

ОМОН МУХТОРОВ

ЙИЛЛАР ШАМОЛИ

РОМАН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЕТИ
Тошкент — 1976

Уз
М93

70303—118
Доп. 76

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 й.

Уруш тўзони Бухородан олисларда қўзғалиб-босилганидан буён узоқ йиллар ўтди. Аммо, жангга фарзандларини юборган Бухоро ҳамон ўртанар, ҳамон қурбонлар аламини чекарди...

* * *

Чаман қишлоғидаги кутубхонада икки қиз гаплашиб туришибди. Булардан бирининг исми Олия, иккинчисиники — Зумрад.

Олия — кутубхоначи — хонани бўлган тахта тўсиқнинг орқасида, қатор китоб жавонлари пойида ўтирарди. Зумрад эса, тахта тўсиқдан бери томонда китоб қўлтиқлаб турар, кутубхонага китоб олгани кирганди.

— Майли, мен кетдим, опажон,— деди Зумрад.— Нохос ичимни ит таталаб қолди... Бибим остонада йиғлаб ўтирган бўлсалар керак.

Бу қиз уч ёшда отадан, беш ёшда онадан айрилиб, шу қишлоқлик Усмон бобо, Райҳон бибилар қўлида тарбия топганди. У ўзига тарбия берган кампирни «бибим» дерди.

Олия Зумраднинг гапига тушунмагандай бўлди.

— Нимага ундай деяпсиз?— сўради у.

— Бугун Камол шаҳарга кетган...— пичирлади Зумрад.

— Тушунмадим...

— Э, опажон, бу катта бир ҳангома. Мен буни сизга тушунтириб беролмайман,— деди Зумрад.

У бошини силкиб, Олия билан хайрлашди-да, кутубхонадан чиқиб кетди.

* * *

Камол эрталаб шаҳарга жўнаган, кеч қоронғиси тушганига қарамай, ундан дарак йўқ эди.

Райҳон биби тушдан бери оёқларини сандалга суқиб, деразага паришон тикилиб ўтирарди.

— Иби, нимага бу келмаяпти!— пичирларди кампир.— Худойим, мани балам қаерга қолди?

Чаман қишлоғи Бухоро шаҳрининг этаккинасида жойлашган эди. Шаҳар узоқда бўлмаганидан, қишлоқ кишилари мунтазам бориб-қайтишар, ер ором олган қиш кунларида, айниқса, бўзчининг мокисидай қатнашарди.

Райҳон биби буни яхши билар, тушунарди. Аммо, у бари бир ўғлининг шаҳарга боришини истамас, ўғли шаҳарга кетса, тинчиб ўтиролмасди. Бир томондан, Камол кампирнинг якка-ю ягона ўғли эди. Иккинчи томондан, кампир умрида қишлоқдан чиқмаган, йўл нима, шаҳар нима — билмас, унга қишлоқдан икки қадам нарида дунёдаги бутун бало-ю офат оғзини очиб тургандек туюларди. Кампирда бундай тасаввур, албатта, ўз-ўзидан туғилган эмасди. Унинг икки навқирон ўғли уруш даврида изма-из йўлга чиқшган, шаҳарга кетдим, деб йўқлик бағрига сингиб кетишганди. Райҳон биби бу воқеани ҳар қачон эслар, шундан, кейинги ўғли шаҳарга кетганида эзиларди.

Деразага тун пардаси осилди.

— Худойим, мани балам қаерга қолди?!

Кампир ортиқ ўрнида ўтиролмади. Вазмин қўзғалиб, тўла, оғир гавдасига мос келмаган ғайрат, шиддат билан эшикка йўналди. Унинг эгнидаги пахтали нимчанинг тугмалари солинмаган, қанордек кўйлагининг ёқаси очиқ эди. У оёғига калиш кийди, шу кўйи ташқарига чиқди. Райҳон биби умуман қаҳратоннинг аёзи, саратоннинг офтобига беписанд қарарди. У ёз кунларида оёқ яланг юраверар, бошини ҳам кўпинча танғимаганидан, сочлари елкаларида ёйилиб ётарди. Қишда эса, бошини бир парча латта билан ўраб, нимча кияр, унга қалин рўмол, этик ва чопоннинг кераги йўқ эди.

Кампир ташқарига чиққанида қоронғи тушган, ёга-ётган қордан атроф ғира-шира ёришиб турарди. Уларнинг ҳовлиси кенг, аммо деярли бўм-бўш эди. Ҳовли ўртасида кичик бир сўри кўзга ташланарди, унинг ёнида қуриган ўрик, ўрик остида шолчадеккина гулзор ўрни бор. Бу ерда иккита уй бир-бирига рўбарў тушган. Унг қўлдаги уйдан юқорида ошхона, ундан нарида боғ эшиги, сўнг айвон. Чап қўлдаги уйдан паст томонда молхона, ингичка йўлак, гужумдан ясалган икки тавақали эски дарвоза.

Райҳон биби тўғри дарвоза томонга юрди. У дарвозани ланг очиб, ғамгин, қўрқувли бир ҳолатда олисолисга қаради. Уларнинг ҳовлиси қишлоқ кўчасининг этагида бўлиб, бу ҳовлининг дарвозаси ҳам кўчадан четда қурилганди. Рўпарада чексиз дала, далага туташган юҳо дашт. Яккам-дуккам дарахтлар... қордан оқарган дўнгликлару қорайиб ётган ўнгириллар... ёввойи саҳро буталари ва тугал йиғилмаган ғўзапоялар...

Кампирга чор атроф кўнгилсиз, ҳасратли, ғариб бўлиб кўринди. У баттар хаёли қочиб, остонага, қалин қор устига келиб ўтира қолди. Узоқ ўтирди. Унинг устини аста-аста қор босиб, аламдан кўзлари ачиша бошлади. Ниҳоят, кўнгли бутунлай вайрон бўлиб, юрагига сигмаётган фарёд тўлқини беихтиёр бўғзига сурилиб келди.

* * *

Зумрад бекорга безовта бўлмаганди. У ҳали қишлоқ кўчасининг этагига етмай туриб, кампирнинг баравж ноласини эшитди.

Райҳон биби шунчаки остонада йиғлаб ўтирмасди. У чиндан нола қилар, дод солиб, дунёни бошига кўтарарди.

Райҳон бибига бундай пайтда гап кор қилмаслигини қўни-қўшнилар яхши билишарди. Шундан, улар уйлари-дан чиқишмас, кампирга индашмасди. Фақат қишлоқ кексалари баъзан Камолни дала-даштда тутиб, унга: «Сен шаҳарга борма қўя қолгин, болам»,— деб насиҳат қилишар, Камолга ўзларича инсоф тилашарди.

Бундан уч йил муқаддам Райҳон бибининг чоли — Усмон бобо дунёдан ўтганди. Ушандан буён Камол шаҳарга ора-сира борадиган бўлиб қолган, кампир йиғлаб ўтиришни одат қилганди.

Зумрад хонадоннинг бир аъзоси бўлгани учун ҳам Камолнинг шаҳарга қатнаши, кампирнинг суронли фарёдидан бошқаларга нисбатан кўпроқ куяр, икки ўт ўртасида қолганидан, изтиробга тушарди. У олган китобларини кўксига босиб, ҳовли томон югурди. Райҳон бибига яқинлашиб, меҳрибонлик билан кампирнинг елкаларидан қорни сидирган бўлди. Кейин куюниб ялина бошлади:

— Қўйинг, уят бўлади, бибижон... Ичкарига кириг, бибижон, уят бўлади...

Райҳон биби Зумраднинг гапига парво қилмади.

— Сан уёлсанг, ичкарига кириб ўтира бер,— деди у йиғи аралаш.— Ман ҳеч кимдан уёлмайман...

— Бунчалик дод-фарёднинг нима кераги бор, бибижон! Кириг энди...

— Бор, бор...— деди кампир.— Сани ичинг бир сарой, биламан. Сан биров ўлгандаям йиғламайсан...

— Мен сиздай бекорга йиғламайман-да!— деди Зумрад аччиғи чиқиб.— Сиз доим бекорга йиғлайсиз...

— Сан нимани билибсан?! Сан нима қиласан гапириб?!— бўш келмади Райҳон биби.— Сан манга гапирма, балам. Сан китобингни ўқи...

Кампирга бундай пайтда гап қор қилмаслигини Зумрад бошқалардан ҳам кўпроқ билар, аммо ҳар қачон кўнглида кампирнинг таслим бўлишига умид қиларди. Кампир эса бировга итоат қилишни хаёлига ҳам келтирмас, уни енгил осон эмасди.

Зумрад кампир қаршисида бугун ҳам одатдагидек ўзини ожиз, ночор сезиб, эзилганича ичкарига йўналди. Чап қўлдаги уйга кириб, китобларни дераза олдидаги столга қўйди. Пальтосини ечиб, сатин камзулини кийди.

Уйда кайфият бузилган кунлар баъзан кўпгина рўзгор юмушлари бажарилмай қолар, баъзан эса Зумрад уларни қўли-қўлига тегмай бажаришга мажбур бўларди.

У ҳозир ҳам йўл-йўлакай камзули тугмаларини қадаб, уйда киядиган туфлисини оёғига илди-да, дарҳол ошхонага чиқди. Учоққа ўт ёқиб, қозонга сув солди.

Райҳон бибининг ноласи унга худди қайта-қайта янграган мунгли қўшиқдай эшитилиб, юрагини қиймаларди.

Шу дамда шиддат билан ташқарига чиқиб, кампирга аччиқ-аччиқ гапиргиси келар, бироқ бунга журъати етмаслигини ҳис этиб, эзиларди. Ҳамма бало шунда эдики,

у кампирни ичида қоралай олмас, ўзича кампирни ҳар қандай шовқин-суронга ҳақли деб биларди. Ўғлини суйган, уни еру кўкка ишонмаган, шу ҳиссиётдан бошқа нарсага тушунишни истамаган соддадил, мунис, жафокаш онани қандай қоралаш мумкин? Зумраднинг бутун норозилиги Камолдан эди. Йўқ, у қишлоқ кексалари сингари: «Камол шаҳарга бормаё қўя қолсин», демасди. У фақат йигитнинг кампир билан ҳисоблашиб иш тутишини, шаҳардан икки-уч соатда қайтиб келиши, қаро тунгача қолиб кетмаслигини истарди.

Зумрад кампирнинг ноласини тинглаганча овқатга уринаркан, Камол билан оқшом қатъий гаплашишни ўйлар, хаёлан ҳозироқ сўз териб ўтирарди. Райҳон бибини енгининг иложи йўқми, демак, Камолни енгини керак! Қўни-қўшнилар олдида бутун хонадон уятга қолаётганини Камолга тушунтирмаса бўлмайди!..

Ногоҳ кампирнинг овози тинди.

Зумрад энди сигирлар чўзиқ «мў»лаётганини эшитди. «Жониворлар оч қолган, ем сўраяпти»,— ўйлади у. Учоқнинг оловини тортиб, молхона томонга йўл олди. Ҳовли ўртасига борганида, дарвоза томондан ҳеч бир тирик жон саси келмаётганини сезиб, беихтиёр хаёли қочди. Кампир ҳолдан тойиб, ўзидан кетиб қолмадимикан?!

Зумрад молхонани қўйиб, йўлак томонга ошиқди.

* * *

Камол шу кун эрта тонгда уйдан чиққан эди.

Бир учи қишлоқ кўчасига келиб боғланган тасма йўлнинг иккинчи учи кенг асфальт йўлга бориб боғланарди. Асфальт йўлдан манглайига турлича районлар номи ёзилган автобуслар шаҳарга бориб қайтарди.

Камол ҳеч қачон бекорга уйдан чиқмас, шаҳарга бормасди. Уни ҳаётдаги ҳар хил эҳтиёжлар кўчага етаклар, кампирнинг раъйига баъзан қараса, баъзан қарамасликка мажбур бўларди.

Бундан икки кун муқаддам у ўзига отамерос бўлган бир парча ерни кўздан кечириб, Усмон бобони тупроққа топширганларидан буён томорқа-ю боғ қаровсиз қолганини ҳис этганди. Кўнгли ачишиб, отасининг катта, дағал бир кетмони борлиги-ю қаровсизликдан шу кетмон ҳам занглаб кетганини эслаган, шаҳардан янги кетмон

олиб келиб, тасвора билан боғни қайтадан обод қилмоқчи бўлганда

Камол Бухоронинг Самарқанд дарвозасида автобусдан тушиб, Регистонга томон йўл олди. Қачондир мангит амирларининг қароргоҳи бўлган, энди томошахонага айланган ҳашаматли, вазмин аркка яқинлашиб, ўнг қўлга бурилди.

Бундан минг йилча бурун ясси тошлардан тикланган, замонлар ғубори чўкиб, бутун заъфарон тошлари қорая бошлаган Чашмаи Аюб эҳроми соясида эски шаҳар бозори жойлашган эди. Бозор эшиги олдида темирчилик дўконлари. Сандон, дам, болға...

Камол дўконлар олдига келди. У ўтдан янгигина чиққан, ярқираб турган кетмонларни кўздан кечириб, биттасини сотиб олди; қўлидаги юпқа чармдан тикилган энгилгина қора чамадонга жойлаб, арк томонга қайтди.

Йигит Чашмаи Аюб эҳроми ёнидан ўтиб, пешайвонида нақшинкор устунлари, ёнбошида япасқи минораси-ю, олд томонида шинам ҳовузчаси бўлган Болоҳовуз масжидига яқинлашган эди, орқасидан қандайдир машинанинг тариллаб келаётгани хаёлини жалб этди. У «машинага халал беряпман», деб ўйлади-да, ўзини чеккага олди. Бироқ, машина беш-ўн қадам нарига ўтиб тўхтади.

Камол ранги ўча бошлаган қизил «Москвич»ни, сўнг эса музлаган ойна орқали манглайига айвончали кепка бостирилган, қора пальто кийиб, бўйинини яшил шарф билан ўраган йигитни кўрди. «Москвич»— собиқ бригадир Ражаб аканинг машинаси, уни доим ўғли Қосим ҳайдар, Қосим билан болаликдан ўртоқ эди. Уларнинг икковлари ҳам ўртоқчилик муносабатини қадрлашар, бу муносабатни абадий деб билишарди. Тасодифий учрашув Камолни қувонтирди. У дарҳол машинага яқинлашди.

— Эй, салом алайкум...

— Яхшимисан, оғайни?! Утир... Шаҳарга келар экансан, айтмайсанми!..

Камол Қосимнинг ёнидаги ўринни эгаллаб, чамадонни тиззасига қўйди.

— Сенинг шаҳарга келишингни билмабман... Билсам-ку, айтардим...

Қосим Камолдан нима ишлар билан шаҳарга келганини, қандай юмушлар билан юрганини суриштирди.

Қамол шаҳар магазинларини бир қур айланмоқчи, шаҳардаги қишлоқ хўжалик техникумига кириб чиқмоқчи, ниҳоят, уйга Бунёд қишлоғи орқали ўтмоқчи эди.

— Майли, чамадонни орқага қўй, ишларингни икков ярим соат-бир соат ичида биткарамиз,— деди Қосим.

Қамол дўстининг илтифотидан мамнун бўлди. Улар машинада Лабиҳовузга йўл олишди. Бу ердаги магазинларни бирма-бир айланиб, кейин янги шаҳар томонга кетишди.

Чаман қишлоғи этагида жойлашган колхоз боғида ўттиз-қирқ қути асалари бор эди; асаларига кўп йиллардан буён Мутавалли бобо деган киши қараб келарди. Қамол бу кишидан асалари боқишни ўрганган, ўтган йил баҳорда тўрт қути асалари сотиб олиб, қутиларни ўз боғлари тўрига териб қўйганди. Қамолнинг қўлида қўшимча чорчўплар¹ ҳам, асал ўтказгич ҳам, қочоқ ариларни тўтиб келиш учун алоҳида челак ва қоп бор эди. Унга фақат қутиларни очиб, чорчўпларни текширганда асаларини ҳайдаш учун битта тутун пуркагич керак, лекин бу арзимаган нарсани у кўпдан буён тополмай юрарди. Қосимга, магазинда ишлайсан, топиб бера қол, деб илтимос қилган пайтлари ҳам бўлган. Қосим топиб беришни ваъда қилгану, бу ишга ҳафсаласизлик билан қаранди.

Улар тутун пуркагични янги шаҳардаги катта бир магазиндан топишди. Қамол олган буюмини машина орқасига қўйдӣ. Яна эски шаҳар томонга қайтишди.

Қамол Усмон бобо ётиб қолган кунлар мактабда ўқишни чала қолдириб кетишга мажбур бўлган, буни ҳар қачон ўксиниб ўйлар, келгусида ҳар қалай маълумотли одам бўлиши кераклиги устида бош қотирарди. У сўнги пайтлар бу борада нимадир қилиш керак, деган фикрга келганди. Улар шаҳарнинг марказий Ленин кўчасида жойлашган қишлоқ хўжалик техникумини қидириб топишди. Қамол сиртқи бўлимга кириш учун қачон, қандай ҳужжатлар топшириш кераклигини суриштирди.

Улар техникум биносидан чиқиб, машинага ўтиришди. Қамолнинг бўйнида бугун бажариши лозим бўлган биргина вазифа қолганди. Қўшни Бунёд қишлоғида Усмон бобонинг Қувват бобо деган эски қадрдони бў-

¹ «Чорчўп» бу ўринда «рамка» маъносини билдиради.

либ, анчадан буён оғир ётарди. Камол бозордан иссиқ нон, ҳолва, қанд-қурс олиб, йўл устида чолдан аҳвол сўраб ўтмоқчи эди. У: «Энди тўғри қишлоқ томонга қайтамизми?» деган гапни сўрамоқчи бўлиб, Қосимга қаради. Камол сингари бу йил йигирма учга кирган, аммо жуссаси Камолдан анча кичик, бир қарашда Камолнинг тенгдоши эмас, унинг укасига ўхшаган Қосимнинг кичкина, қонсиз, сўлғин юзида аламзада одамларга хос бир сиқилиш акс ётарди. Катта, ўткир кўзлари олдинга ўйчан, ғамгин тикилган, у энди нечундир машинани ҳайдашга ошиқмасди.

Камол Қосим билан учрашгани-ю у билан айланиб юраверганини, Қосимдан шаҳарда ишларинг борми, йўқми, қишлоққа қачон қайтасан, деб бир оғиз сўрамаганини эслаб, ногаҳон ўзини Қосимнинг олдида қарздор одамдай ҳис этди.

— Бирон нима қилмоқчимидинг? — сўради у мулозим.

— Йўқ, ўзим...

— Уйланиб қолганингга сўраяпман...

— Дарров қишлоққа қайтиб ҳам нима қилдик! Шунини ўйлаяпман.

— Қайтмасдан нима қиламиз? — сўради Камол.

— Хўп десанг, икки ўртоқ театрга борардик. Соат ўн иккида «Фарҳод ва Ширин» бор экан, кўрардик...

— Менинг қишлоқда бир оз ишларим бор эди-ку... — чайналди Камол.

— Якка ўзим бормаё деяпман-да. Сенинг ишларингни бир соат ичида биткардик, оғайни. Мабодо иккимиз кўришмасак, шу театрга кетадиган вақтни бари бир айланиб ўтказардинг... Икки ўн беш — бир ўттиз!

Камол «Фарҳод ва Ширин» спектакли Алишер Навоийнинг достони асосида яратилгани, асарни Хуршид деган шоир саҳнага мослаб ёзиб чиққанини шаҳар кўчаларидаги деворларга ёпиштирилган афишалардан билар, аммо бу спектаклни кўрган эмасди. У ҳаётида бир мартагина театрга кирган, «Офтобхон» деган асарни томоша қилганди. Шу фурсатда томошага кўнглида мойиллик борлигини ҳис этиб, хаёлидан: «Мен ҳам одам бўлиб, ойда-йилда битта томоша кўрсам нима қилти!» деган гап ўтди. Бунинг устига, у Қосимнинг сўнги сўзларига диққат қилиб, ўзини илтифот кўрсатган

дўсти олдида яна қарздор одамдай сездди. Бироқ айна фурсатда кўча эмас, ўз хонадониди ҳам бугунга мўлжалланган талай юмушлари борлигини эслади. Юмушлардан кечиши ҳам мумкин эди. Бироқ, энг муҳими... Шу аснода лоп этиб, унинг кўз олдига Райҳон бибининг остонада йиғлаб ўтиргани келди. Бу манзарани у кўп кўрган, уйга ҳаддан ташқари кеч қайтса шундай бўлиши муқаррар эканлигини яхши биларди.

— Бизнинг кампирни ичлари жудаям тор-да. Одам эзилиб кетади!— ўзига-ўзи шикоят қилаётгандай бир оҳангда ғудраниб қўйди Камол, икки йўлдан қайси бирини танлашини билолмай, хуноби ошаркан.

Қосим қўлини тиззаларига уриб кулди.

— Нимага куляпсан?!— хафа бўлди Камол.

— Икки соат томоша учун кампирни ўйлаб эзиладиган бўлсанг, мен билан техникумга бориб, ўқишни нимага суриштириб юрибсан?! Ахир, техникумга кириб ўқисанг, умуман, бир оёғинг шаҳарда бўлишини билмайсанми, оғайни?!

— Мен ўқишга ҳозир киришим қийин. Шунчаки бир суриштирдим...— деди Камол.— Бизнинг кампирни ичлари тор, эшикдан узоқроқ кетгани қўймайдилар...

— Зиёни йўқ,— деди Қосим.— Кел, томошани кўрамизу бозорга борамиз, кейин дарров қишлоққа кетаверамиз...— У Камолдан сўз кутгандек жим қолди. Камол ортиқ индамагач, қўшимча қилди:— Мен ўзим сени тўғри Бунёд қишлоғига олиб бораман...

Камол ортиқ эътироз билдирмади.

Қосим машинани Болоҳовуз масжидига ёнма-ён қурилган театр биноси томон ҳайдаб кетди. Улар машинани қоровулхона олдида қолдириб, кассадан билет олишди; Бухоро учун қачонлардир ҳашаматли бўлган, амалда оддийгина театр биносининг каттакон қопқасидан ичкарига киришди.

Томоша тугагач, Қосим машинани Регистоннинг чап қирғоғидаги йўлдан Чорсуга — «колхоз бозори» томонга ҳайдади. Арkning орқа деворидан Мирараб мадрасасига қадар йўл оралиғида одамлар ғужғон ўйнардди. Икки қирғоқда магазинлар, ошхона, дорихона, майда ҳунармандлар — ямоқчи, чегачи, сартарошларнинг дўкони.

Йигитлар тезгина харид қилиб йўлга тушишмоқчи эди, бўлмади. Бу ерда ҳам анча айланиб қолишди. Ҳол-

ва, қанд-қурс бозор ичидаги дўконда сероб эди, аммо дастурхонни безайдиган яхшироқ кулчалардан ҳадеганда топилавермади. Нонфуруш, «кулча ана келади, мана келади», дегани учун ҳам улар бу кишининг ўғли хивичдан тўқилган саватни бошига қўйиб пилдираб келгунича, вақтни бекорга ўтказиб туришга мажбур бўлишди.

Куни бўйи қорайиб турган осмон энди янада қорайган эди.

— Кетдик,— деди Қосим машина калитини қўлида ўйнаб турганича осмонга бепарво, лоқайд қараркан.— Кўп сиқилма, оғайни, ярим соатда етиб борамиз...

Камол осмонга қараб, синиққина пичирлади:

— Ёмғир ёгадим, қорми, ҳаво нам...

Кўп ўтмай, қор учқунлай бошлади. Шаҳар орқада қолиб, машина бирданига бепоеъ дала-даштга чиқди.

Кун кетиб қолган эди.

Камол йўлга ўйчан тикилиб бораркан, кўзи олдига яна лоп этиб Райҳон бибининг остонада йиғлаб ўтиргани келди.

У онасининг раъйига доим қарайвермас, аммо ҳар қачон кўчадан уйга ошиқар, кампирга озор беришни истамас, озор бераётганини ўйлаб, кўпинча руҳан эзиларди.

— Якка ўзим юрмайин деб сенга ёпишиб олдим, оғайни, хафа бўлмайсан!— гудранди Қосим, худди Камолнинг хаёлларини ўқиётган одамдай.— Мен ўзи кун ора шаҳарга келиб-кетаман. Бугун сени йўлдан қўйганимдай, кўпинча Акбарни ишдан қолдириб юраман...

Акбар — уларнинг ҳамқишлоғи, дўсти, Тошкент университетининг журналистика бўлимини тугатиб қайтган, ҳозир редакцияда ишларди.

— Мен ҳам баъзан келганимда Акбарни кўриб тураман,— деди Камол.— Лекин, мен шаҳарга кўп ҳам кела бермайман...

— Мен кун ора шаҳарга келиб-кетаман!— таъкид оҳангида такрорлади Қосим.— Нима қилай, оғайни, қишлоқда жудаям зерикаман...

— Сен ўқиб юриб, шаҳарга ўрганиб қолгансан. Бўлмаса, қишлоқда одам зерикмайди...

— Ким билсин...

— Биласанми, мен бир вақтлар китобга анча қизқардим,— деди Камол.— Қишлоқда кутубхона ишга

тушганидан хурсанд бўлдим. Бирон кун кириб, китоб олишни ҳам ўйлаб турибман... Қишлоқда ҳозир одам зерикмайди. Клуб десанг — клуб, кинотеатр...

Қосим индамади.

Лайлак қор ёғар, чор атроф дам сайин оқариб борарди.

Машина кенг асфальт кўчадан ингичка йўлга бурилди-да, бир тартибда қатор қурилган янги типдаги уйлар — тунука томли оқ иморатларга яқинлашиб, улардан бирининг қаршисида тўхтади.

Қамол машинадан тушди.

— Сенга қўшилиб мен ҳам чолни кўришга кирсам бўларди,— деди Қосим.— Лекин, нимагадир оёғим тортмаяпти... Хоҳласанг, бир ярим, икки соатлардан кейин қайтиб келиб, сени олиб кетишим мумкин.

— Овора бўлиб нима қиласан! Бу ёғи узоқ эмас, ўзим борарман...— Қамол чамадонини қўлига олди.

«Москвич» қор устида иккита бир хил чизик тортиб, йироқлашди.

Қамолнинг юз-кўзларига қор учқунлари совуқ урилди. У йўлдан кескин бурилиб, катта, енгил қадам ташлаганича, рўпарадаги иморатнинг зангор эшигига яқинлашди.

* * *

Қосим ёлғиз қолиб, машинани қишлоқ томонга ҳайдаб бораркан, ўйчан, ғамгин бир ҳолатга тушди.

«Фарҳод ва Ширин» спектаклини бугун биринчи кўриши эмасди. У театрда қўйилган спектаклларни қайта-қайта томоша қилар, «Фарҳод ва Ширин» эса унга деярли ёд бўлиб кетган эди. Ялтир-юлтир кийинган шаҳзода Фарҳод — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Жўрақул Сатторов, ҳарир либосдаги Ширин — Ўзбекистон халқ артисти Назокат Неъматова эканлигини ҳам бу йигит яхши билар, кўча-кўйда актёрларга зимдан эргашиб, уларни кузафган пайтлари ҳам кўп бўлганди.

Хаёлида бугунги воқеалар жонланди... Театрга кириб, билетда кўрсатилган жойларга келиб ўтиришаркан:

— Сен болаликдан театрда қизиқиб юрардинг,— деган эди Қамол унга.— Ясама соқол-мўйлов топиб,

мактабга Ражаб аканинг чопонларини кўтариб келардинг. Кейин, томоша бўларди...

— Биласан-ку, оғайни, Тошкентга бориб театр институтида ўқимоқчи эдим,— деб жавоб берганди Қосим.— Отам: «Фойдали бирон ишнинг бошини тутгин», деб, раъйимга қўймади. Самарқандга етаклаб, савдо техникумига киритди... Мана, бу ёғи артист ўрнига магазинчи бўлиб ўтирибмиз...

Йигитлар театрдан чиқиб, ошхонада овқатланишган, бу ерда суҳбатни давом эттиришган эди.

— Икки ёш бир-бирини шунчалар яхши кўриши мумкин экан!— деганди Камол спектакль таассуротида.

— Бу бир афсона, оғайни. Ҳаётда бундай бўлмайди!

— Нимага бўлмаскан! Навоий ёлғон гапни ёзган деб ўйлайсанми!— Қосимнинг фикрига қўшилмаганди Камол.

Қосим ўзича: «Одамлар орасида ҳозир бундай муҳаббатни қидириш телбаликдан бошқа нарса эмас!»— деб билар, Камолга ҳам шундай маънода гапирган эди. Унга артист бўлолмаганини эслаш қанчалик хуш келмаса, муҳаббат ҳақида гапириш ҳам шунчалик малол келарди. У бола эканида — уруш йиллари Ражаб аканинг бошидан ўтган воқеани бот-бот эслар, бу воқеанинг ҳаётида чуқур из қолдирган эди.

Қишлоқда Наима деган ёшгина келинчак бўларди. Наиманинг урушга кетган эридан қорахат келди-ю, Ражаб ака бутун қишлоқ олдида келинчакка хушторлик қила бошлади. Бригадир Наиманинг изига тушиб, бировнинг гапига, бировнинг маломатига ҳам қарамай, ўз оиласини ташлади. Аммо, Наима билан маълум муддат яшаб, охири яна ўз оиласига қайтиб келди.

Қосим онасининг асаби бузилган, йиғлаган чоқларини кўриб, отасини айбламади. У, онасининг гаплари таъсирида бўлса керак, отамни Наима биздан юлқиб кетди, деб тушунди ва болаликдан аёлларга нисбатан нафрат аралаш истеҳзоли муносабатга ўрганди.

Қосим мактаб даврида қизларга кам аралашди. Кейинги ўқиш йилларида эса, қизлар билан дўстлашишга уринди-ю, аммо тез орада ўзи танишган қизларнинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати ғашига тега бошлади; улардан узоқлашиб қўя қолди.

Ўқишлар тугаб, қишлоққа қайтгач, уни ота-онаси ўйланишга қисташди.

Чаман билан Бунёд қишлоғи кишилари азалдан бир-бирларига қиз бериб, қиз олишар, ёшлар гоҳ Чаман, гоҳ Бунёд қишлоғи этакларида ошиқона учрашиб юришарди.

Қосим Бунёд қишлоғидан Раъно деган қизни кўз остига олган эди, чолу кампирга ўшанинг номини айтди.

Тўйдан кейинги биринчи кунлар у Раъно билан тинч-тотув, хуррам яшади. Аммо, орадан йил ўтиб, Раънонинг кўзи ёригач, турмушдан ногаҳон файз кетди. Қосимга, аввало, Раънонинг қиз туққани ёқмади. Бундан сўнг, Раъно унга хунук-бедаво, рўзгор ишларига ҳафсаласиз, дунёда ўз чақалоғи, кийим-кечак, таом ва уйқудан бўлак нарсага қизиқмайдиган ҳиссиз бир аёл бўлиб кўрина бошлади. Аёлнинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати гашига тегадиган бўлди.

Қосим ўзига Раънони боғлаб турган ўнлаб кўзга кўринмас иплар борлигини, оилани бузиш, бу ипларни узиб ташлаш осон эмаслигини ҳис этди. У бошқача йўлни танлади — уйга худди меҳмон сингари кириб-чиқишга, уйдан кўпинча қочиб юришга одатланди...

Қосим, муҳаббат ҳақида гап кетганида Камол билан ортиқча баҳслашмади. Ўзича, «Камол ҳаётни билмаган соддадил йигит», деб ўйлади-да, кулимсираб кўя қолди.

— Сен энди қачон уйланмоқчисан?— сўради у Камолдан.

Унинг назарида, Камол бу саволни бир оз нохуш қабул қилгандай бўлди. Эҳтимолки, дўстининг гапидан: «Уйланганидан кейин ҳаёт нима, муҳаббат нима эканлигига тушунасан», деган маъно чиқариб, кўнгли оғригандир. Қосимга, бундан ташқари, Камолнинг кўнглида аллақандай сир яшириниб ётгандай, айти шу кунларда кимдир бу содда, беозор йигитнинг хаёлларига кириб, қону жонида яшай бошлагандай бўлиб туюлди. У ойначадан дўстига кўз ташлаб, дўстининг юзида майин бир хижолатми, тотли бир энтикишми акс этганини кўрди.

— Сен энди қачон уйланмоқчисан?!— яна сўради Қосим.

— Э, шу гап унча эсга тушмай турибди!— деди Камол ҳазил оҳангида, аммо сезилар-сезилмас маломат билан.— Буни нимага сўраяпсан?!

— Оиламиз бўлсаям, биз эркин қуш бўлиб юрибмиз. Сен билан ҳозир ҳафтада, ойда бир кўришамиз, хотин

олсанг, бутунлай кўришмай кетамизми, деб қўрқяпман, оғайни...

— Қўрқма, мен яқин ораларда уйланмасам керак!— деди Камол ишонч, қатъият оҳангида.— Уйланган пайтимда ҳам бари бир сендан ажралиб кетмайман...

Қосим машинани қишлоқ томонга ҳайдаб бораркан, хаёлидан: «Камол уйланишга шошилмай тўғри қияпти, мен дарров уйланиб нимага ҳам эришдим», деган гап ўтди.

Машина қишлоқ кўчасига кирди. Қосим машина ойнасида ўз ҳовлилари дарвозасига бепарво, доқайд кўз ташлади-да, тўхтамай кўча бошига қараб кетди.

* * *

Чаман қишлоғи битта узун кўчадан иборат. Чап томонга қараб юрсангиз, чексиз дала-даштни кўрасиз. Унг томонга қараб кетсангиз, олисдан шаҳар қорайиб кўринади.

Қишлоқнинг мана шу томонида янги қурилган қатор муассаса бинолари кўчадан алоҳида ажралиб турибди. Булар — икки қаватли мактаб биноси, касалхона, магазин, почта ва кутубхона.

Қосим машинани кутубхона олдида тўхтатди. Сўнг-ра, бир қаватли бинонинг баланд зинасида босиқ кўтарилиб, бир тавақали эшикни очди.

Олия хонани иккига бўлган тахта тўсиқнинг орқасида бошини қуйи солиб ўтирарди. У бошини кўтариб, эшикка қаради.

— Салом алайкум,— деди Қосим.— Ишлар яхшими?..

— Яхши... Қелинг...

— Нима янгиликлар? Тинчликми?..

— Тинчлик... Утирибмиз...

Қосим тахта тўсиққа кўксини тираб, олдинга илгакдай энкайганича Олияга куни бўйи шаҳарни айлангани-ю, театрда томоша кўриб қайтганини иштиёқ билан гапириб берди.

Олия унинг ҳикоясини жимгина эшитди.

Қосимга Олиянинг жимгина ҳикоя тинглаши ёқар, бундай пайтларда ўзининг туриши, гаплари, овози унинг ўзига ҳам нечундир хуш келарди.

У кутубхонага ёзилмаган ва ҳеч қачон китоб олмасди, ҳар гал кутубхонага фақат Олия билан шунчаки бир оз гаплашгани кирарди.

Бироқ унга андак оч, суқланиб тикилишдан ўзини тиёлмасди. Унга юрагида Олияга нисбатан номаълум бир адоват ҳам яшириниб ётгандай туюлар, назарида, мана шу адоват ошкор бўлмасин учун ёлғондан илиқ муомала қилиб, ўзини ҳам, қизни ҳам алдаётгандек бўлиб кўринарди. Аммо, Олияга муносабати тўғрисида ўйлаб, қандайдир хулоса чиқариш унга малол келар, умуман, бу йигит ниманидир ўйлашдан кўра, қаёққадир бориш, ниманидир қилишга кўпроқ мойил эди.

— Майли, кетдим,— деди ниҳоят Олияга у.— Кечаси магазинни очиб, бир оз ўтирмасам бўлмайди...

Қосим кутубхонадан чиқиб, Олияга айтганидек, магазинга келди; бу ерда алламаҳалгача савдо билан машғул бўлиб ўтирди.

У магазинни ёпиб ҳовлига келганида, хотини дарвоза олдида шамдай қотиб турганини кўрди.

Раъно машина учун дарвозани кенг очди. Қосим машинани дарвозахонада қолдириб, уй томонга йўналаркан, хотини энди уйнинг остонасида совуқдан жунжикиб турарди.

— Ҳа, Раъно, ухламадингми?..

— Кун бўйи йўқсиз, хаёлим қочди...

Қосимнинг қулоғига шу дамда худди Раънонинг эмас, Олиянинг овози эшитилгандай бўлиб туюлди. У оёқ остига қараб келаётган эди, бехосдан бошини кўтарди.

Шу топда ғира-шира ёруғлик бағрида Раъно эмас, негадир Олия қотиб турганга ўхшаб кўринди...

* * *

Қувват бобо уй тўрида чўзилиб ётарди.

Шифтда митти лампочка сарғайиб ёнар, оёқ остидаги туркман гилам ва кўрпачалардан бўлак уйда ортиқча ҳеч қандай жиҳоз кўзга ташланмас эди.

Қамол уйга кириб, чолга салом берди. Чол қўлларини ерга тираб, ўрнидан оғир кўтарилди, Қамол билан кўришгач, болишлар орасида гўдакдай бўлиб ўтирди.

Девордаги печкада ўтин чирсилларди. Бошини қора шол билан ўраган кампир чойнак-пиёла кўтариб кирди.

— Ма, бачам, чойни ўзинг қайтар. Ҳозир ман Бафониам айтаман...

Чолу кампирнинг ўгли аслида Вафо бўлиб, уни Бафо дейишарди.

Камол чойни қайтара бошлади.

Қувват бобо ўз касали тарихини, яхши бир ҳикояни айтгиси келган одамдай, катта иштиёқ билан батафсил гапиришга тушди. Гапнинг силлиқ чиқаётганига қараганда, бу ҳикоя унга аллақачон ёд бўлиб кетганга ўхшарди:

— Тузуккина юриб, десайиз, чорбоққа бир чиқдим у лойга сирғалиб йиқилдим. Ҳамин бел минан икки аёққа оғриқ турди...

Эшик очилиб, уйга ўрта ёшлардаги миқти, қип-қизил киши кирди.

— Ассалому алайкум... Бинойи юрибсизми, укажон, бақувватмисиз?!

Кампир дастурхон кўтариб келди. Камол ўрнидан туриб, чамадондан нон, ҳолва, қанд-қурсни олди, дастурхонга қўйди. Пиёла даврани бир қур айланиб чиққандан кейин каттакон лаганда шовла келди.

Камол игна устида ўтиргандай нотинч эди. У кеч қоронғиси тушгани-ю ўзи ҳамон уйга қайтолмагани, Райҳон биби, эҳтимолки, дунёни неча бора бузганини ўйлаб эзиларди.

— Фотиҳа ўқисангиз, бобо,— деди охири сабри чидамай.— Менга жавоб берсангиз...

— Утира беринг, укажон, бахайр. Қиш кечаси узун, уйга бориш қочмайди, укажон,— норозилик билдирди Вафо чолдан бурун.

— Бошқа кун яна келаман, ака. Бугун шаҳарга бориб анча айланиб қолдим. Кеч бўлди...

— Тўғри шаҳардан келяпман, денг? Катта йўлдан бери ёғига пиёда келдингизми?— қизиқсинди Вафо.

— Йўқ, Қосим деган жўрамизнинг машинасида келдик.

— Қосим деганингиз Махсумнинг куёви бўлса, уни танийман...

Қувват бобо: «Ман бир оз дам олай, Камолбой, хафа бўлманг»,— деб, ўрнига қайтиб чўзилди.

Вафо Қосим ҳақида гап чиққанидан кейин «магazinчилар ҳам ҳар хил бўларкан», деди ва энди «Қосим бир сўм берган болага тўртта конфет санаб беради,

молга баъзан ортиқча нарх қўяди» мазмунида гапира бошлади.

Райҳон бибининг остонада йиғлаб ўтиргани кўзи олдидан кетмай, кўнгли ғашланиб турган Камолни бу гаплар баттар ғаш қилди.

— Қосим билимли, ақлли йигит,— деди у.— Қосим инсофни мен билан сиздан кўпроқ билади, ака. Унинг шундай ишлар қилганини мен кўрмадим. Биламан, сиз ҳам кўрганингиз йўқ. Бировдан эшитган гапни айтиб юришга ҳожат бормикан?!

— Бу рост гап, укажон,— бўш келмади Вафо.— Эшитган гап-ку, лекин рост!

Қувват бобо синиққина товушда йигитлар баҳсига аралашди:

— Қўй, Бафо... Ҳар кимни гуноҳи минан савоби ўзига!

— Қосим менга энг яқин жўра бўлади. Ким у тўғрида ёмон гап айтса, аввало, нишонмайман, кейин хафа ҳам бўламан...— деди Камол.

— Яшанг! Қосим жўрангиз бўлгани учун айбини ёпар экансиз-да!..

— Унинг айби йўқ. Бировдан эшитган гапни айтиб юрманг, ака, илтимос...

Қувват бобо шифтга тикилиб ётганича, яна ўша гапни такрорлади:

— Қўй, Бафо... Ҳар кимни гуноҳи минан савоби ўзига!..

Камол ниҳоят ўрнидан туриб, дағал пальтоси, қоракўл телпагини кийди; мезбонлар билан нохушроқ хайрлашиб, қордай оқ иморатдан қорли кўчага толиққан, эзилган бир ҳолатда чиқди. У худди жисму жонидаги бутун ғайратни ишга солиб, ўтган фурсатнинг ҳиссасини чиқармоқчидай, катта, енгил қадамлар билан қишлоғи томонга равона бўлди.

Камол гўёки шу дамда қорни ғижирлатиб олдинга юрмас, балки қор бағрида учиб борар эди...

* * *

Зумрад молхонани қўйиб, йўлак томонга ошиқди. Аммо бехосдан оёқ шарпалари ва икки кишининг товушини эшитди-ю, тўхтаб қолди.

— Биласиз-ку, мени ҳеч бало урмайди...

— Биламан, балам. Локин сан кетсанг, бари бир, йиғлайман-да...

Зумрад изига қайтиб молхонага кирди, чироқни ёқди. Шифти пастак молхонада бири оқ, бири жигар ранг иккита сигир бошини бириктириб, эшикка мўлтираб турарди.

Зумрад юқори бурчакда уюлиб ётган ғарамдан пичан олиб, охурга келтириб ташлади, пастки бурчакда турган хумдан тоғорага сув солиб, тоғорани ҳам сигирлар бўйнидаги арқон етадиган яқин жойга келтириб қўйди. Бу ишларни у яширин бир алам, яширин бир зарда билан қилди. Камол ҳам, кампир ҳам «ўзини кўрсатиб» бўлган; энди «ўзини кўрсатиш» навбати Зумрадга етган, Зумрад учун гўёки булут осмонга кўтарилгану энди ўзи момақалдироқ бўлиб гулдураши керак эди. Шундай пайтлар доимо у билан Камол ўртасида қизиқ бир ҳолат рўй берарди. У Камол билан очиқ гаплашишни кўнглига тугса-да, ҳеч қачон биринчи бўлиб оғиз очмас, хафа бўлганини билдириш мақсадида қовоғини уйиб юраверарди. Биринчи бўлжб Камол оғиз очар, Зумрад мана шундан кейин гулдурашга, тушиб, кўнглини бўшатарди.

Бу кеч ҳам у одатдагидай гулдурашга ошнқмади. Унг қўлдаги уйга кириб, сандал устига дастурхон ёзди. Кейин ошхонага чиқиб шўрва сузиб келди, чой дамлади.

Дастурхон устида ўтган бутун дилсиёҳликни эсидан ҳам чиқарган Райҳон биби Камолдан шаҳарда нималар кўрганини эринмай суриштирди. Камол бўйнини қисиб ўтирганича, ошиқмай овқатланаркан, ора-чора зимдан Зумрадга қараб қўйиб, кампирга шаҳарда кўрганларини истар-истамас гапириб берди:

— Қосим билан бозор айландик, зимистон¹ бўлсам, одам кўп... Театрда томоша қизиқ бўлди...

Зумрад овқатдан кейин дастурхонни йиғиштирди, ошхонага чиқиб, идиш-товоқни ювди. У, ниҳоят, рўзгор юмушларидан бўшаб, чап қўлдаги уйга кирди-да, стол устидаги чироқни ёқиб, бугун олиб келган китобларидан бирини ўқишга тутинди. У китоб ўқир, аммо Камол билан гаплашиши кераклиги хаёлини банд этган, шундан, астойдил ўқишга киришолмасди.

¹ Бухорода «зимистон» сўзи «қоронғи» эмас, асосан «қиш» маъносида тушунилади.

Остонада ҳамон бошида телпак, аммо энди узун қора чопонга ўраниб олган Камол кўринди. У, осойишта уйга кирди-да, столнинг бери томонида турган курсини печка яқинига олиб қўйди, чопонига қайтадан ўраниб, оғир ўтирди.

— Ҳа, китобхон, ишлар қалай?!— деди оҳиста.

Аллақачон хаёли бўлинганига қарамай, ўзини жўрт-тага китобга боғлаб ўтирган Зумрад бошини кўтариб, печка ёққа бурилди. У заифгина елкаларини олдинга андак букиб ўтирган Камолга тикилди-да, йигитнинг ўйчан кўзларида ширин бир хаёл порлаб, юпқа лабла-рида беозор бир табассум ўйнаётганини кўрди. Бу йигитнинг табиатан мулойим, босиқ эканлиги, турмушда ташвиши кўпу ишининг самараси камлиги ёдига тушди. Китоб қаҳрамонларининг қиёфаси хаёлидан ювилиб, бу оқшом Райҳон бибининг остонада йиғлаб ўтиргани кўзи ўнгида жонланди. Камолнинг уйга бемалол кириб, осойишта ўтирганини ўйлади-да, жаҳли чиқиб, қатъий гаплашиш соати етганини ҳис этди.

Зумрад жаҳли чиққанида Камолга аччиқ-тизиқ гапираверар, ўз гапини тарозида ўлчаб ўтирмас, бунга аллақачон ўрганиб кетган эди.

— Ҳа, бесавод,— деди у. Худди шу дамдаёқ бу унга ҳазил тариқасида айтилган гапдай бўлиб кўринди-ю, тажангланиб, яна бошқа сўз қидира бошлади:— Дарвиш... дарбадар...

Камол «бу дашномларнинг барига розиман», дегандай, унга ўзи қўшимча қилди:

— Девонай Машраб...

Йигитнинг пинак бузмаётганини кўриб, Зумраднинг баттар аччиғи келди:

— Тушунмайман, нимага мунча оғзингизнинг тано-би қочади?! Бибим икки соат йиғлаб ўтирганлари учунми?! Ёки мен хуноб бўлганим учунми, а?!

Бу гапга Камол ҳадеганда жавоб бермади.

У елкаларини янада букди; боя кўзларида кўринган ширин бир хаёл ногаҳон сўнди.

— Уйга доим барвақт келаман, деб ўйлайману, кейин, уйдаги гап кўчага тўғри келмайди... Шаҳарда бугун анча ишларим бор эди. Бунинг устига, Қосим билан бир оз айланиб қолдик... Э, қиш пайтида ўзи кунларнинг барақаси йўқми, дарров кеч бўлади...

Зумрад бу гапдан ўзича хулоса чиқарди:

— Биламан, ҳаммасига Қосим айбдор. Уша сизни доим йўлдан қолдиради... Ўзидан бошқа одамни ўйламайди бу Қосим...

— Қосимдан, ақалли, сиз айб қидирманг. У бечора фақат менинг хурсанд бўлишимни ўйлайди. Мана бугун ҳам кунни бўйи мен билан судралиб юрди. Яна ўзи машинада мени Бунёдга ҳам олиб борди... Қўйинг, менга дўст бўлгани учун Қосим бекорга гап эшитмасин! Айб менинг ўзимда. Бир дунё ишни бир кунда бажаргим келади. Баъзан бажаришга улгураман, баъзан дардисар бўлиб қола беради...

Зумрад яна туюқиб кетди:

— Ишингиз бўлганида, шаҳарга бора беринг. Лекин, битта ишни бажариб, ярим кунда қайтиб келсангиз бўлмайдими?! Шаҳар узоқда эмас-ку!.. Менинг хуноб бўлишимни ўйламанг, майли, лекин кампирни бундай ўйламайсизми?!.

Камол бошини эгди. Бир оз сукутдан сўнггина бошини, елкаларини кўтариб ўтирди. Унинг мулоим кўзларида қайтадан ширин бир хаёл порлаб, лабларида ёруғ бир табассум ўйнади.

— Кеч қолган вақтларим, ўзим кампирни ўйлаб, эзиламан,— деди у.— Лекин кампир мендан хафа бўлмайдилар, биламан. Бизнинг кампирда забон йўқ, бу киши на бир насиҳат қиладилар, на бир уришадилар. Ёнларида бўлсам, кўнгиллари тинч, бўлмасам — йиғлайдилар, холос... Кўпроқ мен сизни хафа қилишдан қўрқаман. Ғалати... Сизнинг хафа бўлишингизни хоҳламайману аччиғингиз келиб, онахондай уришиб қўйингиз менга бир оз ёқадиям...

Зумрад шу дамда беихтиёр Усмон бобо дунёдан ўтган кундан буён чиндан ҳам хонадонда ўз-ўзидан онахон бўлиб қолганини англади. Райҳон бибини қойиб қўйишга ҳаққи бўлмаганидек, аслида, ўзидан икки ёш катта, навқирон йигит бўлиб қолган Камолнинг танобини тортиш ҳам вазифаси эмаслигини ҳис этиб, онахонлигидан хижолат чекди. Зумрад муте сингари муомала қилаётган бу мулоим, беозор йигитнинг панду насиҳатга муҳтож эмаслигига иқрор бўлди. У яна шундай бир ҳақиқатга иқрор бўлдики, ўзи хонадоннинг юраги, аммо хонадоннинг боши — Камол.

Зумрад кўп гапларни ўйлади. Бироқ унинг йигит қаршисида бу гапларни тан олгиси келмади.

— Мендан куляпсиз, а!— деди аксинча.— Хай, майли, кулгингиз келса, кула беринг.

— Улай агар, сиздан кулганим йўқ, мени тўғри уришяпсиз,— деди Камол.— Бизни кампирнинг юраклари жудаям тор. Одам бу кишининг фарёд чекишини кўрган, ҳатто ўйлаган пайтида беихтиёр эзилиб кетади!.— У, ўзига мана энди гап навбати келганига яхши тушунган, шу дамга қадар одоб юзасидан тек турган киши сингари, кўнглидаги гапларни дона-дона қилиб гапира бошлади:— Наҳотки, кампирга озор бериш менга хуш келса?! Йўқ, албатта. Лекин, ўзингиз яхши биласиз, Зумрад, турмушда одамга кўп нарсалар керак, одам қимирлаб турмаса, тириклай икки оёғи гўристонда бўлади... Кечирасиз, бу гапларни мавриди келгани учун бир айтяпман... Мана, масалан, ҳозир мен техникумга кириб, сиртқи бўлимда ўқийман, деб турибман, хаёл-да, нима дейсиз! Энди бўлса, сиз билан гаплашиб туриб ўйласам, уйга кечроқ келганимда дунёни бузган кампир, аниқки, шаҳарга бир ҳафталаб кетишимга мутлақо тоб беролмайдилар... Демак, йил бўйи ўқишни ўйлаб юрганим, охири бугун техникум эшигига бориб, шарту шароитни суриштирганим — ҳаммаси бир пул!.. Кейинроқ бир вақт ўқирман, деб таскин топишдан бўлак иложим қанча!.. Лекин, сиз мени тўғри уришяпсиз, кампирга озор берганимни бўйнимга оламан, айбимни яшириб ўтирмайман...

Зумраднинг кўнгли юмшади. Унга ўзи Камолнинг юрагини, фикру ўйларини билмай туриб, аччиқ-тизиқ гапиргандай бўлиб кўринди. Бироқ, шу аснода бугун эрталабдан кунни югур-югур билан бошлаганини, бир лаҳза ором олмагани устига, нуқул асаби бузилганини эслади. У эрталабдан ўзларига ажратиб берилган пахта майдонидан ғўзапоя йиғиштириб келган, қишнинг совуқ нафаси уфурганига қарамай, улар ҳамон ғўзапояни бутунлай йиғиштириб олишмаган эди. Камол шундай шароитда кунни шаҳарда ўтказиб юрганини ўйлаб, Зумрад яна икки оғизгина нордон гап қилди:

— Уйда исиниб ўтиришни биламиз. Ғўзапояни бўлса йиғадиган одам топилмайди. Нима, бизга ўтин керак эмасми?!

Зумраднинг бутун аччиқ-тизиқ гапларини осойишталик билан эшитган Камол, ғўзапоя тўғрисидаги гапни эшитиб, бирданига қизарди.

— Сиз қаттиқ ишладингиз, биламан,— синиққина сўзланди у.— Эртадан мен ҳам ишга киришиб, икки-уч кунда ҳаммасини йиғиб оламиз...

Хонага узоқ сукут чўкди.

— Эсим қурсин... Сизни кундузи Мутавалли бобо икки марта сўраб келдилар. Чироқлари ёнмаётган экан.

Зумраднинг бу гапи койиш руҳидаги олдинги гапларга нуқта қўйди.

Камол электр симларини улаш, радио-телевизор сингари буюмларни тузатишга уста эди. Буни билган қишлоқ аҳли нимадир ишкал чиқса, дарров Камолни сўроқлар, у эса, айтилган ишни бажону дил бажарди.

— Бобо икки марта сўраб келган бўлсалар, бормаслик уят-қу!

Камол ўрнидан енгил қўзғалиб, чопонига қайтадан ўранди-да, тезгина чиқиб кетди.

* * *

Камол кетганидан кейин Зумрад стол устида очиқ ётган китобни ёпиб қўйди; чироқни ўчириб, ўринга кирди.

У Камол билан бари бир ўзи истагандай гаплашолмаганини, ҳали Райҳон бибини оқлаганидай, Камолни ҳам оқлаганини ўйлаб, ўзини ортиқча кўнгилчанликда айблади. У кўп вақт ўтмасдан йигитнинг бир куни яна қаро тунгача ғойиб бўлиши, кампирнинг яна остонада йиғлаб ўтириши мумкинлигини ўйлади. Хаёли қочиб, дили қайтадан сиёҳ бўлди.

Қор энди тинганди. Каравот этагигача ой нури тўкилиб, хона бирдан ёришди.

«Дунёда ҳеч нарса абадий эмас, дейишади! Кунлар, ойлар ўтиб, Камол, балки шаҳарга қаро тунгача кетмасликка ўрганар, балки ўзининг шаҳарга боғлиқ ишларидан воз кечар! Эҳтимол, кампир ўғлининг раўйига ҳозиргидан кўпроқ қарар, шаҳарга бориб келишнинг оддий ҳол эканлигига тушунар! Ҳар қалай, хонадонда уч йилдан буён давом этаётган можаронинг ҳам қандайдир ниҳояси бордир!..»

Зумрад шундай деб ўйлади-да, кўнгли бир оз таскин топиб, жисму жонига ором кира бошлади.

Камол ўзини Мутавалли бобо сўроқлаганини Райҳон бибига айтиб, қайтадан усти бошини кийди. У кампирга ўзини чол нима сабабдан сўроқлаганини айтиб ўтирмади. Кампир ўғлининг электр ишларига аралашганидан ниҳоятда қўрқар, бир кунни Камол ўз уйлари томига чиқиб узилган симни улаганида, Райҳон биби ерга ётиб олиб, айюҳаннос солган эди.

Мутавалли бобонинг уйида лампа хирагина милтилларди. Камол қаерда сим куйганини аниқлаб, чироқни ёқиб берди. Эртароқ келолмагани учун чолдан узр сўраб, кўчага чиқди.

Қор кўрпани бошига тортган қишлоқ кўчаси сокин эди. Камол девор этаклаб, уйга томон йўл олди. Кўча бошидан келган қандайдир машина қишлоқ сукунати-ни бузиб, дашт томонга ўтиб кетди.

Камол Қосимни эслади. Қосимнинг «қишлоқда баъзан зерикаман», деганини ўйлаб, дўстига ачинди. У дўстининг кўпдан буён умуман сиқилиб юрганини, унга катта бир қувонч насиб этмагани-ю, насиб этмаётганини ўйлади. Бу йигит ёши ўтиб, умр йўлидаги гурбатлардан толиққан, азбаройи ҳамма нарса жонига текканидан хуноби ошган, дунёда бахти йўқ, умиди йўқ бир кимсага ўхшарди. Камол дўстининг ҳолатини унинг артист бўлолмагани оқибати деб тахмин қилди. Артист бўлолмаганидан, бу йигитнинг ҳаттоки бўю баста ҳам ўсмай қолгандай бўлиб туюлди унга...

Камол уйга қайтиб, дераза олдидаги тўшакка чўзилганича, оёқларини сандалга суқди.

Райҳон биби пишиллаб, ширин ухларди.

Камолнинг бошида айланган ўйлар шу оқшом унинг тушларида ҳам давом этди. Туш кўрсаки, Қосим Регистонда, ҳашаматли, вазмин арк пойнда оёқларини кериб, кўксини мағрур кўтариб турганмиш. Хушқомат, елкадор, Камолдан анча катта эмиш. Ялтир-юлтир кийиниб, қилич таққан, худди шаҳзода Фарҳод қиёфасига кирган эмиш. «Сен Фарҳодни ўйнапсанми?»— сўрармиш ундан Камол. «Йўқ, мен Фарҳоднинг ўзи, оғайни!»— дермиш Қосим. «Ҳазилингни қайсанг-чи!»— Қосимнинг қовоғидан қор ёғармиш. У чиндан ҳам Фарҳод эканлигини исбот қилмоқчи бўлиб, баланд овозда

Фарҳоднинг «Танда тоқат қолмади» деган ашуласини айтармиш.

* * *

Қосим Камолга: «Мен ўзим кун ора шаҳарга келиб кетаман», деб ростини айтган, шаҳар айланиш унинг учун одат тусига кирганди. Шунга қарамасдан, Қосим Камол билан шаҳарда учрашиб қолгани-ю, шаҳар кезганини узоқ кунларгача унутолмади. У, айниқса, Камол билан уйланиш борасида гаплашганини қайта-қайта эслар, ўзи. Камол, ҳаёт тўғрисида беихтиёр хаёлга чўмарди.

Қосим Камолнинг кимгадир кўнгил қўйиши, кимгадир уйланиши мумкинлигига шу дамга қадар бефарқ қараб келган, бундан кейин ҳам шундай бўлади, деб ўйлаганди. Йўқ, ўша суҳбат пайти Қосимга Камолнинг кўнглида аллақандай сир яшириниб ётгандай, айти шу кунларда кимдир бу содда, беозор йигитнинг хаёлларига кириб, қону жонида яшай бошлагандай бўлиб туюлди ва Қосим бунга ҳеч қачон бефарқ қарай олмаслигини кундан-кунга чуқурроқ ҳис этди.

Қосим Камолнинг яқин орада уйланмаслик ҳақидаги гапига кўнглида ишонмасди. У энди кўп нарсаларни ўйларди. Камол қаердан қиз танлаган — Чаманданими, Бунёдданими? Унинг танлагани қандай қиз — Раънога нисбатан чиройлими ёки хунукми?! Умуман, Камолни куйдирган санам ким бўлди экан?!

Қосим, мен бахтсизман, Камол муҳаббатда, оилада мендан кўра албатта бахтлироқ бўлади, деб ўйлар, уни рашкками, қизганишгами ўхшаган ҳиссиёт куйдирарди. Қосимни шу дамда Камолнинг тақдири нечундир ҳар қачонгидан кўпроқ қизиқтирар, у кўнглидаги саволларга тезроқ жавоб топишни истар, ўз ҳолатидан ўзи ижирганиб, руҳан қийналарди.

Қосим айрим оқшомлар уйда кўрпага бурканиб ётганича, бехосдан: «Э, бор-е, менга нима?» — деган фикрга қелар, ўзи, Камол, ҳаёт тўғрисида ортиқ бундай ўй сурмасликка қарор қиларди. Бироқ, кўп ўтмасдан, унга ўзининг бахтсизлиги билан Камолнинг бахти тўқнаша бошлагандек бўлиб кўринар, ўзини гўёки таҳқирлангандек ҳис этар, яна беихтиёр аёвсиз хаёл гирдобига тушарди.

Камол бир неча ойдан буён ширин изтироб оғушида яшар, унинг кўнглида аллақандай сир яшириниб ётгани ҳақиқат эди...

Камол кузда, пахта йиғим-терими давом этаётган кунларда далани кезиб юриб, пахтаси яхши очилган, машинага ажратиб қўйилган майдонда бир тўп теримчи ғимирлаб юрганини кўрганди. Булар шу қишлоқлик Ҳайдар ака бригадасига шаҳардан келган ёрдамчилар бўлиб, аслида, буларнинг Камолга алоқаси йўқ, майдон ҳам унга дахлсиз эди. Аммо, ҳар қандай қишлоқ кишиси сингари у рўй бераётган аҳволга бепарво қараёлмади. Шовқин кўтарди. Ёрдамчилар йўл ёқасидаги ариқнинг нариги бетига ўтиб кетишди.

Камол йўлда давом этди. Худди шу асно, ҳаво ранг кўйлак, пошнали туфли кийган қандайдир қиз осмондан тушгандек Камолнинг рўпарасида пайдо бўлди. Камол қизнинг катта, беғубор, содда кўзларига тўқнаш келиб, олдинга босишини ҳам, бирон томонга бурилиб кетишини ҳам билолмай, довдираб қолди. Қиз эса, йигитга эътибор ҳам бермаган қўйда, унинг ёнидан елдай ўтиб кетди.

Камол машина теримига ажратилган майдонга ўринча кирган шаҳарлик ёрдамчиларни оқламасди. Аммо, у ўзининг ёрдамчиларга: «Сенларнинг фойдангдан кўпроқ зиёнинг тегади!» деб, кескин гапирганини ҳам кўнглида тўғри деб билмасди. У, фурсат ўтганидан кейин, ёрдамчиларга шундай пайтда гап нимада эканини босиқ тушунтириш керак эди, деб ўйларди. Камол ўша куни рўпарасида пайдо бўлган қиздан ўзининг шовқин кўтаргани учун хижолат чекди. Мана шу қизнинг олдида ўзидан-ўзи нечундир бир оз уялгандек бўлди.

Нотаниш қиз ўша куни Камолнинг хаёлига кирди. Бу қиз Камол таниган, кўриб юрган қишлоқ қизларидан эмасди. У афтидан, шаҳарлик эди. Камол уни ёрдамчилардан бўлса керак, деб ўйлаб, Ҳайдар ака бригадасига тегишли пахта майдонларида кўп кезди; ёрдамчилар турган ётоқхоналар атрофида кўп айланди. Йўқ, Камол ҳаво ранг кўйлак, пошнали туфли кийган қизни қайтиб ҳеч қачон, ҳеч қаерда учратмади. Қиз хаёлий бир шарпадек лип этгану ғойиб бўлганди.

Камол тинчини йўқотди. Унинг боғу томорқа тўғри-сида ўйлашига ҳам, шаҳарда ўқишни орзу қилишига ҳам энг аввал кўнглида туғилган нотинчлик сабаб бўлди. Йигит хаёлидаги қизни гоҳо қишлоқ, гоҳо шаҳарда излар, кўришгиси келар, ўзича баъзан, мен бу қизни энди ҳеч қачон, ҳеч қаерда учратмайман, деб қўрқарди.

* * *

Камол Қосимга «қишлоқда одам зерикмайди», дегани-ю, клубни, кинотеатрни тилга олганига қарамай, унинг ўзи клуб ёки кинотеатрга кунда бормасди. Кутубхона борасида ҳам худди шундай. У қишлоқдаги кутубхона ишга тушганини эшитган, аммо кутубхонага бирон марта кирмаганди.

Камолнинг Бухородаги қишлоқ хўжалик техникумида сиртқи ўқишига ҳам имкон йўқлиги маълум бўлиб қолди. У кампир онасининг майлу хоҳиши билан ҳисоблашишга мажбур эканлигини ҳис этиб, бир томондан, ҳозирча ўқиёлмаслигига қаноат ҳосил қилди. Иккинчи томондан эса, Камол ўқиш орзусидан бутунлай воз кечиши ҳам мумкин эмасди. Шундан, у қишлоқ кутубхонасига ора-сира кириб, ҳар хил китоблар билан оз-моз танишиб турсам, қачондир нафи тегар, деган фикрга келди.

Бир куни у кутубхонага йўл олди. Эшикни дадил очиб, ичкарига кирди. Кутубхонада ҳеч ким кўринмасди. Камол ботинар-ботинмас тахта тўсиқнинг олдига борди. Тўсиқ олдида тўхтаб, икки ён тараф, орқа тараф ҳамда хона ўртасидаги қатор тоқчаларда шифтгача териб қўйилган китобларни кўздан кечирди... У, инсон ўқисин деб, шу қадар кўп китоблар яратилгани, шунча китоблар борлиги-ю, ўзи сўнгги йилларда деярли китоб ўқимаганини ўйлади. Уқинди.

Камолга кутубхона, китоблар биргина лаҳза ичиди гўёки бутун ҳаётини эслатгандек, ҳаётида рўй берган нутилмас воқеаларни ёдига солгандек бўлди.

Камол ақлини таниб, қаерлардадир уруш бораётгани, икки акасининг жангда нобуд бўлганини эшитди. У, отасининг қадди букилиб, ҳасса тутганини, онасининг аччиқ бўзлагани, неча кун нам ерга кўксини босиб ётганини кўрди. Эзилди.

Чаман қишлоғида олдинлар фақат битта тўрт йиллик мактаб бўлиб, бу мактабни битирган ўқувчилар ўз қишлоқлари билан қўшни Бунёд қишлоғи ўртасида жойлашган етти йиллик мактабга бориб ўқишарди. Етти йилликни битирган ўқувчилардан айримлари колхоз идораси олдидаги катта мактабда ўқишни давом эттиришар, айримлари меҳнат майдонига киришарди.

Камол ўзини илк бора мактаб оstonасига зарурат деб эмас, мажбурият юзасидан қадам қўйгандек ҳис этди. Тўрт йиллик мактабда Ҳасанов деган муаллим бўларди. У ҳар куни эрталаб мактаб олдидаги майдончага уфқ тарафдан мотоциклини тариллатиб кириб келар, туш пайти мотоциклини тариллатиб, уфқ тарафга қайтиб кетарди. Камолни ўшанда майдончада туриб қаердадир, қишлоқдан олисда яшаган муаллимнинг мактабга келиб-кетишини кузатиш — хат-савод ўрганишга, китоб кўришга нисбатан кўпроқ қизиқтирарди. Камол хаёлига жонланиб кирган ўнлаб, юзлаб сўзни юпқа дафтар чизиқларига ёзар, бироқ ниҳоятда бадхат бўлганидан, ўзининг ёзган сўзларини ўзи ҳам қайтиб ўқиёлмасди. Алифбе унга севимли китоб эмас, латтадан тикилган жилдга шунчаки солиб қўйилган болтадек туюларди. Тўрт йиллик мактабни ҳаммадан орқада судралиб тугатган Камолни етти йиллик мактабга зўр-базўр қабул қилишди.

Камол Чаман билан Бунёд қишлоғи ўртасида жойлашган етти йиллик мактабда олдингидан анча дуруст ўқиди. Бунга муаллимлар берган даккилар ёки Камолнинг ўртоқлари наздида уялиши сабаб бўлгани йўқ. Бунга янги мактаб ҳовлиси кунжидаги пастак бир уйча, бу уйчадаги мўъжаз бир кутубхона сабаб бўлди.

Камол бир танаффус пайтида синфдошларига эргашиб кутубхонага кирди. Ўртоқлари кутубхонага ёзилганини кўриб, у ҳам ёзилди ва ўртоқлари китоб олганини кўриб, у ҳам китоб олди. Камол биринчи олган китоб «Ўзбек халқ эртаклари» эди. У китобни олишга олиб, дарҳол ўқимади. Бошда уйга келтириб, хона тўридаги токчани эгаллаб ётган дарслик ва дафтарлари орасига ташлаб қўйди. Кейин бир куни китобни эри-нибгина варақлади; бир эртакни ўқиди.

Қайсидир қишлоқдаги одамлар муаззам дарахт остида нечундир мулланинг жасади узала ётганини кўришибди. Қарашса, унинг танаси бору, боши йўқ экан.

Одамлар: «Аслида мулланинг боши бормиди ёки йўқми-ди?»— деб, ўйланиб қолишибди. Шунда, кимдир бу саволга жавобни, яхшиси, мулланинг хотинидан сўраш керак, дебди. Одамлар мулланинг хотинига мурожаат қилишибди. Мулланинг хотини узоқ ўйланиб, охири: «Ияқларида соқолга ўхшаган бир нарса липиллаб тургани эсимда, лекин бошлари бормиди, йўқмиди, билмадим»,— дебди.

Камол «Мулланинг боши бормиди?»— деган бу эртакни, сарлавҳа остига «Бухоро эртаги» деб ёзилгани учун ҳам қизиқиб ўқиди. Сўнг бошқа эртакларни ҳам ўқишга тушди. Кейин китобни тўғри мактабга кўтариб борди ва биринчи рўпарасидан чиққан ҳисоб муаллимига ҳалиги эртакни кўрсатиб, Бухорода ростдан шундай воқеа бўлганми ёки буни одамлар тўқишганми, деб сўради. Ҳисоб муаллими эртакни ўқимаган экан, ўқиди, кулди.

— Бундай воқеа бўлган эмас, буни халқ тўқиган,— деди у.— Лекин, сен билиб қўйгинки, халқ бир нарсани бекорга тўқимайди. Халқимиз, одам дунёда фойдали ишлар қилиши, одамнинг бошида ақлу заковат бўлиши керак, демоқчи...

Муаллим шундан кейин Камолни кутубхонага етаклади. Унга Садриддин Айнийнинг «Эски мактаб» ҳамда «Одина» китобларини олиб берди.

— Энди бўлган воқеалар ёзилган мана бу китобларни ўқи,— деди у.— Ҳозир сен дарсларни қанчалик яхши тайёрлаб, қанчалик кўп китоб ўқисанг, катта бўлганингда шунчалик фойдали ишлар қиладиган одам бўласан!

Камол шу даврда кўплаб эртакларни, қарийб жамики халқ достонларини ва болалар ҳаётидан ёзилган талай китобларни ўқиди. У етти йиллик мактабни ёмон битирмади. Қолхоз идораси олдидаги мактабда ўқигиси, катта мактабда ўқишни албатта давом эттиргиси бор эди, бўлмади... Усмон бобо қаттиқ ётиб қолди. Камол эндиликда мол-ҳолга қараш, ўт ўриб келиш, экин-тикни суғориш бўйнига тушган биринчи вазифалар эканлигини ҳис этди. Қишлоқда юмуш озми?! Қишлоқда яшагач, фақатгина шахсий хўжаликни ўйлаш етарли эмасди. Албатта, хонадондан кимдир далага чиқиши, чопиққа, теримга қатнашиб, колхоз ишига ҳам баҳоли қудрат ёрдам бериши керак эди. Райҳон бибига чолнинг

Йиқилиб қолгани таъсир қилаётганини кўрган Камол, онасининг пинжига киришдан бўлак илож йўқлигини англади... Усмон бобо тўшакдан қайтиб қўзғалмай, ҳаёт билан хайрлашди... Камол ўқишни қўйиб, тирикчилиқни ўйлайдиган бўлди. Қишлоқчилик эмасми, у балоғатга етиб-етмасданоқ, катта ёшдаги одамлар сафига қўшилди...

* * *

Кутубхона, китоблар Камолни чуқур хаёлга чўмдирди. Унинг диққатини ногаҳон енгил бир шарпа жалб этгандек бўлди. У бошини кўтарди.

Китоб жавонлари орасидан кутубхоначи қиз чиқиб келди.

Камол қизни кўрди-ю, эси оққандек, қотиб қолди. У, магазинга яхши бир мато келганини эшитиб киргану энди пули йўқлигини ҳис этиб, чеккада паришон туриб қолган одамга ўхшарди.

Кутубхоначи қиз — Камол излаб юрган нотаниш қизнинг ўзгинаси эди. Фақат, бу кун у ҳаво ранг кўйлақда эмас, қизил кийган, унинг бошига ҳам қандайдир қизғиш тўғнағич қадалганди.

Камол хижолатга тушиб, қизнинг катта, беғубор, содда кўзларидан беркингиси, улардан қочгиси келди. У тахта тўсиқ олдида турганича, ҳаяжондан бир оз титрар, унинг учун рўпарасида қайта кўринган қиз ажиб бир хилқат, табиатнинг гўзал бир бунёди эди.

— Кечирасиз... Ҳорманг...

— Келинг... Китоб керакмиди? — Қиз бу гапни ўзининг ишлари билан хаёли банд бўлган одамларга хос ишчан оҳангда айтди.

— Ҳа, китоблардан.. — пичирлади Камол.

Қиз яна жавонлар орасидан хонанинг орқа томонига йўналиб, кўздан ғойиб бўлди. У андак фурсатдан кейин икки-учта китоб кўтариб келди. Келтирган китобларини, Камол танишсин учун, тахта тўсиқ устига қўйди. Кутубхонага биринчи қадам қўйган қишлоқ ёшларидан кўпчилиги эртақ, дoston китобларини сўрашса керак, кутубхоначи қиз Камолга ҳам «Ойсулув», «Нигор ва Замон», «Рустамхон» сингари дoston китобларини таклиф қилганди.

— Булар яхши... лекин, мен буларни бир вақт ўқиганман,— деди Камол.— Турмушдан ёзилган китоблар бўлса...

Қиз беозор жилмайди.

— Китоблар кўп... Ўзингиз нимани ўқимоқчи эдингиз?

— Мен... шундай... қизиқарли китоблар ўқимоқчи эдим...

Қиз хонанинг орқа томонига йўналиб, бу сафар бир хил оч қизғиш рангдаги иккита қалин китобни кўтариб келди.

— Мана бу — Айний ёзган китобларни ўқинг,— деди у курсига ўтираркан, таъкид оҳангида.— Китоб ўқимоқчи бўлган бухоролик энг аввал Айнийни билиши керак!..

— Яхши,— деди Камол.— Мен болаликда бир оз ўқиганман, лекин ёзиб беринг, яна ўқийман...

Кутубхоначи қиз тахта тўсиқнинг ортида ўтирганича, кичик бир дафтарчани қўлига олди. Камолдан исму фамилияси, туғилган йилини суриштира бошлади. У ҳар дам йигитга қараб қўяр, унга аста-аста разм солаётганга ўхшарди.

Камол, бу қиз мени далада учратганини эсладими ёки Зумрад мендан унга шикоят оҳангида гапирганмикин, деб баттар хижолатга тушди. Бўйинини, елкаларини қисди.

Кутубхоначи қиз, ниҳоят, «қўл қўйинг» деб, дафтарчани Камолга узатди. Камол қўл қўйиб берганидан сўнг эса, худди «гап тамом» дегандай, бошини вазмин букиб, олдида очиқ ётган дафтарга ниманидир ёза бошлади.

Камол олган китобларини кўтариб, кутубхонадан чиқди.

Бу кун у ўзини кўпдан буён ширин изтиробга солиб юрган қиз билан яна кўришгани-ю, икки оғиз бўлса-да, гаплашганидан мамнуният ҳис этарди. Аммо, бундан бўлак, энди унинг юрагида баёнсиз бир оғриқ ҳам уйғонган, кўнглига мислсиз бир ғусса ҳам чўкканди. Камол қизни ўйлаб юганида, қиз ўзига ниҳоятда яқин тургандек туюлган, назарида, уни учратса бас эди. Бу кун қизни учратганидан сўнг эса, у олдин ўйлагани шунчаки хаёл эканлигини, икки ўртада йироқ масофа борлигини сезгандек бўлди. Камол, айни фурсатда, қизнинг совуқроқ гаплашганидан бир оз ғаш, ўз тақдири бун-

дан кейин қайси тарафга йўналишини билмаганидан бир оз паришон эди.

Кунлар ўта бошлади. Камол ҳар куни бир марта кутубхонага бориб қиз билан кўришишни ўйлар, бироқ ўзидан-ўзи қисинар, бунга нимадир монелик кўрсатарди.

У кутубхонадан келтирган китобларини тез орада ўқиб чиққанига қарамай, яқин кунлар ичида кутубхонага қайтиб кирмади.

* * *

Минг тўққиз юз олтмиш бешинчи йил баҳори қишлоққа ўзгача фойз билан кириб келди. Худди шу йилдан қишлоқ ҳаёти, бутун қишлоқ аҳли ва жумладан, Камоллар хонадони турмушида янги саҳифалар очила бошлади...

Райҳон биби уйдан чиқмасди. Камол билан Зумрад уйга ҳар оқшом қандайдир гап топиб келишар, дастурхон бошида ўтириб, ўртага тўкишарди.

— Бибижон, Яраш ота раис бўлдилар...

— Баҳромовга нима бўлди?

— У киши ўз колхозига кетди. Яна олдингидай икита кита колхозга ажралдик...

Зумрад, шундан кейин, бир оқшом бундай гап қилди:

— Яхши ишлар бўляпти... Одамларнинг бир вақтлар қисқарган томорқаси қайтиб кенгайди... Мол-ҳолга, қўю қўзи, паррандага сон киради... шунга ўхшаяпти...

Камол эса бошқа бир гапни айтди:

— Идорада мажлис бўлди. Яраш ота анча гапирдилар. Қишлоқ хўжалиги суст ўсяпти, унинг ўсишига нимаки халал берса, шунга қарши курашамиз, дедилар... Яраш ота ўзлари гоҳ отда, гоҳ пиёда, гоҳ машинада қишлоқларни айланиб, шу кунлар оқсоқоллар билан суҳбатлашиб юрган эканлар. Ким қаерда, қандай ишлаётгани билан ўзим шахсан қизиқаман, дедилар...

Бир куни Камол уйга илжайиб келди. У дастурхон бошида ўтирганида ҳам лабларини йиғолмасди.

— Комсомол-ёшлар бригадаси тузиляпти,— деди у ниҳоят.— Мени бригадирликка сайлашяпти...

— Бошқа одам топилмаптими!— тегишди Зумрад.

— Мени дала ишларида тажрибаси кўпроқ дейишяпти... Ким билсин...

Қамолнинг юриш-туришида энди олдинги паришонлик кўринмасди. У баъзан далага, баъзан идорага қатнар, нималардандир куюниб, ҳаяжонланиб юрарди. Энг муҳими, у шаҳарга боришдан оғиз очмай қўйган, бундан Райҳон биби ҳам, Зумрад ҳам хурсанд эди.

* * *

Бухоро азалдан иқлими иссиқ ўлка. Шундан, гўёки ёз баҳорга чап бериб, ўзи бостириб келгандай, ҳарорат бирдан кўтарилганди. Илк баҳордан ариқлар лабида майса, шўра, ялпиз сабза уриб, дашт-биёбонда тиканак қизғиш, сарғиш гуллар очди. Қадимда гўшт қаҳат бўлганидан, кейинчалик эса, ҳавасга шўрани тўғраб, ҳар баҳорда чучвара қилган халқнинг қачондир бу ҳақда тўқиган енгил қўшиғи янгидан қишлоқ йигитларининг тилига тушди, қайтадан янграй бошлади:

Қизлар бородур шўрага,
Ман ҳам бораман шўрага...

Зумрад Қамолнинг энди уйда ҳам одатдагига ўхшамаган тарзда қимирлаб қолганини кўрди. У бир куни тонгда гумбурлаган товушдан уйғониб кетди. Ҳовлига чиқиб, Қамолнинг кўча томон деворни кўпориб ташлаётганига кўзи тушди.

— Саҳарлаб нима қилияпсиз? — сўради Зумрад.

— Э, шу дарвозани бу ёққа кўчириб қўй. Ҳамма қатори дарвозамиз кўчага қаратилса, тузук бўлар...

Қамол дала-даштга қаратилган дарвозани кўчага қаратиб қурди. Зумрадга Қамолнинг бу иши ёқди. Аммо, ўзича, шу пайтга қадар ҳеч кимнинг хаёлига келмаган бу ишни Қамол нима сабабдан бирданига қўзғаганига ҳайрон ҳам қолгандек бўлди.

Кўп ўтмасдан, у бир оқшом алламаҳалгача китоб ўқиб ўтириб, қўққисдан Райҳон бибининг хонасида ҳам чироқ ўчмаётганини сизди. Райҳон биби одатда эрта ухлар, Қамолнинг ҳам узоқ ўтириш одати йўқ эди. Зумрад таажжубланди. У қўлидаги китобни ёпди; нариги хона деразасига ўйчан тикилиб, анча ўтириб қолди. Бироқ, деразадаги шуъла ҳадеганда сўнмади.

Зумрад эртаси куни шу хона тўрида турган сандиқ устида бир даста китоб ётганини кўрди. Қизиқсиниб қа-

ради — кутубхона китоблари, аммо ўзи олган китоблардан эмас, бошқа.

Девор этагида мўмингина ўтирган Камол унга оҳиста сўзланди:

— А... буларни мен олдим.

Зумрадга кўпдан буён китобга қарамаган Камолнинг ногаҳон бир даста китоб кўтариб келгани ғалатиноқ туюлди.

— Янгилик,— деди у.— Бригадир бўлиб китобга ҳам муҳаббат туғилиб қолдими?!

— Э, қарасам, мендан бўлак ҳамма ўқиб юради,— хижолатдан қизариб, ўзини оқлагандай оҳангда пичирлади Камол.— Мен ҳам бир оз ўқий-чи...

Зумрад Камолдан: «Томорқамиз, боғимиз бутунлай қаровсиз бўлиб қолди», деган гапни кўп эшитган, бироқ шу пайтгача йигитнинг томорқа-боғ билан шуғулланганини кўрмаганди. Шундан, у Камолнинг янги кетмон сотиб олганига ҳам парво қилмаган, томорқа-ю боғ тартибга тушади, деб ўйламаганди. Йўқ, Камол қизгин ишга тушди. Зумрад унинг дарахтлардаги бачки шохларни қирққани, ер чопгани, йўлкаларни тозалашга киришганини кўриб, яна ҳам қувонди, ҳам таажжубга тушди.

Зумрадга Камолнинг юриш-туришида жиддий ўзгариш рўй бераётгани. умуман. ёқар, уни қувонтирарди. Аммо, шу билан бирга, қизга энди Камол нимагадир тараддуд кўраётгандай бўлиб туюлар, турмушга йиллар шамоли ажиб ўзгаришларни олиб келаётганини ўйлаб, баъзан хаёли қочарди.

Кунлар ўтгани, йигитнинг кўнгли қатидаги гаплар ошкор бўлгани сайин, қизнинг кўнглига баттар гулгула туша бошлади.

Камол бир куни Зумрадга бундай савол ташлади:

— Бу кутубхоначи қизни когонлик дейди, шу ростми?

— Рост... Нимаиди?

— Когонлик бўлса, нима учун Когонда иш топилмагандай, бизнинг қишлоқда юрибди, дейман?!

Камолнинг гапи Олиядан қандайдир ранжиган, норози бўлган одамнинг шикоятига ўхшарди. Бу гап Зумрадга, ҳар қалай, шундай таъсир этди. У Олиянинг ёнини олиши керак бўлган одам ҳолатига тушиб, қишлоқ кутубхонаси узоқ йиллар давомида фақат номигагина ишлагани, кутубхона Олиянинг қўлига ўтганидан буён

иш анча тартибга келганини куюниб айтди. Бундан сўнг, иш оқсаб ётган жойга келиб хизмат қилаётган Олияни мақтагандек, унга кўнглида қандайдир меҳри борлигини ошкор этгандек бўлди.

Қамол бу гапларга жавобан ҳеч нарса демади. У бир нуқтага андак маънос тикилиб, хаёлга чўмди. Сўнг ўр-нидан кескин қўзғалиб, хонадан чиқиб кетди.

Зумрад йигитнинг кўнглида Олиядан ранжиш ҳам, норозилик ҳам йўқлигини, у Олия тўғрисида очиқ гап сўрашга тортгани учунгина бошда шунчаки тўнғиллаб қўйганини ҳис этди.

Олия билан кичик бир суҳбатдан кейин, Зумраднинг хаёли яна қочди. У одатдагидай китоблар олмоқчи бўлиб кутубхонага борди. Қўлидаги китобларни топшириб, бошқа китоблар оларкан, Олиянинг хомуш гаплашаётгани, кутубхоначининг ўзи қандайдир китобга боғланиб ўтиргани беихтиёр диққатини жалб этди. Кутубхоначи қизнинг нима ўқиётгани билан қизиқсинди.

— Толстойнинг «Қазаклар» китоби,— деди Олия. У муқовани кўрсатди. Қалин оқ муқовада ажиб бир расм бўлиб, муаллифнинг номидан ҳам катта қора ҳарфларда «Қазаклар» деган сўз ёзилган эди.— Ўтган ҳафта телевизор шу китобнинг киносини берибди, Хосият айтди,— ҳамон хомуш сўзланди Олия.— Сиз кўрмадингизми?!

— Йўқ, опагон, мен уни кўролмадим...— деди Зумрад.

— Мен, албатта, кўрмоқчи эдим, лекин бўлмади. Ўтган ҳафта уйдаги телевизор ёмон ишлади...

Телевизор ҳақидаги гап бехосдан Камолга бориб боғланди.

— Менга айтмабсиз-да,— деди Зумрад.— Камолга айтсак, дарров тузатиб берарди...

— Камол телевизор тузатишни биладилар, денг?

— У киши электр. ишларига қизиқиб юради... Кейин, Камол ишни миннат қилмасдан бажаради, шуниси яхши... камтар йигит...

Зумраднинг назарида, Олиянинг оқ, лўппи юзи ёришиб, катта, беғубор, содда кўзларида яширин бир мамнуният порлагандек бўлди.

— А... буни биламан...— деди Олия.

Зумрадни қизганишгами, рашкками ўхшаган ҳолат чулғади. У Камолни ўзи мақтаб қўйиб, Олиянинг «биламан» деганидан хаёли қочди, куйди.

Олия Камолдан қайтиб оғиз очмади. Уша кундан кейин Зумрад Олия билан яна кўришиб, суҳбатлашган пайтларда ҳам Камол тўғрисида ортиқ гап қўзғалмади. Камол ҳам Зумраддан Олия тўғрисида қайтиб ҳеч нарса сўрамади ва Зумрад кўнглига ғулғула солган гапларни аста-секин унута бошлади. Аммо баҳор ўрталарида, кутилмаганда, унинг дарди янгиланди.

Зумрад бу йил юмушлари ҳар қачонгидан кўпайиб, олдинги пайтлардагига нисбатан нотинчроқ юрган, Райҳон бибининг раъйига доим ҳам қарайвериш имконини топмаган Камолни уйга қамаб қўйиш ҳеч кимнинг қўлидан келмаслиги-ю, ундан бунга талаб қилиш ҳаттоки кулгили эканлигини яхши биларди. Бироқ, у кампирнинг осойишталигини ҳам истар, Камолга бошқаларга нисбатан кўпроқ инсоф талаб юарди.

Камол инсофга кирганди. Унинг шаҳарга бормаи қўйганига, Райҳон бибининг тинчиб қолганига ҳам кўп пайтлар бўлди. Зумрад хонадонда энди дилсиёҳлик қўзғалмаслиги, кайфият бузилмаслигига кўнглида кундан-кун ишонч ҳосил қила бошлади. Ана шунда яна бир фишт қолипдан кўчди.

Камол шаҳарда қиладиган ишлари борлигини айтиб, наҳорда чиқиб кетди. Хонадонда қиш кунларидаги сингари манзара яна такрорланди.

Уша куни Зумраднинг қайтадан асаби бузилиб, қони қайнади. Камол бу гал шаҳардан қайтиб келгач, Зумрад уни одатдагидан ҳам кўпроқ исқанжага олиб, бундан кейин аҳвол шундай давом этса, уйдан кетаман, деган шартни қўйди.

Камол қизнинг аччиқ-тизиқ гапларини вазмин эшитди. Сўнгра, қизга жавоб ўрнида қандайдир воқеани ўйчан ҳикоя қила бошлади... Бир одам денгизда саёҳат қилгиси келиб, олис манзилни кўзлаган каттакон кемага минибди. Аммо, кема қирғоқдан узоқлашгач, у денгиз салобатидан ниҳоятда қўрқибди-да, ўзини тўрт томонга уриб, дод солибди. Атрофидаги одамлар унга гап тушунтирмақчи бўлиб қанчалик уринишмасин, фойдаси тегмабди. Ана шунда кема дарғаси денгизчиларга ҳалиги сайёҳни белидан арқон боғлаб бир-икки соат сувга тушириб қўйишни буюрибди. Сайёҳ сувга тушганидан кейин, бошда баттар бақирибди. Лекин, сал фурсат ўтгач, у тинчибди ва бошқа бақирмасликка ваъда берибди-да, ўзини тортиб олишларини сўраб ялинибди...

— Бир китобда ёзилган ғалати бу воқеани мен бекорга гапирмадим,— деди Камол ниҳоят.— Кампир учун қишлоқдан нари томони — мисоли денгиз. Мен ҳам кампирни қўймай шаҳарга бир олиб боришим керак. Йўлни кўрсинлар... шаҳарни...

Зумрад қишлоқ кексалари орасида умри бўйи бир қатла шаҳарни бориб кўрмаган кишилар топилиб туриши-ю, Райҳон бибининг бу борада танҳо эмаслигини биларди. Ҳозир у мункиллаган бир чол билан пахта терими кунлари хирмонда суҳбатлашганини эслади. Ушанда, Зумрад хирмонда чой қайнатиб юрган, дастёрлик қилган чолдан Бухорога ўтмиш замонларда бориб-бормагани-ю, Бухоронинг охириги амирини кўриб-кўрмаганини шунчаки сўради. Чол беозор кулимсираб, узоқдан кўкка юксалган минораси кўриниб турган шаҳар томонга ўйчан қаради. У ўтмиш замонда ҳам, ҳозирги даврда ҳам Бухорога бормаган экан. Зумрадинг саволига жавобан, чол жудаям антиқа воқеани гапириб берди. У амир замонида «шаҳарга бир борсам керак бўлар», деб уч-тўрт танга тўплаган, халтачага солиб қўйган экан. Қовун пишиги кунлари, ниҳоят, шаҳарга бориш ниятида хачирга миниб, йўлга тушибди. Бироқ, йўлнинг ярмига бормасдан танга солинган халтачанинг ёнида йўқлиги, демакки, уйда қолиб кетганини сезибди. Хачирнинг бошини буриб, яна уйга келибди ва шаҳарга бориш қайтиб ҳеч қачон хаёлига келмабди.

Зумрад қишлоқ кексалари орасида туғилган тупроғига қаттиқ боғланган, шу тупроқдан бўлак жойлар билан танишишни ортиқча бир ташвиш деб билган кишилар ҳамон борлигини биларди. Улар хонадониди Райҳон биби худди шундай қишлоқ кексаларига тирик бир мисол эди.

— Бибим шаҳарга бормайдилар,— деди Зумрад Камолга.— У кишини шаҳарга олиб бориш сиз ўйлагандай осон иш ҳам эмас...

— Алдайман-да,— кулди Камол.— Қувват бобонинг уйига борамиз, деб катта йўлга олиб чиқаману шаппа автобусга ўтқазаман...

Зумрадинг хаёлига белидан арқон боғлаб денгизга туширилган сайёҳ ўрнашиб қолганди. Унга бу воқеа ниҳоятда қизиқарли бўлиб кўринди.

— Сиз айтган денгиз воқеаси қайси китобда бор экан?— сўради у.

— Билмадим қайси китобда. Мен буни ўқиганим йўқ,— деди Камол. У хижолат чеккандай, ногаҳон қизарди.— Буни менга Олия айтиб берди...

* * *

Камол кутубхонага ҳали қайтиб кирмаган, Олия билан яқиндан танишишга улгурмаган баҳор кунларидан бирида уни идорага чақиришди.

Партком Раҳматов марказдаги катта бир йиғинда қатнашиб келган, йиғин таассуротларини партия ва комсомол активлари билан ўртоқлашмоқчи эди.

Раҳматов гапни райондаги бир колхозни комиссия текширгани-ю, суғоришдан, ишлов беришдан бебаҳра қолган, ёввойи ўтларга кўмилиб кетган ғўзаларни кўриб, колхоз раҳбарларини қаттиқ танқид қилганидан бошлади. У мазкур колхоз раҳбарлари ўз айбларини пардалаш учун янги сотиб олинган машиналарни ремонт қилинган машиналар ҳисобига қўшиб маълумот беришганини, бу айб ҳам комиссия томонидан фош қилинганини айтди.

Раҳматов механизацияга эътибор ниҳоятда кучайган давр келганидан сўзлаб, айрим колхоз ва совхоз раҳбарлари механизацияга ёвқараш қилаётгани сабабли, шундай жойларда одамларга жабр бўлаётгани-ю, ҳали кўчада ўйнаб юрадиган даври ўтмаган болакайлар машаққатли меҳнат майдонига кираётганидан гапирди.

Партком, ниҳоят, ўз колхозларидаги нуқсонларни очди. У, сўзи охирида қишлоқ кишиси уй-рўзгор тутуш, қандай кийиниб, қандай юриб-туриши устида ҳам бафуржа ўйлайдиган кунлар аллақачон етиб келганини таъкидлади. Куйиниб, кўпроқ китоб ўқиб-ўрганиш, олам ва одам тўғрисида чуқурроқ ўйлаш ҳозирги кунда ҳар бир замон кишисининг бурчи эканлигини ҳам таъкидлаб ўтди.

— Сизлардан яширишга ҳожат бўлмаса керак,— деди у.— Мен ўзим вақтим бўлганида газета-журналларни варақлаб тураман-ку, лекин, тўғриси, охирги икки-уч йил ичида биронта янги китоб ўқиганим йўқ... Марказдаги мажлисда кутубхоналар билан китоблар устида ҳам гап борди. Айбим ўзимга маълум бўлганидан, худди бутун танқид менга тегишлидай, бўйнимни қисиб, қизариб ўтирдим...

Камол партком ўтказган суҳбатнинг бир қарашда жуда оддий ва унча-мунчада эсга тушавермайдиган ку-

тубхона билан китоблар устидаги гапга боғланиб кетишини хаёлига ҳам келтирмаганди.

У идорадан қайтиб келди-да, ул-бул харид қилмоқчи бўлиб Қосимнинг магазини томон кетди. Магазин эшигига яқинлашган эди ҳамки, ичкаридан Раҳматов чиқиб қолди.

— Сени кўрганим яхши бўлди,— деди партком тўхтаб.— Сен электр ишларини бир оз биласан, а?!

— Ҳа, ўзимча қизиқиб...

— Юр, бу ёққа... Кутубхонада чироқ ёнмаётган экан, шуни ўзинг бир кўргин-чи... Агар тузатсанг, монтер болани ҳозир қидириб юрмасдик...

Камол партком билан олдинга икки қадам босганича, таққа тўхтади.

— Йўқ, мен у ёққа бормайман...

— Нима учун?— сўради Раҳматов ажабланиб.

Камолга кутубхонага кириб, чироқни тузатиб бериш ўзига нисбатан аввалдан эътиборсиз, бепарво муносабатда бўлиб келган, эҳтимолки, шунчаки бир қишлоқ йигити деб писанд қилмаган шаҳарлик кутубхоначи қизнинг олдида ўзини камситишдай бўлиб кўринди.

— Ўзим бормайман-да!— деди қайсарлиги тутган Камол.— Мен монтер эмасманки, идораларда чироқ тузатсам...

— Бу идора эмас! Мен сендан кабинетимнинг чироғини ёқиб беришни сўраганим йўқ!— деди Раҳматов жаҳли чиқиб.— Монтер бўлмасанг нима қилибди! Халққа фойданг тегишини ўйламайсанми?!. Бунинг устига, мен сендан илтимос қиляпман.

Парткомнинг жаҳли чиққани, унинг қизариб-күюниб гапирганини кўриб, Камолнинг шашти қайтди.

— Мен уни тузатолмаслигим ҳам мумкин,— бирданига бўш келмаслик учун тўнғиллади у.— Лекин, майли, кўришдан қочмайман...

Улар кутубхонага кириб келишди.

— Танишмисизлар?— сўради партком. Сўнг, жавоб ҳам кутмай, унинг ўзи йигит билан қизни таништиришга тутинди.— Бу киши — Олияхон. Бизнинг жуда яхши қизимиз. Меҳнаткаш!.. Бу — Камол. Бизнинг ақлли комсомоллардан. Оддий кетмончи, хирмонда ишчи, табелчи, энди бригадир бўлиб, қисқаси, суяги далада қотган. Пахта ишидан бўлак ўнта, ўн бешта ҳунари ҳам бор...

Камол ўзини биров мақтаганида хижолат чекар, қисинарди. У шундан, мақтовни унча хуш ҳам кўрмасди. Бироқ, парткомнинг Олия олдида қадрини кўтариб қўйгани унга хуш келди; ҳалигина Раҳматовни хуноб қилганига ичида пушаймон бўлди.

— Икки кундан буён чироқ ёнмасдан, уйга барвақт кетаман. Одамлар бўлса, бу ерга овора бўлиб, бекорга келиб-кетишади...— деди Олия гўёки уни кимдир айблагану ўзини оқлаши керак бўлган одамдай, журъатсиз, эҳтиёткор товушда.

Камол жавонлар орасидан хона тўрига ўтиб, темир дарчани очди ва бир-бирига чирмашиб ётган симларни кўздан кечирди.

Хонада чироқ ярақлади.

— Яшанг! Бор экансиз-ку!— югуриб Камолнинг ёнига келди Олия.— Сизга жудаям каттакон раҳмат!.. Мени одамлар олдида хижолатдан қутқардингиз...

Олия ёш боладай қувониб, Камолга кўзлари порлаб қаради.

Қизнинг хурсандлиги йигитга ҳам ўтди.

Камол хона ҳам, қизнинг кўнгли ҳам ёришганидан мамнун ҳолатда, энди қандайдир янги ташвишлар билан эшик олдида хомуш турган Раҳматовга кўз ташлади. У, кўнглида бу ёққа ўзини койиб-койиниб келтирган Раҳматовга нисбатан миннатдорликни ҳис этар, гапирай деса, тилига сўз келмас эди...

Камол шундан кейин кўп ўтмай, қўлидаги китобларни алмаштириш баҳонасида яна кутубхонага қадам қўйди.

Камолни бу сафар Олия самимият билан кутиб олди, у билан гаплашишга майл билдирди.

— Бир нарсани сўрасам майлими?..— деди Олия.

— Майли... албатта...

— Сиз... бу дала-ю экин-тикиндан ташқари, анчамунча касбга уста экансиз... Дейман, деҳқончилик ўзи бир дунё иш бўлса, бошқа ишларни қачон ўргандингизу бундай ишларни қилишга қандай улгурасиз?!

Камолнинг юрагини ўз ҳаётидан буткул беҳабар бўлган қиз билан суҳбатлашиш иштиёқи қитиқлади.

— Акбар деганимиз бор, Қосим, учов бир синфда ўқирдик,— деди у.— Булар иккови ўнинчини битириб, ҳар ерда ўқишди. Орада мен мактабни битирмай, ўқишдан ҳам қолиб кетдим. Бир парча томорқамиз бор, онам

ивирсийдилар. Даладан бўш пайтим қўлидан иш келадиган одамларга учрадим. Одам қилган ишни одам қила беради. Бир ёқдан, озгина вақтим бор эди. Иккинчидан, қарасам, ўқишдан қолгач, нимадир қилгим ҳам йўқ эмас. Унга учраб уни, бунга учраб буни ўргандим. Бизнинг бобойлар «туя бўйинини чўзмаса, янтоқ қаерда» дейди. Турмуш шундай бир кўчаки, унга ўзингни урмасанг, бор-йўқлигинг ҳам билинмайди, насибанг ҳам бутун бўлмайди... Кўп ишни билганим яхши!.. Лекин, бундан менга бир зиён текканини ҳам айтай... Мисол дейлик, уйингизга меҳмон келса, дастурхон ёзиб, унга нон, қанду курс, мева-чевани битта-биттадан териб чиқасиз. Дастурхонни йиққан пайт, яна ҳаммасини битта-биттадан қайтиб оласиз. Шундай қилмасдан дастурхонни бир кўтараман-қўяман десангиз, нонга мураббо тўкилиб, узум билан анжирга ушоқ аралашиб кетади... Тўғриси, мен дастурхонни бирдан тузаб, бирдан кўтаргим келиб юрдим. Шунинг дастидан, кўп йил кўзга кўринадиган бирон иш ҳам қилмадим, уйда ҳамма мендан норози ҳам бўлди... Ҳозир тузук. Ишларимни навбати билан, битта-биттадан бажаришга ўргатяпман ўзимни. Зарур ишни олдин, нозарур ишни кейинроқ... Ишларим ёмон эмас, фақат, ўқишга кираймикан, деган ниятим бор эди, илож топилмай, бир оз орқага судраляпти...

— Турмушда нималар бўлмайди,— деди Олия.— Уқишни хоҳласангиз, ҳалиям кеч эмас... Умуман, эзгу ишнинг кечи йўқ...

Қизнинг катта, ёруғ кўзлари ярқиради.

Камол гапираётганида «бу гапларнинг шаҳарлик, ўқимишли Олияга ҳеч қизиғи йўқдир», деб ўйлаганди. У, қизнинг ўз ҳикоясига бефарқ қарамаганини сезиб, бу сафар ортиқча ётсираб турмаганига хурсанд бўлди.

Оддий, одамий суҳбат қиз билан йигитни анча яқинлаштириб қўйди.

— Ғалати... бир мактабда ўқиган, бир кўчани чанги-тиб катта бўлган болалар энди турли одамларга айланиб қолдик,— деди Камол.— Акбарнинг ўз кўчаси бор. Қосимнинг ҳам. Менинг ҳам... Лекин орамизда дўстлик то ҳамон сақланган, шуниси яхши...

Суҳбат давомида Олиянинг оқ, беғубор юзи неча бора ёришиб, унинг маъсум чеҳрасига неча бора булутлар соя ташлади. Камол қизнинг юз-кўзида дам сайин ўзга бир латиф ҳолат акс этишини кўриб, киши бу қизга

узоқ-узоқ тикилса ҳамки, унинг ҳуснига ҳеч қачон тўй-маслигини ҳис этди.

Олия йигитнинг ҳикоясини эшитди-ю, бу йигит билан яқиндагина танишганини ҳам унутиб, ўзи тўғрисида эркин ҳикоя қила бошлади:

— Мен бу қишлоқдан биринчи таниган одам сиз айтган шу Қосим... Тошкентда ўқиб юрган пайтим эди. Ётоқхонамизда катта бир хона бўлиб, бурчагида телевизор турар, кўпинча талабалар шу хонада ҳар хил мажлислар, ҳар хил кечаларни ҳам ўтказишарди. Тошкентда ўқиётган бутун бухоролик талабалар Янги йилни ҳалиги хонада бирга кутиб олишадиган бўлишди. Анча одам тўпланди. Кечамизга Самарқанддан ҳам, Бухоронинг ўзидан ҳам кутилмаган меҳмонлар келиб қолишди. Ушанда биз Қосим билан танишдик. Икков рақсга тушдик, гаплашдик. Қосим кўп гаплар айтди, лекин нималар дегани эсимда йўқ. Назаримда, ўқишни битиргандан кейин қишлоғимизга келинг, деган бўлса керак... Кейин, кунлар ўтиб, байрам кечасининг таассуротидан узоқлашиб кетдим. Қосим ҳам қайтиб хаёлимга келмади... Уқишни тугатганимда мени Бухородаги маданият бошқармасига юборишди. Маданият бошқармасида қаерга бориб ишлашим аниқ ҳал бўлиши керак эди. Бошқарма эшигига келганимда, Қогонда ишласаммикан, бошқа бирон ёққа борсаммикан деб, иккиланиб қолдим. Аниқ фикрим бўлмагани учун эшикдан нари кетдим. Дўкончадан «Бухоро ҳақиқати» газетасини олиб, Лаби ҳовуздаги боғчага кирдим. Бир скамейка четида ўтириб, газетани кўздан кечира бошладим. Қарасам, номи Чаман бўлган бир қишлоқда кутубхона узоқ йиллардан буён ёмон ишлагани етмагандай, охириги пайтларда умуман эшигига қулф солиб қўйилган экан. Тўғри бошқармага келиб газетани кўрсатдим, шу қишлоққа бораман, дедим. Автобусдан колхоз идораси олдида тушиб, энди идорага кирай деб турсам, биров менга қараб жилмайиб келяпти... Қосим!.. У тўғри мени шу кутубхонага олиб келди, менга иш жойимни кўрсатиб, кейин Мунаввар биби деган кампирнинг ҳовлисига етаклаб кирди. Кампирнинг ташқисидида бемалол туришимни айтди. Шундай қилиб, қишлоққа келиб қолдим...

— Қосим олижаноб одам... Яхши йигит!— ўйчан пичирлади Камол. У Қосим билан Олия олдиндан таниш эканлиги-ю, Олиянинг Қосимни ажиб бир ғамза билан

тилга олганини ўйлаб, қизнинг ҳикояси ўзини хурсанд қилмаганини ҳис этди. Аксинча, унинг юрагини рашкми, қизганишми тиндалади.

— Қосим менга яхшилик қилганини бир умр унут-масам керак!— деди Олия.

— Мен ўзимни содда десам, сиз мендан ҳам ўтар экансиз!..— кўнглидаги ҳиссиётни босолмай сўзланди Камол.— Газетага қараб, иш баҳона, одамнинг бегона жойга кетаверишини умримда биринчи марта эшитишим. Бундан бўлак яна бир гап... Шахсан ўзига тегишли бирон гап баҳона бўлмаса-ю,-бирон сабаб йўлга бошламаса, одамзод тўғри келган бир ёққа бекордан-бекорга кета бермайди...

— Бало-е! Сиз бало экансиз-е!— деди Олия беихтиёр.— Мен сизни олдинлар кўриб юрганымда, қўлидан кўп иш ҳам келавермайдиган бўшгина бир йигит, бунинг устига, кўп нарсага тушунмаган, мудраб юрган бир одам деб ўйлагандим. Хафа бўлманг, ахир сиз кўримсизгина бир кишисиз-ку! Катта бир даврага кирсангиз, сизга ҳеч ким эътибор ҳам бермаслиги мумкин...— Олия шу қадар ҳаяжонга тушган эдики, ўрнидан туриб, бошини чайқатганича, нари-бери юра бошлади. У, ниҳоят, ўрнига келиб ўтирди.— Тўғри, бизнинг оиламизга тегишли бир гап шу ишларнинг ҳаммасига сабаб бўлди. Одам ақл билан ўйлайди, лекин одамни ҳиссиёт йўлга етаклайди!..

«Олиянинг оиласига тегишли қандай гап уни боши оққан томонга — бу қишлоққа етаклаб келган экан?!»

Камол бунга ўша куни ҳам, кейин ҳам Олиядан сўрашга ботинмади. Сўрашни эп кўрмади.

Йигитнинг кўнглида ўша куни бир тугун тугилдики, бу тугун узоқ пайтларгача ечилмади.

— Сизга Когон, ҳар қалай, яхши эмасмиди?— фақатгина эҳтиёткор оҳангда сўради Камол.— Ўз ерингиз...

— Когон яхши,— деди Олия ўйчан, осойишта қиёфада.— Мен бу ерда икки йилча ишлаб, кейин балки Когонга кетарман...

Ўз гапидан Камолнинг ўзи куйди.

Унинг кўнглидаги бир ҳиссиёт ўрнини қизнинг гапидан сўнг иккинчи ҳиссиёт эгаллади. У кўнглида бу қизнинг қишлоқдан кетишини буткул нстамаётганини сизди.

— Бизнинг қишлоғимиз ҳам ёмон эмас...— деди Камол; худди ҳозироқ йўлга отланган Олияга илтижо қилаётгандай, синиқ товушда.

— Яхши!.. Қишлоқда анча дўст орттирдим. Хосият, Зумрад, Қосим... Мана, энди сиз... Кириб тулинг...

Камолга Олиянинг таклифи хуш келди.

— Албатта кираман...

У эшикдан чиқиб, зиналарга бирма-бир қадам қўяркан, кутубхона аталган бинога энди ўзини икки сирли одам — китоблар ва Олия маҳкам боғлаб қўйганини, бу икки одамдан ажралиши ниҳоятда оғир эканлигини ҳис этди.

* * *

Олия ўзи қишлоққа кириб келган биринчи кунларни кўп эслар, одатда қишлоқ кишилари билан суҳбатлашганидан кейин шундай бўларди.

У бир куни Зумрад билан анча суҳбатлашди.

— Сиз китобга ўч, китобни дилдан яхши кўрадиган одамсиз,— деди Олия Зумрадга.— Хафа бўлмаг, ростини айтаман. Олдинлар бир даста китоб олишингизни кўриб, ўзимча бундай фикрга борардим: «Бу қиз ёки уйда китоб ўқишдан бошқа иш қилмайди, ёки олган китобларини йўлига варақлайди, суратларини кўради-ю, қайтариб беради!» Вақт ўтиши билан фикрим ўзгарди. Қарасам, сиз кучига яраша иш қилай деб, ўзини ҳар томонга урадиган, чарчашни билмайдиган бир қиз экансиз. Хосият ҳар йили қанча пахта теришингиз, қандай теришингизни айтди. Ўзим ҳам бир кун далада кетмон чопаётганингизни кўрдим. Ҳозирлар уйқудан кечиб китоб ўқишингизни ҳам бемалол кўз олдимга келтира оламан... Биламан, сиздай қўлидан иш келадиган қизлар қишлоққа керак, лекин менга айтинг-чи, нега ўқишга бормадингиз?.. Иш ўз йўлига, лекин қишлоқ қизлари ўқиши ҳам керак-ку...

— Мактабни битиргач, ўқишни кўп ўйладим. Бунинг устига борсам бораверардим, ўзимга маълум, йўлимни ҳеч ким тутмайди...— Зумрад босиқ гапирар, у ўйчан ва бир оз ғамгин қиёфага кирганди.— Фақат, опажон, уйдан узоққа кетгани юрагим бўлмади, уялдим. Уруш даврида етим қолган бир қизчани шу хонадон одам қилса-ю, у ёрдами тегадиган кунда хонадондан қочса, бу, албатта, инсофдан эмас. Буни виждоним қабул қилмади!.. Усмон бобо ётиб қолдилар... кейин, дунёдан ўтдилар... Менга шундай бир пайтда уйдан кетсам, хонадон бузи-

либ, нураб тушадигандай кўринди... Бир куни менга шу хонадон керак эди, йиллар ўтиб, энди мен хонадонга керак бўлиб қолдим...

— Қишлоққа янги келган одамман, биласиз. Гап сўраб, эҳтимол, дилингизни оғритдим... Илтимос, хафа бўлманг...

— Хафа бўлмайман, опагон,— деди Зумрад.

У кутубхонадан чиқиб кетгач, Олия ўзининг қишлоққа келиб одамлар ҳаёти, тақдири билан кундан-кунга яқиндан танишгани-ю, танишиб бораётганини ҳис этди. У бегона қишлоққа тўғри кириб келаверганини эслади ва шу дамда қишлоққа қадам қўйган кунларига хаёл уни беозор етаклади.

Олия бир қаватли кутубхона биносига яқинлашиб, баланд зинадан юқорига кўтарилди; эшик оғзида гурзидай қулф занглаб ётганини кўриб, кутубхонанинг аҳволи қандайлигини дарҳол тасаввур қилди. У эшикни очди. Кутубхонанинг аҳволи Олия тасаввур қилганидан ҳам хароб эди. Полга бир энли чанг ўтирган, хона деворларига ўргимчаклар катта-катта тўр ташлаган. Олияни китобларнинг аҳволи ҳаммасидан кўпроқ қайғуга солди. Китоблардан бир қисми деворлардаги чуқур токчаларда бетартиб қалашган, қолганлари эса қандайдир газета-журналлар билан бирга хона ўртасида шунчаки уюлиб ётарди. Сичқон кемирган, заҳил қоғозларга қараб бўлмас, улардан димоққа гупиллаб моғор иси урилди.

Олия ишни кўчага бир қур китоблар, газета-журналларни чиқариб, хонани шамоллатишдан бошламоқчи бўлди. Уйдан эски бир кўйлак кийиб, бошини катта рўмол билан танғиб келди; кутубхонани аста-аста бўшата бошлади.

Олиядан ўша куни колхоз раиси Яраш ота хабар олди.

— Сен бизнинг одамларни уят қилма, қўзим,— деди раис.— Қишлоқда шу ишга бир оз бепарво қарашган. Бу ёғи нима гапинг бўлса айтабер, биз сендан ёрдамни дариг тутмаймиз...

Олия биринчи навбатда, хонани оқласа, кейин, деворлар бағридаги чуқур токчаларни китоблардан бўшатиб, тахтадан токчалар қилинса яхши бўлишини айтди.

Раис кетгач, партком Раҳматов келди. У хонани кўздан кечириб, бир нафас китоб ташиётган Олияни кузатди-да, индамай кўздан ғойиб бўлди. Аммо, кўп ўтмасдан

Раҳматов қайтиб кўринди. Бу сафар иккита қишлоқ қизи ҳам унга қўшилиб келганди. Партком Олияга қизлардан бирини Хосият, иккинчисини Раҳима деб таништирди; булар ҳамма ишда ёрдам беришларини билдирди.

Кутубхона уч-тўрт кун ичида бутунлай ўзгарди-қолди. Олия деворлари оқланган, тартибга келтирилган кутубхонада ишга тушди — ҳар бир китобнинг чангини артиб, йиртилган варақларини елимлади, муқовасиз китобларга картондан муқова ясади, китоблардан ҳар бирини ўз ўрнига қўйди. Хонанинг тартибга келиши учун озгина фурсат кетган бўлса, кейинги ишга у қарийб бир ойча вақт сарфлади. Ўтган вақт ичида китоблар билан шуғуланишдан ташқари, аста-секин илк китобхонлар — қишлоқ қизлари, йигитлари билан яқиндан таниша бошлади.

Олия бугунги қишлоқни яхши билмасди.

У Қогон яқинидаги бир қишлоқда яшаган қариндошлари уйига болалигида отаси билан неча марта борган, ўшанда кўзига чалинган қишлоқ унда ёрқин таассурот қолдирган эмасди. Уруш эндигина тугаган йиллар эди. Олия ўша қишлоқни қачон эсласа, бошига дока салла ёки рангсиз матодан қилинган фўтани боғлаб олган, узун чопони этаклари оёқларига ўралишган ғамгин чоллар, пахтали қора камзул кийиб, бошини катта рўмол билан танғиган шикаста кампирлар кўзи олдига келарди. Худди шунингдек, қишлоқ деганда турли мато парчаларидан—қуроқдан тикилган қандайдир дастурхонлар, зоғора нону бир ҳовуч туршак, бир ҳовуч майиз кўз олдидан ўтарди. У, булардан ташқари, отаси билан Бухорога бориб бозорни айлангани, бу ерда қишлоқдан келган, кўзлари аёздан ёшланган чолу кампирларни кўрганини ҳам баъзан эсларди. Олия балоғатга етиб, аллақачон газеталарда «Йилдан йилга шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовут йўқолиб боряпти» сингари сўзларни учратишга ўрганиб қолган бўлса-да, Чаман қишлоғига келганидан сўнггина бу сўзларнинг маъносига тушуна бошлади. У ўз тасавурида яшаган ғарибгина еру тўртта пахса девордан иборат қишлоқ қўйнига эмас, янги иморатлар қад кўтарган, боғлар шовиллаган қишлоқ бағрига кирди. У қишлоқ дегани фақатгина ивирсиб юрган мискин қариялар макони бўлмасдан, ақлу заковатда ҳам, билим-маданиятда ҳам ҳар қандай шаҳарликдан қолишмайдиган кишилар мулки, ўзини машаққатли меҳнатга урган мардлар майдони эканлигини фаҳмлади.

Гарчи қишлоқда икки йилча ишлаб, кейин Когонга қайтишни ўйлаб қўйган бўлса ҳамки, у ўзининг қишлоққа, қишлоқнинг эса ўзига кераклигини ҳис этиб, бу ердаги ҳаётга беихтиёр ўргана бошлади...

Шундай қилиб, кундан-кунга бегона қишлоқ қадрдон қишлоққа айланди.

* * *

Олия Камолнинг ҳаётига кутилмаганда кирди. Қирди-ю гўёки шу заҳоти эшиклар тақа-тақ ёпилиб, унинг қачондир қайтиб чиқиши мумкин эмасдек бўлиб туюлди.

Камол бир куни даладан қайтаётиб магазинга йўналди. Магазин тўрида уч-тўрт киши нималардир харид қилаётганини кўриб, индамай қуйи томонга ўтди; чуқур тоқчалардаги ялтироқ электр буюмларини томоша қила бошлади.

— Кел, оғайни,— деди Қосим унга яқинлашиб.— Ҳозир тосу кўзани йиғиштирамиз... Бирга кетайлик, гап бор...

Қосим чиндан кўп ўтмай магазинни беркитди-ю, улар қишлоқ кўчасига қадам қўйишди.

Камол Қосимнинг қандай гапи борлигига қизиқиб, унинг тилга киришини кута бошлади. Қосим жингалак соч бошини андак солинтириб, аммо қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб борар, афтидан, зиқ, ниҳоятда асабий эди.

— Сенга мен, оғайни, Зумраддан шикоят қилмоқчиман,— деди у ниҳоят.— Уйда сенлар индамайсан, шу қиз ҳаддидан ошди, тўғриси. Ҳар қалай шу қизнинг танобини тортиб қўйиш керак!

Камол Зумрад билан Қосимнинг азалдан бир-бирини унча хуш кўрмаслигини билар, ўзича бунини уларнинг иккиси ҳам мағрур, кибор эканлигига йўярди. Улар рўпара келишганда бири иккинчисининг ўзидан олдинроқ салом беришни кутар, бири иккинчисини кўнгилсиз, тунд, асабий кузатарди. Аммо, улар орасида ҳеч қачон дўстлик илтифоти бўлмагани сингари, ҳеч қачон низо ҳам чиққан эмасди.

— Нима бўлди ўзи?! Гапир, нима бўлди?!— сўради Камол.

Қосим бу саволга эзилган товушда жавоб берди:

— Зумрад бугун магазинга кирди... Хўмрайиб турибди, тўнғиллаб нарса сўрайди. Ўзинг ўйлаб қара, тўғри

муомала қилган одамга мен жонимни бераман-ку, нарсани бермайманми! Жаҳлим чиқди, оғайни, лекин тишимни тишимга босиб, индамадим. Бу киши бўлса, менинг паст келганимни кўриб, баланд келдилар. Мени одамлар олдида ўғри деб, рўйи-рост ҳақорат қилдилар бу киши. Агар қиз бола бўлмаса, биласанми, ҳақорат қилгани учун қўлимга тушган нарсани олиб отардим. Шайтонга ҳай бердим, оғайни, оғир бўлай, дедим... Лекин, тўғриси, бу ёғи жонимга тегди. Муомалани ўрганса, ўзига фойда, бўлмаса мен вақтини топиб, бошқача гаплашаман...

Камол Қосимни ҳам, Зумрадни ҳам қадрлар, улардан бирининг ёнини олиб, иккинчисини яксон қилишга кўнглида майлу ихтиёр топилмас, бу унинг қўлидан ҳам келмасди.

— Зумрад нима олмоқчи бўлиб кирган экан?— сўради у босиқ товушда.

— Мен шаҳар сотиб, Зумрад шаҳар олармиди!— тўнғиллади Қосим. У нечундир сўз қидириб қолгандек бўлди:— Ўзинг биласан... Ўзинг биласан-ку, одамлар магазинга от билан туя сўраб кирмайди. Магазинга одамлар арзимаган майда-чуйдалар учун киради!..

Камолга Қосим тўғри жавобдан негадир қочгандай бўлиб кўринди. Шу билан бирга, Зумраднинг эркалик қилиб, баъзан ўзига қаттиқ гапириш одати борлигини эслади-да, Қосимга ҳам шундай муомала қилиб, уни ранжитгандир деган хаёлга борди.

— Сенлар икковинг ҳам ақлли, олижаноб одам бўлсанг, ёмон одам бўлмасанг...— деди у.— Нимага гапларинг бундай чиқишмайди, ҳеч тушунмайман!.. Арзимаган нарсалар учун икки одам бир-бирини диққат қилиб, асабини бузиб юришнинг ҳожати борми!.. Сен бу гапларни қўй, мен Зумрадга ҳам айтаман, у ҳам қўйсин...

Қосим Камолга анчайин совуқ жавоб қайтарди:

— Мен кимга қандай муомала қилишимни биламан. Лекин Зумрад муомалани ўрганса, ўзига фойда...

Камол дунёда одамлардан бурун улардаги турли хислатлар, фазилат ва қусурлар мангу курашишини умрида ўйлаб ҳам кўрган эмасди.

Уни, шундан, Қосим билан Зумраднинг тўқнашгани бир оз қайғуга солди, холос. У Қосимга «бу гапларни қўй» деганидек, Зумрадга ҳам бекордан асабини бузиб юрмасликни маслаҳат беришга чоғланиб, кўнгли таскин топа қолди.

Йўқ, Камолнинг бу ҳолати узоққа бормади. У Қосим билан хайрлашиб, уйга кетаркан, Мутавалли бобонинг дарвозаси олдида Мунаввар бибига рўпара келди. Камол кампирга салом берди-ю, Олия шу кампирнинг ҳовлисида яшаётганини ўйлаб, беихтиёр Олиянинг Қосим билан олдиндан таниш эканлигини эслади. Буни у шунчаки эслади-ю, кейин кўнглига қандайдир гашлик чўкди.

* * *

Зумрад Қосимни азалдан хуш кўрмас, аммо бир кун Олия сабаб бўлиб, у билан тўқнашишини билмасди... Уша кун Зумрад тонг саҳарда қумғонни қўлига олган, иккита кулча орасига яхна гўштни босиб, далага чиққанди.

Нонушта ҳам қилмай чиққан эркак-аёллар ҳар тарафга сочилиб, қуёш найза бўйи кўтарилганга қадар кетмон уришди. Улар шундан кейингина чулдираган ариқча бўйига келиб, қуюқ ўт-ўлан кўрпаси устида нонуштага ўтиришди. Қумғонларда биқирлаб чой қайнади. Тугунчаклар очилиб, ҳар ким ўзича дастурхон ёзди.

Зумрад дастурхонлар қайтиб йиғилгач, дугонаси Хосият билан чеккага ўтиб ўтирди.

— Тунов кун Олия опанинг ёнига бордим,— деди у Хосиятга.— Мен қандайдир кийим ёки безакни бировда кўриб, умримда рашк қилган одам эмасман. Лекин, дугона, Олия опада ажойиб бир нарсани кўрдиму кўзларим ёниб кетди...

У Олиянинг кўксига ингичка занжирини бўйиндан ўтказиб, осиб юрадиган медальон-соатни кўрган, бу соатга чиндан ҳам ҳаваси келган эди.

— Мен ҳам кўрдим. Ёмон соат эмас... чиройли...— деди Хосият лоқайд оҳангда.

— Бухорога бир борсам, магазинларни қарайман. Лекин ўзимча бу соатни Олия опа Тошкентда олган бўлсалар керак, деб ўйладим...

— Қаердан, қачон олдингиз, деб сўрамадингми?!

— Сўрашга уялдим...

— Сўрамаган бўлсанг, билиб қўй, овора бўлиб Бухорога боришнинг ҳожати йўқ. Бу соат Қосимнинг магазинига келган...

— Мени алдаяпсан.

— Алдаб нима қиламан!

— Ундай бўлса, сен нега олмадинг?!

— Отам менинг ўзимга нарса олишимни ёмон кўрадилар... Айб бўлади, дейдилар.

— Бунинг нима айблик жойи бор экан?

— Қиз бола нарса олса, ўзига сеп йиққанга ўхшайди, дейдилар.

— Йўқ, мен, албатта, оламан. Бугуноқ кечқурун югуриб бориб олмасам бўлмайди... Эртага кўзингни бир куйдирай!..

Зумрад ўрнидан ирғиб турди; кетмонини елкасига қўйиб, яхши бир кайфиятда ўзини пахтазорга урди...

У соатга зормиди?! Йўқ, унинг столида каттагина уй соати мунтазам чиқ-чиқлаб турар, бундан бўлак, унинг чиройли қўл соати ҳам бор эди.

У тез-тез вақтни билиб туришга доимий заруратни сезиб юрганмиди?! Йўқ, уч фасл эрта саҳардан қоронғи шомгача дала-даштда кезган, тўртинчи фаслда деярли уйда ўтирган қишлоқ қизи соатга кўп қарамайди.

Зумрадни фақат эрка кўнгилдаги ҳою ҳавас Олиядан қолишмасликка даъват этди.

Шу куни у даладан қайтди-ю, кетмонни ҳовлида қолдириб, Хосиятга айтганидек, дарҳол магазинга югурди. Қоқ ярми турли ашёлар, рўзғор буюмлари, озик-овқат маҳсулотлари билан тўлган торгина магазинда одам кўп эди. Биров рўмол, биров шакар сўрар, биров чўян қозоннинг, биров эса, телевизорнинг нархига қизиқарди.

Зумрад олдинга ўтди. У ўзига керакли соатни суриштирди.

Қосим Зумрадга бир қараб қўйди-да, индамай, унинг ёнида турган кекса аёлга сурп ўлчаб бера бошлади.

Зумрад Қосимнинг қўли бўшашини кутди. Бироқ, Қосим нари-берида турганларга сўраган нарсаларини бераверди-ю, Зумрадга қарамади.

— Мен сиздан соат сўраяпман, ахир... Эшитмаяпсизми?!

— Сиз айтган соатдан йўқ.

— Ўзи йўқмиди ёки қолмадимми?!

Қосим мужмал жавоб берди:

— Йўқ, деяпман-ку!

— У, менга қаранг, тўғриси айтиш шунчалик қийин эканми! Биламан, магазинга тузук бир нарса келса, сиз яшириб сотасиз. Афтингиздан кўриб турибман, ўша соатдан сизда бор. Менга айтинг-чи, биздай офтобда пи-

шиб кетмон чопадиганлар магазинга келган нарсани ол-
маса, ким олиши керак?!

Қосим бошини елкалари орасига тортиб, Зумрадга
тик, совуқ қаради:

— Менга гап ўргатма, маъқулми?! Энди бу ёғи кўзим
олдида турма...

Зумрад магазиндан аламга тўлиб чиқди. У қишлоқ
кўчасига қадам қўяркан, назарида, ўзи ҳозиргина Қо-
симни парчалаб ташлашга уринган, аммо парчалаб таш-
лаёлмай, магазиндан ўсал бўлиб чиқиб кетганга ўхшаб
кўринди. У гўёки майдонга қўққисдан киргану. душман-
ни кўриб енгишга шахт этган, аммо енголмай, майдон-
дан чиқиб кетган эди. Бу унга ниҳоятда қаттиқ ботди.
Бундан кейин, у: «Соатинг бошингда қолсин!» деб ўйла-
ди-да, бирданига кўнгли соатдан бутунлай совуганини,
ўша соатнинг ўзига ортиқ кераги ҳам йўқлигини ҳис эт-
ди. Уни аччиқ бир ҳақиқат соатни олмаганидан ҳам кўп-
роқ қайғуга солди: «Магазин ҳукуматники бўлгач, Қо-
сим нима учун мулкдорга ўхшаб қўлидаги нарсани ўзи
хоҳлаган кишига бериб, хоҳламаган кишисига бермасли-
ги керак?! Нима учун Олия олган нарсани Зумрад олол-
майди?! Нима учун Қосим деган қандайдир магазинчи
офтобда пишиб кетмон чопадиган, қўллари тирналиб
пахта терадиган одамларни бир умр юлиб-юлқиб яшай-
ди?! Нима учун?!»

Зумраднинг кўнглида исён алангаси гуруллади.

«Мен бу Қосим билан ҳали бир куни бошқача гап-
лашаман!—ўйлади у.— Вақтини топиб, албатта гапла-
шаман!..»

* * *

Камол ҳовлига кириб, тўғри чап қўлдаги уйга йў-
налди.

Зумрад бошига сочиқни салла қилиб ўраган, бошини
қўллари орасига олиб, ўйчан, хомуш ўтирарди.

Камол ҳаво исиб кетганига қарамай, одатдагидай
курсини печка томонга олиб қўйди; гапни нимадан бош-
лашини ўйлаб, курсига вазмин ўтирди.

— Шу Қосим ошнайиз жудаям мазаси йўқ одам-
да!— гап бошлади бирдан Зумраднинг ўзи.— Уят деган
нарсани билмайди! Уғри!

Камол Зумрадга ўйчан тикилиб, босиқлик билан сў-
ради:

— Бирон воқеа рўй бердимиз?! Нима бўлди?!

— Биласизми, шу Қосим одамларга ҳеч қачон тўғри бир муомала қилмайди... Ҳа! Муттаҳам!..

— Қосимни ҳақорат қилмасдан, менга ўзи нима бўлганини айтинг. Бир-бирини ҳақорат қилишдан ҳеч кимга наф тегмайди, биласиз... Бунинг устига, ўғримиз, тўғримиз, нима бўлсаям, Қосим менинг болаликдан биринчи жўрам... Сиз ҳам менга бегона эмас, ўзимнинг жигарим. Менга азиз бўлган икки одамнинг майда-чуйда учун бир-бирига тош отиши, ростки, мени хафа қилади...

— Майда-чуйда эмиш!— деди Зумрад истеҳзоли оҳангда.— Биламан, сиз жўрангизни оқлайсиз... Биламан...

— Бекорга асабни бузиб юриш...

— Қўйинг! Сиз асабдан гапириб нима қиласиз! Қосим жўрангиз яхши бўлса, ўшанинг ёнига бора беринг...— Зумрад йигитдан юзини четга буриб, жим қолди.— Қосим магазинга келган тузукроқ нарсани доим яшириб сотади,— деди у бир оздан кейин.— Мен соат олмоқчи эдим, Олия опага топилган соат менга топилмади...

Қамолнинг устидан бир челақ сув қуйилгандай бўлди. У гапнинг Олияга келиб боғланишини хаёлига ҳам келтирган эмасди.

Қамол бошини вазмин букиб, хаёлга чўмди. Беихтиёр магазинга Зумрад нима истаб кирганини Қосимнинг яширгани ёнига тушиб, Қосим билан Олия олдиндан таниш эканлигини яна эслади. У, ниҳоят, ўрнидан хомуш қўзғалиб, эшикка томон юрди ва Зумраднинг нимадир дейишини кутиб, остонада бир нафас қотиб тургач, эшикни гижирлатиб очди-да, индамай ташқарига чиқиб кетди.

* * *

Қамол тупроқ-тўзонда йиқилиб-туриб катта бўлган, у чиндан тенгдошларига нисбатан дала ишларини яхшироқ биларди.

Уруш ва урушдан кейинги йилларнинг машаққати, жафоларини ота-оналар қаторида кўтариб, у андак заиф ўсган, Райҳон бибининг кўз ёшлари-ю, ортиқча меҳру муҳаббати таъсирида болаликдан одамлар олдида бир оз қисиниб-тортиниб юришга одатланган эди. Бригадир

қилиб сайлашганида, Камол шундан энг аввал, нима учун бошқалар қолиб, мени сайлашди деб, ҳайратга тушди; ўзининг бригадир бўлиб қолганига кўп ишонмади. Аммо, бўйнига вазифа тушганидан кейин, кўнглидан «мен ҳам чакки эмас эканман», деган гап ўтиб, кўкси кундан-кун ғурурга тўлди.

Камол қачондир «Бошлиқ бўлиш осон, бошламоқ қийин» деган мақолни бир эшитган, лекин ўшанда бу мақол замирида қанчалар маъно ётганини билмаганди. У, бригада ўз-ўзидан бригада бўлиб кетавермаслиги, иш ўз-ўзидан олдинга сурилмаслигини — мана энди пайти келиб, теран ҳис этди. Биринчи кунлар бригадага берилган машинани ҳар куни наҳорда дашт йўлининг муюлишига кўндаланг қўйиб, йигит-қизларни уйларидан чақириб чиқишига, кўчанинг у бошидан бу бошига неча марта лаб югуриб-елишига тўғри келди. Йигитларнинг Камолга кўп ҳам итоат қилгиси келавермас, қизларнинг эса ота-оналари уларнинг даштда эмас, қишлоққа яқин дала-ларда ишлашларини истаб, норозилик билдиришарди. Бугун бировнинг боши оғриган бўлади, эртага бировнинг оёғи. Биров саҳарлаб нимадир юмуш-билан район марказига кетиб қолса, биров машинада даштга бориб, шу машинанинг ўзида секингина қишлоққа қайтади...

Камол ўзидан кичик ёшдаги йигитларни ака, кичик ёшдаги қизларни опа деб, гоҳо асабий койиниб, гоҳо ёлвориб, ишни то йўлга қўйгунича, суяклари оқарди. Аммо ер очилиб, чақир тошдан тозаланиши, қуруқ даштдан экин майдони шаклига кирганидан кейин, Камолнинг ҳам, бутун бригада аъзоларининг ҳам кўнглига аста-аста ёруғлик туша бошлади.

Кейин... Кейин, экин майдонини сел ювиб кетди. Камол майдон ёқасидаги қатор тутлар соясида Чаққонбой, Башар, Латиф деган йигитлар билан мунғайиб турганича, ҳимоясиз кўчатлар сув юзида маҳзун оққанини кузатди. У сел қаршисида ночор эканликларини сезиб, қўлларини асабий силтади. Алам билан уйга қайтиб, уч кун кўрпага ўраниб ётди. Ниҳоят, бўлмади. У ҳар куни бир марта Башар билан Чаққонбой уйга индамай келиб, индамай кетаётганидан эзилди. Даштга чиқди. Далада кезаркан, ўзига-ўзи энг яқин кишисини оғир кунда ташлаб кетган одамдай бўлиб кўринди. «Мен сенга қарамай қўйдимми, онажон!» — деб ўйлади. Юрагидан бўғзига беҳосдан бир хўрсиниш суриниб келди...

Камол баъзан далага, баъзан идорага қатнарни. Яраш отанинг одати — идорага келган кишиларни айрим раислар сингари ярим тунгача олиб ўтирмасди. У кимнинг ишидан рози бўлмаса, кўпинча ўша кишининг олдига янги газетани суриб қўяр, танбеҳ оҳангида қисқа сўзланарди: «Газета мана бундай деяпти, сиз бўлса...» -

Камол идорага кириб чиққанидан сўнг, Доим кўнглида деҳқончиликнинг поёнсиз меҳнатдан иборат эканлигига иқрор бўларди. У, деҳқоннинг далада ҳам, шахсий хўжаликда ҳам ишсиз-ташвишсиз юрадиган пайти йўқлигини ҳис этар, дакки еб уятга қолмайин деган қишлоқ кишини фурсатни уйқудан, оромдан юлқиб, кеча-ю кундуз қимирлаб туриши кераклигини ўйларди..

* * *

Камол кўпдандир Зумрад ўзидан бир оз норизо эканлигини билар, Зумрадининг кўзларида ўзига нисбатан мамнуният ўти ярақлашини истарди.

У умрида биринчи марта катта ишларга уринаётганида, қизнинг бунга қизиқиб қарамаслиги оғир ботарди. Зумрад комсомол-ёшлар бригадасининг дашт бағридан олинган янги ерларда ишлашидан хабардор бўлса-да, бригадага қўшилмаган, бу ҳам Камолга қизнинг бепарво-беписандлигидан нишона бўлиб туюларди.

Йил ҳали ниҳоясига етмаган, айни ёз кунлари эди.

Кўп бригадаларда колхозчилар тонгги салқинда далага чиқишар, қуёш бир оз кўтарилгач, уйга қайтиб, кечки салқинда ишни яна давом эттиришар, колхоз правлениеси ёзда шундай иш тарзини маъқул кўрганди.

Ёшлар бригадасида тартиб бошқача эди.

Бригада қишлоқлардан чеккада ишлаганидан, колхоз машина ажратиб берган, йигит-қизлар эрталаб машинада даштга бориб, кечқурун қайтишарди.

Зумрад туш пайтлари уйга келиб, гужумдан ясалган қалин, вазмин эшиклари ёпиб қўйилган, қоронғи, салқин хонада бир оз мизғиб олар, кейин Райҳон бибини уйда ёлғиз қолдириб, яна далага чиқиб кетарди.

Бир куни туш пайтида Камол уйга бригадага берилган юк машинасида келиб қолди. У, ҳаво гуруллаб ёнаётгани-ю, Райҳон бибининг Зумрадга: «Хай-ҳай, сен қаёққа, офтоб уради»,— деганига қарамасдан, қизни ўз бригадаси ерларига қўярда-қўймай олиб кетди. Камол

қизга бригада аъзолари ғўзани қандай вояга етказишганини кўрсатмоқчи, уни дашт бағрида очилган майдонлар билан таништириб, қизнинг кўнглидаги норозиликни ювишга уриниб кўрмоқчи эди.

Камол шунга қарор қилган, дала сайри қандай ўтишини билмас, унга Зумраднинг нималар дейиши ҳам маълум эмасди.

Улар машинада даштга келишганида йигит-қизлар тушлик қилиб бўлишган, энди ҳамма эгатларга сочилган эди.

— Булар дарров ишга тушибди,— деди Зумрад.— Бундай ҳавода касал бўлишмайдами?!

— Йўқ, кун қайтиб қолди... Кечгача икки-уч соат ишлаш керак...— деди Камол.

Зумрад Камол билан далаларни айланиб чиқди. Тупроқни, ғўзаларни кўздан кечирди; ундан-бундан аҳвол сўраб, ишлаётганлар кайфияти қандайлиги билан қизиқсинди.

Ғўза барқ уриб ўсар, йигит-қизларнинг кайфияти яхши эди.

Улар ниҳоят, қатор тут ниҳоллари соясига келиб ўтиришди.

— Тупроқ ичида тош кўп экан, бир оз қийин бўлди,— деди Камол.— Дашт эмасми, бу ерда ёввойи ўт ҳам кўпроқ.. Сув танқис...

— Бизда бу йил кўчатлар бир оз заиф. Сизда анча яхши,— деди Зумрад пахтазор томонга тикилиб.— Шундай ғўза етиштиришнинг ўзи бўлмайди...

Камол Зумраднинг мамнун эканлигини кўриб, кўнглида ётган гапни айтди:

— Менинг бригадамга ўтинг. Сиз ҳам, ахир, ёш-сиз-ку...

— Аввалдан ўтсам бошқа гап эди,— деди Зумрад.

— Нимага аввалдан ўтмадингиз?..

— Машина ҳайдашни билсам, балки ўтардим. Машина ҳайдаш учун эса, ўқиш керак...

— Нима учун ўқимайсиз? Уқинг!— деди Камол.

Зумрад бу гапга ҳадеганда жавоб қайтармади.

Камол, сўнгги пайтларда қизнинг умри ўзига, Райхон бибига гап уқтириш билан ўтаётганини, унинг ҳам кўнглида қандайдир орзулар, интилишлар бўлиши мумкинлигига хонадонда ҳозир биров қизиқмаётганини ўйлади.

— Бибим айтдилар, бугун эрталаб уйга қўшни кампирлар келишибди,— оқибат сўзланди Зумрад.— Бибим уларга сиздан шикоят қилган бўлсалар керак, улар «оёғини тушовланг, қочмайди», дейишибди. Бибимга «тушов» дейишгани қаттиқ тегибди, менинг ўғлим одам, унга тушов деган гап кимдан чиқди, деб ҳаммаси билан уришибдилар...— Зумрад роҳатланиб кулди. Сўнг, қайтиб ўйчан қиёфага кирди.— Мен сизнинг оёғингизга тушов тушганидан кейин ўқишга кетаман...

— Уйимиздан сизнинг кетишингизни тасаввур қилолмайман,— деди Камол.— Кампир ҳам, мен ҳам сизга суяниб қолганмиз...

Зумрадга бу гап хуш келгандай бўлди. Жилмайди.

Камолнинг қалбида қизганисбатан илиқ бир тўлқин чайқалди. У, икковлари бир-бирларига қадрли эканликларини, одамларни дунёда бир-бирларига энг аввал мана шу буюк ҳиссиёт боғлаб туришини ўйлади.

Улар ортиқ сўзлашмасдан, аммо икковлари ҳам ички бир мамнуниятни, севинчни туйиб, узоқ ўтиришди.

Зумрад, шундан кейин, қайтиши кераклигини айтди. У дашт томонга ўзи келган машина кабинасидан яна жой олди.

Машина ўрнидан жилди. Камол худди Зумрадни ниҳоятда олис йўлга кузатаётган, у билан яқин орада кўришиши гумон бўлган одам сингари, қандайдир ҳаяжонланди; дашт бағридаги йўл ёқасида туриб, Зумрадга қўлини узоқ силкиди...

* * *

Олия кўпдан буён Бухоро тарихи, тақдири тўғрисида ўйлар, Бухоро ҳақида ёзилган ўнлаб китобларни ўқиб чиққан эди.

У ҳозир кутубхонада, бошини қуйи солганича оппоқ қоғозга тикилиб ўтирар, ҳаяжонга тўлиб, хаёлида кезган сўзларни аста-аста мисраларга тизарди:

«Бухоро аталган тупроққа ёллари ҳурпайган маст отлар тўзон кўтариб, гупурлаб келишарди.

— Қимнинг сарбозлари бостириб келаётир?!

— Эрон шоҳининг сарбозлари... Бухорони эронийлар забт этмоқчи!..

Эрон шоҳлари бошимизда неча марта қилич ўйнатдилар. Уларнинг дастидан неча марта ўчоқларни кул

босди; кулбалар ёниб, вайроналардан тутун кўтарилди. Бухоро улардан ўзини гоҳо қутқариб, гоҳо яна балога грифтор бўлиб қолаверди.

— Ким у, бостириб келаётир?!.

— Искандар Зулқарнайн...

— Ким?

— Чингиз...!

— Ким?

— Боту...

Бухорони илма-тешик қилганлар кўп бўлди. Қора-хитой қабилалари, қорахонийлар, аштархонийлар...»

Хаёлида кезган гапларни ёзиб тугатишга эрталабдан буён кўнглини тарк этмаётган бир ҳиссиёт халал берарди. У Камолнинг сўнгги пайтларда негадир кўринмай қолганини ўйлар, йигитни ўзича кутар ва нега бундай бўлаётганини ўзи ҳам билолмай қийналарди.

Олия фикрини йиғиб, яна аста-аста қоғозга тушира бошлади:

«Ўлка тарихида бир босқин, айниқса, чуқур из қолдирди. Кетма-кет босқинлардан топталган Бухорога Муҳаммад пайғамбар йўлини тутганлардан — Қутайба бошчилигида ислом лашкари ёпирилди. Бу лашкар тирноқлари ўткир панжасини Бухоро бағрига шундай қаттиқ ботирдики, яқин замонларга қадар Бухоро бағридан иссиқ қонлар оқиб турди...»

Олия ўзи ёзган сўзлардан ўзи таъсирланиб кетди. Унинг кўз олдида гуруллаб ёнган уйлар, кўкка ўрлаган тутун ва тўзон, ерга қулаб типирчилаган оҳудай чиройли отлар, қилич кўтариб ҳар томонга югурган одамлар келди. Олис ўша замонда ерлик халқ орасидан Муқанна деган қаҳрамон чиққани-ю, бу қаҳрамон ҳақида Ҳамид Олимжон яратган драма борлиги ёдига тушди. У тўлган варақни нари суриб, янги варақ устида қўл югуртирди:

«Минг етти юз эллик учинчи мелодий йилдан минг тўққиз юз йигирманчи йилгача ўлка тахтида маҳаллий манғит уруғидан чиққан амирлар ўтирди. Манғит амirlари даврида иси, ҳавоси бир хил бўлган яқин жойларда маҳаллий урушлар кўпайиб кетди. Бу ҳам етмагандек, ўз қўли билан ўз юртидаги одамларни ошиш, сўйиш, зиндонга солишлар авжига чиқди ва бегоналар оёғи остида топталган халқ энди бешбаттар хонавайрон бўлди. Муҳаммад Раҳим ёки Дониёр, Субхонқулихон ёки Насрулло, Ҳайдар ёки Шомурод, Музаффар ёки Аҳадхон —

ҳаммаси эрк истаган, саодат истаган одамларни шафқатсиз қурбон қилаверди. Маңғит амирларидан сўнги-си Олимхон инқилоб бўлишидан қўрқиб, жабру зулмни ўзининг ота-боболаридан ҳам ўткарди. У минг-минглаб эркакларни йўқотди, молу мулкни мусодара қилдирди. Минг-минглаб аёллар, норасидаларни эрлари, оталари исёнкор бўлгани учун уйларидан кийимсиз, юпун ҳолда кўчага ҳайдатди, ҳовлилари, бор-йўқ камбағалона рўзгор буюмларини ҳам тортиб олиб, уларни гадоё қилиб юборди.

Бухоро минг тўққиз юз йигирманчи мелодий йилга қадар шундай қурбонлар ва ғариб-ғураболар ватани бўлиб келди...»

Йиртиқ-ямоққа ўраниб, умр йўлида сарсон-саргардон, маҳзун тентираган гурас-гурас одамлар Олиянинг хаёлида қайта тирилди. Шу аснода, қачондир хотирасига ўрнашган икки сатр шеър беихтиёр ёдига тушиб, унинг қулоқлари остида ҳасратли, аммо исёнкор бир оҳангда янграгандек бўлди:

Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим,
Жунун водийсида овора бўлган халқни кўрдим...

Олия бу шеърни ҳаттоки сиёсат бобида «халқ» сўзи ҳали кўп ҳам ишлатилмаган замонларда Бобораҳим Машраб ёзганини биларди. У авлод-авлод одамлар дунёга келиб, дунёдан заррача саодат кўрмасдан ўтганини ўйлади. Кўнглида башариятнинг узоқ асрлардан иборат кечмиш тақдирига ачиниб, хаёлидан: «Аждодлар учун ҳам янгидан-янги авлодларга насиб этгин, саодат!» — деган гап ўтди.

Олия энди Раҳматов билан бир неча бора ҳаёт тўғрисида, иш тўғрисида суҳбатлашганини, бу суҳбатлар руҳи ҳозирги фикрларига яқин бўлганини эслади. Партком ўқитувчидан чиққан, кўринишда ҳам, табиатан ҳам зиёли бир киши эди. У илк кунлардаёқ осойишта, жиддий қиёфада кутубхонага кириб келди; девор этагидаги курсилардан бирига вазмин ўтириб, Олиядан ҳам курсига ўтиб ўтиришини сўради.

— Кутубхона иши тартибга тушгани яхши бўлди,— деди Раҳматов, Олия ҳам ўтирганидан кейин.— Биз сизга ишонамиз, лекин, Олияхон, вақти-вақти билан суҳбатлашиб турсак зиён қилмайди. Режаларингиз қандайлиги устида бир оз гаплашиб олсак...

Олия ўзини мактабга дарс тайёрламай келган кунда муаллим ўрнидан турғизган ўқувчидай ҳис этди. У таълим йилларида кутубхонанинг иши фақатгина одамларга китоб тарқатишдан иборат бўлиб қолмаслиги кераклигини кўп эшитган, парткомнинг гапи ҳам шу мазмунда эканлигига тушунарди.

Раҳматов оқ кўйлак устидан қора костюм кийиб, бўйинбоғ таққан, худди шаҳарлик зиёли сингари сипо эди. У чакка сочлари оқарган бошини кўксига андак солинтириб, осойишта, жиддий қиёфада Олиядан жавоб кутарди.

— Режалар борликка бор...— Олия кутилмаганда гап очилгани-ю, ҳали арзирли бирон иш қилинмагани сабабли хижолат чекиб, Раҳматовга ҳуркибгина қаради. У, журъатсиз бир кўйда, Ғалабанинг йигирма йиллиги муносабати билан яқин орада Бухоро фарзанди Султон Жўра ҳаёти ва ижодига бағишланган адабий кеча уюштирамоқчи эканлигини айтди. Бу гапни Олия осмондан олиб гапиргани йўқ. У шундай адабий кеча ўтказишни анчадан буён ўйлар, бироқ, тўғриси, ҳозирча ишга жиддий киришган эмасди.

— Кечани қандай тартибда ўтказасиз?..

— Мен Султон Жўра тўғрисида бир оз гапириб бераман... Қосим унинг шеърларидан ўқиб бермоқчи. Бу йигит ўзи театрга қизиқади, шеърни ҳам ёмон ўқимайди..

— Урушни кўрган одамларимиздан икки-уч кишини чақирсангизу улар ўз хотираларидан гапириб беришса яна ҳам яхши бўлади. Султон Жўра шеърларини ўқимаган, эшитмаган, лекин уни қаҳрамон жангчи деб билган одамларимиз кўп. Султон Жўрага ўхшаб Белоруссия учун жанг қилган одамларимиз ҳам топилади...

Олия гапини партком маъқуллаб, янги фикрлар айтганидан илҳомланди; айна лаҳзада хаёлини чулғаетган фикрларни ҳам режа тариқасида ўртага ташлади. Унинг ўйлагани деворий газеталар чиқариш, шоир-ёзувчиларнинг туғилган кунларига бағишлаб доимий равишда адабий кечалар ўтказиш сингари ишлар эди.

Раҳматов Олиянинг фикрларига эътироз билдирмади. Аммо, шу билан бирга, афтидан, унинг қаноат ҳосил қилмагани кўриниб турарди.

Партком ўша кунни ҳам, кейин учрашган пайтларида ҳам кутубхонанинг қишлоқда маданий марказлардан бири эканлиги, чинакам тарғибот ўчоғи бўлиши керак-

лигини Олияга нозик, беозор тартибда қайта-қайта эс-латди...

«Камол негадир сўнгги пайтларда кўринмай қолди?!»

Олиянинг хаёлида оламжаҳон гаплар айланганига қарамаедан, бу гапни у хаёлидан чиқариб юборолган эмасди. Олия, ҳамма китобхонлар кутубхонага истаган вақтларида келиб-кетганлари сингари, Камол ҳам ўзи истаган вақтда келиб-кетади, бунга менинг қизиқишим шарт эмас, деб ўйлар, Камолга менинг ҳеч қандай ишим йўқ деб, ўзини ишонтироқчи бўларди. Камол тўғрисидаги гап эса, унга бари бир осойишталик бермас, унинг кўнглида икки изтироб гўёки бир-бирига қоришиб кетганди.

У фикрини йиғиб, яна қоғозга боғланди:

«Тарихдан бизга мерос бўлиб қолгани фақатгина ачиқ хотираларми?! Босқинлар, қирғинлар касрига муддатидан эртароқ умр шами сўнган ота-боболар, наҳотки, бизга бошқа ҳеч нарса қолдирмаган?!»

Бухорога қадам қўйган киши эртақлардагидай соҳир эҳромлар қаршисида беихтиёр ҳайратга тушади.

— Бу қандай эҳром?!.

— Чор минор...

— Бу?..

— Исмоил Сомоний мақбараси...

— Бу-чи?..

— Тоқи заргарон...

Эҳромларга тикилишдан меҳмоннинг кўзи толиқади. Унинг саволларига жавоб беришдан мезбоннинг тили чарчайди.

Бухоро мисгарлари ясаган кўзалар, обдасталар, Бухоро зардўзлари тиккан нимча, камзул, енгил кавушлар дунё бозорларида кам топилган.

Дўзах шароитида яшаб мана шундай гўзаллик яратолган ота-боболарни ўйлаб, ўз аждодлари учун авлодларнинг кўнгли бугун баъзан огрийди...»

Олия кимдир хонага киргани-ю, халақит бергиси келмай, тахта тўсиқ ортида соядай бесас турганини сезди. У, мактаб болаларидан биронтаси эмасмикан деб, бошини кўтарди. Қараса, Камол!

— Салом алайкум...

Олия, узоқ қишдан кейин баҳор нафасини туйган одамдай, руҳи енгил тортганини ҳис этди.

— Келинг... салом алайкум...

— Ёзишга банд экансиз...

— Бахт тўғрисида бир суҳбат ўтказмоқчи эдик,— деди Олия.— Раҳматов шундай суҳбат ўтказишни таклиф қилгандилар. Бухоро тўғрисида ёзилган бир даста китобларни ўқиб чиқдим. Мана, шу суҳбатдан озгинасини ёзиб, ишни ўзимча бошлаб ҳам қўйдим...— Олия ёзган гапларидан Камолни, умуман кимнидир, шу дамдаёқ воқиф этгиси келаётганини сизди.— Сизга ўқиб берайми?..

— Майли...— деди Камол.

— Йўқ, агар ростдан хоҳласангиз, ўқиб бераман. Хоҳламасангиз, тортинмай, тўғрисини айтинг.

— Ростдан хоҳлайман... Ўқинг...— деди Камол.

Олияни ҳаяжон босди. У, қоғоз тутган қўллари, елкалари андак титраб, ёзганларини Камолга ўқиб берди.

Камол нафас ютиб, қизни тинглади. У тўсиққа беозор суяниб турар, нималарнидир ўйларди. Қиз ўқиб бўлганидан кейин ҳам йигитдан дарҳол садо чиқмади.

— Ҳозирча ёзганим шу...— пичирлади Олия.— Кейин, яна ёзмоқчиман...

— Таъсирли ёзибсиз... яхши...— деди Камол.

— Раҳмат!— деди Олия мамнун бўлиб.

— Нима учун раҳмат деяпсиз?

— Сизга ёққани учун!— деди Олия. У, суҳбат ўтказишни таклиф қилаётиб, Раҳматов айтган гапларни эслади: «Бухоро, ўзимизнинг қишлоғимиз, одамлар, бахт тўғрисида ўйласангиз... Булар устида жуда қизгин суҳбатлашиш мумкин... Баъзан шундай мавзуларда суҳбатлашиш фойдадан холи эмас...» Олия ўзи эслаган гапларни Камолга айтиб ўтирмади.— Лекин, Раҳматов жуда ақлли одам эканлар,— деди у.

— Раҳматов ақлли одам!— тасдиқлади Камол. У яна нимагадир ўйланиб қолди. Сўнг, ўзига-ўзи гапираётгандек, ғудраниб қўйди:— Сиз қишлоқни ҳали унча билмайсиз-да... Қишлоқда ақлли одамлар кўп. Бу ерда кимдир фақат шундай қора чопонга ўраниб юрса ҳамки, анчамунча гапларга тушунади...

Олия Раҳматовдан ўзи одатда эшитган маслаҳатлар, фикрлар билан Камолнинг бу сўзлари ўртасида нимадир ўхшашлик борлигини ҳис этди. Унга олий маълумотли партком билан тўлиқ маълумотга ҳам эга бўлмаган бу йигитни бир-бирига уларнинг иккиси ҳам қишлоқ кишиси эканлиги яқинлаштириб тургандек туюлди. Қиз-

нинг кўнглида Камолнинг нималар устида ўйлангани, нималар дейиши мумкинлигига қизиқиш уйғонди.

Олия толиққанини сизди.

— Бошим оғрияпти... Очиқ ҳавога чиқиб айланса, қолармикан?..

— Ҳаво бугун яхши... балки...— деди Камол.

Олия ўрнидан туриб, Камолга эркин мурожаат қилди:

— Юринг, бир оз айланиб келамиз...

— Мен... майли...

Олиянинг назарида, Камол андак тортингандай, андак қисингандай бўлиб кўринди. Бироқ, бунга у эътибор бермай эшикка қулф солди.

Улар янги иморатларнинг соя томонига қараб, секин-секин кета бошладилар.

Камол ҳамон ўзини эркин тутмасди. Гўёки Олия уни кўзичоқдай бўйнидан ип ўтказиб, номаълум ёққа судраётганга ўхшарди.

— Бир гап айтсам хафа бўлмайсиз-а?!— деди у ниҳоят.— Сиз мен билан бундай кўчага чиқдингиз... Одамлар бизни бирга кўришса, сизга гап тегмайдими!

— Одамлар гап қилади, дейсизми?!

— Билмасам... Сиз жуда эркин ўсганга ўхшайсиз..

Олия чиндан ҳам эркин ўсган, у Когон шаҳарчасида туғилиб, вояга етганини бунга биринчи сабаб деб биларди. Когон амирлар давридаёқ атрофдаги туман-вилоятлардан, ҳатто Бухоро шаҳрининг ўзидан ҳам ғурбати камроқ жой бўлиб, бу ерда одамлар эркинроқ ҳаёт кечиришган. Уша пайтлар Когоннинг номи «Янги Бухоро» бўлганини эсласа, унинг ҳар қалай Эски Бухородан фарқ қилганини ҳис этиш мумкин. Шаҳарчанинг ҳаёти илгарилар кетганига далиллар кўп. Яқин атрофда биринчи марта газета шу ерда босилган. Когон — амир Аҳадхон, кейинроқ эса, амир Олимхон зуғумидан қочган исёнкор инқилобчиларга паноҳ бўлган, бағрида уларга нажот, ҳаёт бахш этган. Когоннинг устидан темир йўл ўтгани-ю, темир йўл бевосита Россия ихтиёрида бўлгани учун, Когонда рус ишчилари, хизматчилари ҳам яшаб, улар ўзбеклар, туркманлар, тожикларга инқилобий руҳ бағишлашган. Амирлар мулкнинг пойтахти — Эски Бухорога инқилобнинг ўзи ҳам шу шаҳарчадан кириб келган.

Олия бошдан рус мактабида ўқиган, буни у эркин ўсганига иккинчи сабаб деб биларди:

— Биз қизлар, йигитлар кўча-кўйда бирга айланиб юраверардик, бирга дарс тайёрлардик, ҳеч ким ҳеч нарса демасди.

— Йўқ, бу ерда бошқача. Бу ерда қиз болани кўз остига олиб юришади...

— Бу ерда ҳам... билмадим...— пичирлади Олия. У ўзининг одамлар гапига қараб яшашга ўрганмаганини, одамлар орқадан нималар дейиши мумкинлигига ҳеч қачон қизиқмаганини ҳис этди.— Мен эркин юришга ўрганиб қолганман,— деди у.— Энди табиатим ўзгариши қийин...

Бу баҳс уларнинг иккисини ҳам бир оз ғаш қилгандек бўлди. Афтидан, Камол қишлоқда бошқача тарбия кўрган, Олиянинг шаҳарда кўрган тарбияси бунга ўхшамасди.

Камол ортиқ индамади.

Қишлоқ кўчасининг шу томонидаги уйлар соясида одамларнинг томорқалари, боғу боғчалари қатор жойлашган эди. Булардан нари ёғи кўл. Бағрида узун-узун қамишлар тиқин ўсган. Кўлнинг бутун теграсини кўм-кўк ўт ҳалқа бўлиб ўраган.

Камол Олияни майса-гиёҳдан тўқилган чиройли гилам устида дағал, эски курсича бўлиб ётган икки харсанг тош олдига бошлаб келди. Улар бир-бирларига рўбарў ўтиришди.

Олия Камолнинг қишлоқ, одамлар, бахт тўғрисидаги гапга қайтишини истар, ундан сўз кутарди. Камол, ниҳоят, кутубхонада бошланган гапга яқин кела бошлагандек бўлди.

— Бу тошлар мен билан отамники,— осойишта сўз очди Камол.— Қишлоқда Абдували деган чўпон бола бор. Олдинлар шу боланинг тез-тез кўзи оғриб турарди. Охири шаҳарга бориб, касалхонада ётмаса бўлмади. Қисқаси, чўпоннинг кўзи оғриб юрган вақтлар гоҳо мол боқиш ўзимизнинг бўйнимизга тушган. Ҳув узоқда кўринган новча ўрик бизнинг боғимиз этаги. Боғнинг атрофи сим билан ўралган-ку, лекин битта тахта қутини бузиб, ўша ўрик остидан омонатгина эшик очиб қўйилган. Отам билан икков шу эшикдан молни ҳайдаб, бу ёққа келардик. Кейин, ўт қалин ўсган жойга қозиқ қоқиб, молларни боғлаб қўярдигу шу тошларга келиб ўтирардик. Менинг дарров ичим қизиб кетарди, кўп ўтиролмасдим. Лекин, қадим одамларнинг ўзи ичи кенг, тоқати кўп бўл-

ганми дейман, отам раҳматлик шу тошга бир ўтирдиларми, намозгаргача қимир этмай ўтираверардилар. Миқтигина, соқолдан-қошларигача оқарган, икки юзлари қип-қизил; бошларини сал букиб, офтобга тобланиб ўтирардилар... Бу киши гаройиб одам эдилар-да. Шу қадар босиқ эдиларки, кимнингдир гапини ярим соат, бир соат миқ этмай эшитишга сабрлари етарди. Эшитиб бўлиб, уч-тўрт оғиз гапириб қўярдилар. Лекин, агар гапни тарозига солинса, бу кишининг уч-тўрт оғиз гапи паллани босарди. Ҳеч қачон бировни хафа қиладиган гап айтганларини ёки биров хафа бўладиган иш қилганларини кўрмадик. Бировга «мендан сенга бундай яхшилик ўтди», деган миннатни билмасдилар. «Мен фалончи учун бундай иш қилмоқчиман» деб, ҳеч қачон бировга маслаҳат солган пайтлари бўлмаган. Бундай гапни бошқалар эмас, ҳаттоки ўзимизнинг кампирга ҳам айтиб ўтирмасдилар... Мана шу бизни Зумраднинг отаси урушда ўлган. Биз отам Зумрадларнинг уйига ҳар ҳафта гўшт, ёғ, ун, шакар ташиб юрганлари, қизчадан, касалманд онасидан хабар олиб турганларини билганмиз. Зумраднинг онаси ҳам кўпга бормади. Гира-шира эслайман... Бир куни отам кир-чир, сочлари пахмоқ қизчани қўлларида кўтариб уйга келдилар. Уша вақтнинг ўзида битта уйимизни, «бу ёғи шу уй Зумрадники», деб қўйдилар. Менга отамнинг гаплари қизиқ бўлган. «Зумрад сендан бирон нарсага хафа бўлса-ю, сенга ёпишиб, юзбетингни тирнаса, устингни йиртса, бунга менинг ишим йўқ. Аммо, сен Зумраднинг битта сочини юлсанг, хивич дарахтда турибди деб ўйлама!»—менга у киши шу гапни айтганлар... Қувват бобо деганимиз отамга азбаройи ҳурматлари катта бўлганидан, бир умр мавридини топиб, отамни мақтаб қўйилари келиб юрарди. Одамни юзига мақташ ноқулай. Шундандир, Қувват бобо қачон қишлоғимизга йўллари тушса, остонамизга келганлари заҳоти бизга ҳазиллашиб: «Ҳазрати Хизр уйдами?»—дердилар... Отамни бекорга мақтаяпти деб ўйламанг. Ҳаммаси бор гап... Биз у кишини қаттиқ яхши кўрардик. У киши кўз юмган фурсатда аслини олса бизга бегона бўлган Зумрад устларига ўзини шундай ташлаб дод дегану эсидан кетган; ҳамсоямиз дўхтур чақирган. Буям бор гап... Бизнинг хонадонимиз у киши билан жудаям обод, файзли эди...

Камол жим бўлиб қолди.

Уларнинг нақ кўзи олдида бир уюм кўл пашшалари юпқа қора тўр бўлиб силтанди-да, говлаб ётган қамишлар ичига тушиб кетди. Кўл пашшаларининг ғинғиллашига чигиткаларнинг чириллаши қўшилиб, худди нимадир чизиллаётгандай товуш таралди. Эринчоқ қурвақалар уйқудан уйғондимми, ҳалиги товуш устига буларнинг вақ-вақаси тушди-ю, умри боқий табиатнинг кунда янгича оҳанги янграй бошлади. Қуёшнинг, одатда, тонг чоғи ярақ-юруқлаган, кунни бўйи ҳар қалай ялтираб турган найзалари бирданига йиғиштирилгани учундир, у қуёшдан кўпроқ ўн беш кунлик ойни эслаётар, фарқи — юзи заъфарон эмас, тўқ алвон эди. У қатор дарахтлар тепасида бугунча сўнг марта порлар, гўёки дарахтлар узун қўллар бўлиб, каттакон, қиздирилган чилдирмани юксак ҳаволарда тутиб турганга ўхшарди.

Қамолнинг ҳикояси Олияни ҳаяжонга солди. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлиб, шу дамда юзига йирик кўз ёшлари думалади. Унга Қамол отаси Усмон бобо сингари софдил, олиҳиммат бўлиб кўринди-да, йиғитга нисбатан қалбида ажиб яқинликчи туйди.

Қамол кўл томонга ўйчан тикилиб ўтирар, бундай ўтиришидан унинг қалбида ҳали ҳеч кимга айтиб берилмаган, оҳори тўкилмаган яна ўнлаб ҳикоялар яшириниб ётганга ўхшарди.

Олиянинг Қамолдан яна ҳикоялар эшитгиси келди.

— Гапиринг... Нимага жим бўлиб қолдингиз?!

— Бу тошда ўтирган пайтлар ёдимга кўп воқеалар тушади...

— Уша воқеаларни менга айтиб беринг...

— Булар бизнинг хонадонимизга тегишли... Бошқа одамга унчалик қизиғи йўқ...

Улар кўл томонга тикилганча, хаёлга чўмиб жим қолишди.

— Айтинг... бу кўл жуда чуқурми?— йиғитни гапга етаклади Олиянинг ўзи.

— Чуқур бўлса керак. Ичига одам тушиб кўрмаган. Ростми-ёлғонми, билмадим, инқилобдан олдин бир овчи ўртароққа боришни ўйлаб, қамишлар орасига тикилиб қолган, дейишади...

— Ичида қуруқ ерга ўхшаган жойлари ҳам бор эканми?!— сўради Олия.

— Шундай жойлари борликка бору, лекин атрофи ботқоқ...— Қамол гапирингга иккиланаётган одамдай

Ўйлана-ўйлана кўл ҳақида ҳикоя қила бошлади:— Бу кўлда менинг ақлим бовар қилмайдиган қизиқ бир воқеа бўлган... Бухорода босмачилар сочилиб, қизил аскар уларни ҳар ер-ҳар ердан териб юрган вақтларда, бир куни, отам шаҳарга кетиб, онам Ҳасан-Ҳусан деган акаларим билан ҳовлида қолишган. Нохос қасир-қусур ўқ овози келган. Онам ҳангу манг бўлиб турсалар, кўшнинг қизи кириб, қишлоқни босмачи босди, деган. Онам кўзачага сув солиб, дастурхонга нон ўраганлар, кейин оёқ остида ётган гиламчани олиб, Ҳасан-Ҳусанни гиламчага чирмаганлару бир кўлда кўзача билан дастурхон, бир кўлда икки бола, боғ эшигидан шу кўлга томон қочганлар. Кўлга келиб, қамишлар ичида қоронғи тушгунча беркиниб ўтирганлар. Атроф сув бўлса, бу киши қамишлар ичига қайси томондан, икки бола, кўзача билан дастурхон кўтарган ҳолда қандай кирганлар — ҳайрон қоламан. Сўрасам, тушунтириб беролмайдилар, доим «кирганман-да, балам», деб қўядилар. Қирганлари майли, устига-устак, бу кўлнинг пашшаси чаққан жойини кўқартирмай қўймайди, нишн заҳар. Ҳозир-ку дори сепилиб, кам қолган, олдинлар бу ерда ғиж-ғиж пашша юрган. Бу киши ўзларини, икки болани пашша талашидан қўрқмаганлари, ҳаттоки илондан ҳам қўрқмай тинчгина ўтирганларига — мана бунга, унисидан ҳам кўпроқ ҳайрон қоламан... Бу воқеага ишонмай десам, онамга ёлғоннинг кераги йўқ, у киши ёлғон гапирмайдилар. Воқеа онамнинг бошларидан ўтганига қарамай, мен буни у кишидан эмас, шу тошда ўтириб отамдан эшитганман...

— Кейин нима бўлган экан?— қизиқди Олия.

— Кейин қоронғи тушиб, онам ҳовлига келганлар. Келсалар, қишлоқ тинчиган, отам шаҳардан қайтиб, бу кишини қидириб юрибдилар...

— Айтинг... Кейин нима бўлди?— воқеанинг сўнгига қизиқди Олия.

Қамол бир оз сукутдан кейин, ўз ҳикоясини давом эттирди:

— Онам босмачи вақтида Ҳасан-Ҳусанни тишларида тишлаб, шундай ўлимдан олиб қолганлару, лекин булар катта бўлган кунда, жангга бериб қўйганлар... Ҳасан деган акамдан бор-йўғи битта хат қолди бу ёғи. Онам рўмолчага ўраб, яшириб юрадилар, худога ҳам кўрсатгилари йўқ. Уни мен болалик пайтимда бир ўқигандим, нима гаплар ёзилгани эсимда қолмаган. Фақат эсимда

турибди, ўн-ўн беш қатор гап ёзилган, кейин, саккизми, ўн қаторми шеър, нари ёғи яна ўн қаторча гап. Ўзи каттақ дафтарнинг бир варағи. Варақни ҳўллаб, рангли қаламда ёзган акам. Шеърнинг аввалги бир қатори ўқиганимда миямга ўрнашган эди — «Онажон, ёдимда бор, оқ сут бериб боққанларинг...» — шундай деб ёзилганди. Ғалати, онам кўлдаги воқеадан ёки ўғиллари урушда нобуд бўлганидан гап чиқса, йиғламайдилар. Гўёки «шу можароларни кўришимиз керак экан, кўрдик!» дегандай лоқайд, осойишта ўтирадилар. Лекин, у киши ўша икки ўғил шаҳарга жўнаб, шаҳардан ўлимга кетганини ҳеч қачон унутолмайдилар...

Осмон қорайиб, унда-бунда юлдуз милтиради.

Кўм-кўк қамишларни ҳасратдай сим-сиёҳ ранг юшиб, яшнаб ётган кўл тун бағрида хаёлий, афсонавий алвастилар макони аталган овлоқ бир жойга айлангандай ғарибона тус олди.

Қишлоқ томонда ҳавога ғубор кўтарилиди. Сигирларнинг чўзиқ «мў»лаши, итларнинг инжиб вовиллагани эшитилди. Ҳар ер-ҳар ерда чироқлар ярақлади.

— Майли, кетдик энди... — ўрнидан турди Олия.

— Сиз мендан хафа бўлманг, гапира бериб, бошингизни баттар оғритдим... — деди Камол.

— Йўқ, оғримаяпти... ўтиб кетди...

Улар кўл этагидан қайтиб, янги иморатларга томон юрдилар.

— Ажабо, дунёда инсон кўрган алам нақадар кўп! — деди Олия. — Бугун менинг ёзганларим шундай аламдан иборат... Замонлар ўзгарди. Лекин, суронли даврлар, уруш... яна алам... Асрий аламлардан қутулиб, бахтини толган инсон энди бутунлай алам кўрмасдан ҳаёт кечирса нима қиларди!..

Камол индамади. У бир оздан кейин ўзининг бугунги ҳикояларига шунчаки яқун ясагандек бўлди:

— Мен, ўтган воқеалар сабаб бўлгандир, майда-чуйда нарсалар учун бировни дарров ёмон кўролмайман... бировни ёмон дейишга тилим ҳам бормади... Аввалдан отамга кўп суяниб ўсганман. Отам деҳқонча содда қилиб: «Айбсиз парвардигор! Бировга айб қўймай, ўз айбларингни тўғрилашни ўйла!» дердилар...

Олия ўйланиб қолди. Унинг кўз олдига оппоқ соқоли кўксини тутган, кўзлари мулоғим бир чол жонланиб келди.

— Бобд художўй одам эдиларми?— сўради у.

— Ҳафсала қилсалар, баъзан ўт устига белбоғни ёзиб, дуойи фотиҳа қилардилар. Лекин, муллаларни яхши кўрмасдилар. «Намозу рўзадан худога ҳам, бандага ҳам наф йўқ! Одамларга нафи тегадиган ишнинг пайдан бўлгин!» деб, насиҳат қилардилар. У киши учун ўт устига белбоғини ёзиб ўтириш худога сиғинишдан кўра кўпроқ қадимдан қолган расму русумни бажаришдай бир гап эди... умуман, бизнинг одамлар азалдан художўйликка нисбатан расму русумни баланд қўйиб келишган. Мана, қишлоқдаги тўй тартиблари бунга бир мисол... Сиз Қонда ўсгансиз, буни билмаслигингиз ҳам мумкин...

— Айтиб беринг,— сўради Олия.

— Йигит билан қизнинг тўйи белгиланган кечада аввал йигит ўз уйига ёру жўраларини чақириб, зиёфат беради. Шом вақти бир тунука қутининг тагини тешиб, унга калтак суқадилар. Кейин қутига керосинга ботирилган латтани солиб, уни ёндирадилар, унинг номи — машъал! Олача чопон кийиб, белини шоҳи белбоғ билан боғлаган, бошига қўқон дўппини қўндирган йигитни иккита жўраси қўлтиқлаб олади. Биров машъални кўтариб олдинга ўтади, қолганлар куёвни ўраганча унга эргашадилар. Шундан кейин, қийқириқ, ўйин-кулги билан ҳаммалари келиннинг уйига келадилар. Келиннинг уйида базм бўлади. Охири ҳамма тарқайди. Куёв ҳам жўралари билан ўз уйига кетади. Эртаси куни ҳали куёш чиқмаган саҳар пайти куёв мошинми, аравами топиб, яна келиннинг уйига келади. Келиннинг уйи олдида катта гулхан ёқадилар. Доммод¹ келинни қўлида кўтариб, гулхан атрофини айланади, оловдан сакрайди. Куёв келинни бемалол кўтариб, оловдан бемалол сакраса, одамлар «баракалла» дейди. Агар келинни яхши кўтаролмаса-ю, оловдан яхши сакрамаса, одамлар куёвнинг устидан кулиб, уни бир оз мазах қилишади... Акбар деган жўрамиз: «Бизнинг халқимиз мусулмон бўлишдан олдин оташпараст бўлган, оловга сажда қилган, машъал билан гулханга монанд расму русумлар ўша вақтлардан қолган», дейди. Шу гап тўғри бўлса керак...

— Тўғри, шундай даврлар бўлган!— тасдиқлади Олия.— Мен буни ўқиганман... Билмадим, ким қандай

¹ Бу ҳам «куёв» дегани. Форсий сўз.

қарайди, лекин менга ота-боболар мусулмон бўлганидан кўра, бир давр оловга сиғингани кўпроқ ёқади...

У «мусулмон» деган сўз «муслим» ва «таслим» деган сўзларга дахлдор эканлиги, қул деган маънони билдиришини айтди. Олов бўлса, буюк, мағрур, исёнкор бир тушунча! Қадимги дунё даврида Прометей деган одам ўтгани, худолардан ўт ўғирлаб, одамларга келтириб берганини ҳикоя қилди Олия. Галина Серебрякова деган рус ёзувчиси Марксни Прометейга ўхшатиб китоб ёзганини ҳам айтиб берди.

Улар бир қаватли кутубхона биносининг баланд зинасидан кўтарилишди. Олия эшикни очди. Изма-из ичкарига киришди.

Олия жавонлар орасидан хонанинг орқа томонига ўтиб, Камол учун бир даста китоб танлаб келди.

— Ишлар кўпайиб қолди,— деди Камол.— Бригадамизнинг ташвишлари кўп. Дала ишларидан бўш вақтни топдимми, асаларига қарайман, томорқада ивирсийман, кичкина боғимиз бор... Тўғриси айтсам, баҳордан кеч кузгача қишлоқ кишиси учун китоб ўқишга шароитнинг ўзи топилмайди...

У «хайр» мазмунида бошини силкиди.

Олия уни тўхтатди.

— Мен колхоз боғини бир кўрмоқчи эдим. Бирон куни кўрсатмайсизми?! Жудаям яхши дейишадн...

— Майли, бирон кун... шароитга қараб...

Олиянинг назарида, ўз илтимосини Камол андак малол билан қабул қилгандай, йигит гўёки: «Одамлар бизни бирга кўришса, сизга гап тегмайдими?!»—деб тагин истиҳолага бораётгандай бўлиб туюлди.

Камол кутубхонадан чиқиб кетди.

Олия тирсакларини столга тираб, тахта тўсиқ устидан ёпиқ эшикка тикилиб ўтираркан, ўзини фақат шу дамда эмас, балки умуман ёлғиз қолгандай ҳис этди. У бундан олдин ҳеч қачон биров билан суҳбатлашиб, ундан ажралгиси келмаётганини сезмаган, кўкси бундай ширин бир қайғуга тўлиб, ҳеч қачон бундай ёлғизликни ҳис этмаган эди...

* * *

Бир воқеа рўй бериб, Райҳон биби ўғлининг шаҳарга бориб-келишига монелик кўрсатмаслигини маълум қилди. Аммо, Камол энди, аксинча, шаҳардан бутунлай оғиз очмай қўйди...

Қамол Райҳон бибини шунчаки катта йўлга олиб чиқди-ю, кейин Зумрадга олдин айтганидай, кампирнинг бошини айлантириб, уни автобусга солди. Автобус хашпаш дегунча Бухоро шаҳрининг Самарқанд дарвозаси аталган бекатига етиб келди. Райҳон бибининг ўғлига итоат қилиб, шаҳар айланишдан бошқа иложи қолмади.

Она-бола ҳашаматли аркка кириб, кечмиш замон билан янги замонни буюмлар, расмлар, турли-туман ашёлар воситасида таққослаб турган бу гўшани кўздан кечиришди. Аркдан чиқиб, «колхоз бозори»га боришди; ҳолва, қанд-қурс харид қилишди: магазинларни кўришди. Қамол Райҳон бибини кўҳна эҳромлар, болохонадор эски ҳовлилар орасидан буралиб ўтган торгина кўчалар, шаҳардаги катта йўллару юксак иморатлар билан бирма-бир таништирди. Бошда ўғлига худди қорни оғриб қолган ёш боладай афтини буриштириб эргашган кампир, аста-аста шаҳарнинг обод, айланса бемалол айлангудек бир жой эканлигига ишонч ҳосил қилиб, йўл-йўлкай олган таассуротини ёруғ кайфиятда гапиришга тушди. У олдинги икки ўғли мана шу шаҳарга келиб, шаҳардан йўқлик бағрига сингиб кетганини кўп эсламади ҳам.

Она-бола, ниҳоят, Самарқанд дарвозаси бекатига қайтиб, автобусга шоду хуррам ўтиришди. Бироқ...

Улардан олдинги қаторда икки мўйсафид ўтирарди. Автобус жилиши билан, булар ўзаро ғалати мавзуда суҳбат бошлашди-ю, Райҳон бибининг ногаҳон авзойи ўзгарди.

— Сафар ака бинойи юрибдиларми?— сўради ойна томонда ўтирган мўйсафид ёнидаги қариядан.

— Акамулло тузук. Ўғиллари келиб, думоғлари чоқ, оғиз қулоққа, юрибдилар...

— Қайси ўғиллари?— ажаблани ҳалиги мўйсафид.— У кишини ҳеч кими йўқ эди-ку...

— Бир мўъжиза содир бўлди.

Бу томонда ўтирган қария куни кеча ҳамқишлоғи Сафар аканинг йигирма икки йил бурун урушга кетган ўғли кириб келганини ҳикоя қилди.

Сафар ака ўғлининг бедарак йўқолгани тўғрисида уруш тугаган йиллари хат олган, ўғлидан бутунлай умидини узган экан.

Ўғил жангда қаттиқ ярадор бўлиб, госпиталда узоқ ётибди. Оқибат даволаниб, қишлоққа қайтиш тараддуди-

ни кўра бошлабди. У ўзи даволанган шаҳарчада танишган қизи — қайлиғини ҳам бирга боришга кўндирибди.

Улар йўлга чиқамиз деб турган кунлардан бирида аскар йигит кўчада ўзига райондош бўлган, ўрта ёшлардаги, афту ангори ҳар қалай кўзга таниш кишини учратибди. Қишлоғи, отаси тўғрисида ҳалиги кишининг хабари борми, йўқми, суриштирибди. «Хафа бўлманг; лекин Сафар ака аллақачон қазо қилганлар!» — дебди учраган киши билиб-билмасдан. Йигитга қайлиғи: «Қишлоқда ҳеч киминг бўлмаса, бориб нима қиламиз!» — дебди ва улар Қора денгиз бўйидаги шаҳарчада қолиб кетишибди. Узоқ йиллардан сўнг, йигит шунчаки туғилган қишлоғини зиёрат қилиш қасдида айланиб келса, қишлоқда отаси соппа-соғ юрган экан.

— Қолхозга хат ёзиб, «отамизнинг дарағи қандай, тирикми ёки дунёдан ўтганми», деб сўраса бўлмайди-ми?.. Тентак! — йигитдан норози оҳангда тўнғиллади биринчи мўйсафид.

— Ман хато қилмасам, Сафар ака бу йил тўхсанга чиқдилар! — деди бу томонда ўтирган қария. — Акамулло жанг вақтигаям сочу соқол оппоқ, қоматлари асога муҳтож юрган бобо бўлсалар! Бечора игит! гапга бо-вар қилган...

Икки мўйсафид, шундан кейин, «бедарак йўқолган» деб хат олишнинг «қора хат» олишдан фарқи борлиги, бунда жангчининг ҳаёт қисмати тўзонли майдонларда кўмилиб кетгани хабар қилиниши, бедарак кетганларнинг ҳаммаси ўлди, деб ўйлаш нотўғри эканлиги бора-сида анча гаплашишди.

Камолнинг Райҳон бибини қоронғи хаёлотдан тортиб олмоқчи бўлиб, машаққат билан шунча шаҳар кездиргани зое кетди.

Райҳон биби мўйсафидлар суҳбатини эшйиб бўлгач, уввос солиб, бошда автобусда ўтирганларни ҳангу манг қилди. Сўнг эса, уйга қанот қоқиб учгиси келди-ю, бекордан-бекорга инжий бошлади.

Камол одамлар олдида кампир учун хижолат чекиб, терга ботди. У, автобус колхоз марказига етмай туриб, ўз қишлоқларига боғланган бошқа бир йўл муюлишида кампир билан тушиб кетишдан бўлак илож тополмади.

¹ «Йигит» демоқчи. Бухоро шеваси.

Она-бола уйга пиёда қайтишди.

Райҳон биби уйга келганлари заҳоти, хона тўридаги сандиқни очиб, ундан сарғайиб кетган конвертни кўтарди; Камолни бу «қорахат»ми, йўқми, айтишга мажбур қилди. Камол хатга қарамасданоқ ўзининг олдиндан билгани бўйича акалари бедарак кетганини айтди. Лекин, кампир қуруқ гапга хўп деб кетаверадиган одам эмас, хатни Камолнинг қўлига тутқазиб, дона-дона ўқиб беришни, русчадан дона-дона таржима қилишни сўради. Камол кампирнинг истагини бажо келтирди, боши баттар балога қолди. Райҳон биби Ҳасан-Ҳусандан ҳеч бўлмаганда биттаси эрта-индин келиб қолади, деган ишончга тўлиб, шу соатдан эътиборан ўғилларини кутиб олиш тараддудини кўра бошлади.

Кампир дарвоза тиқ этса, ўрнидан сапчиб, нафаси бўғзига тиқилганича, ҳовлига шошилиб чиқарди. Бу ҳам етмагандай, у ҳар куни неча соатлаб дарвоза остонасида ўғиллари қайтишини пойлаб ўтирар, аммо Камолни кутган пайтларидаги сингари дод солмас, унинг хира тортган кўзлари умиддан порларди. Райҳон бибининг кўпинча томоғидан таом ўтмас, уйқусида ҳаловат йўқ эди.

Бир куни Райҳон бибининг ҳолати Камолга ҳар нарсадан кўпроқ таъсир қилди. Кампир ўғлининг «кеч бўлди, уйга қиринг», деганига қулоқ солмай, остонада оғир ўтирарди. Қолхознинг собиқ раисини шу кунларда ҳарбий хизматни ўтаб қайтган шаҳарлик қариндоши кўргани келган экан, аскар кийимда қишлоқ кўчасидан ўтиб қолди. Кампир йигитни узоқдан кўриши билан, унга талпиниб, Камолга: «Қара, аканг эмасми?»— деди. Камол: «Дунёда аскар кийимини кийган йигит камми!»— деб жавоб берганидан, ҳалиги йигит салом бериб ўтиб кетганидан кейин, Райҳон биби бошини букиб, одатдаги фарёдига ўхшамаган чорасиз бир ҳолатда ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади.

Камол кампирнинг ярасига туз сепишни истамаганидан, шаҳарга бутунлай бормаи қўйди.

Кўп ўтмай, кампир тўғрисида у янада кўпроқ ўйлаб, кампирни авайлашга ҳар қачонгидан ортиқроқ ҳаракат қиладиган бўлди.— Уни бу кайфият кўчасига Қосим бошлаб кирди.

Камол бир куни магазинга шунчаки бош суқди; Қосим уни кўриб, магазинни беркитди. Икков қишлоқ кў-

часига қадам қўйишди; манглайида чироқ ёнаётган икки тавақали қизил дарвоза олдига келиб тўхташди.

— Юр, уйга кирайлик,— таклиф қилди Қосим.— Биз ҳам одамга ўхшаб бемалол ўтириб гаплашсак бўлади-ку...

У дарвозанинг бир тавақаси бағрида жойлашган эшикчани туртиб очди.

Улар ичкарига киришди.

Дарвоза орқасида кичик майдонча бўлиб, қолган бутун ҳовли саҳни қуюқ дарахтзор эди. Наридеяда чироқ ярақлар, нурдан боғча тўридаги сўри ҳамда ён томондаги бир қатор уйларнинг ҳал югуртирилган эшикдеразаси ёришиб турарди.

Улар ҳали майдончадан ўтмай туриб, уйлардан бирининг эшиги қарс этиб очилди.

— Ҳе-е, сани авлодингни ман...

Оқ сурпдан бир хил кўйлак-иштон кийиб, арвоҳга ўхшаган катта, йўғон киши ўнгу сўлга оғир тебранганича эшикдан майдончага қараб кела бошлади. У йигитларни беҳосдан кўриб қолдими, олдинга оёқ босганича ногоҳ тўхтади. Сўнгра, йигитлардан беш-олти қадам нарида, худди оёқлари ерга михлангандай маълум нуқтада туриб, оғир тебрана бошлади.

Камол Қосимнинг авзойи бирданига ўзгарганини сезди; Қосим шу дамда ниманидир ўзича сир тутгану, энди бу сир ошкор бўлганини кўриб, саросимага тушган одамга ўхшарди.

— Яна ичибсиз-да, а?! Сизга ўзи гап кор қилмайди!

Ражаб аканинг сочлари паҳмайган, қошлари ҳурпайган, тунд, ёввойи кўзлари киши тушида кўрса қўрқадиган даражада бежо, юзи шишганиданми, бесўнақай эди.

— Ман ичма... ичдим озгина...

У бир оз тебраниб тургач, кескин орқага ўгирилди; қайтиб эшик томонга кетди.

— Уйда аҳвол мана шу,— хижолатли товушда гап тушунтирди Қосим. У ҳозиргача сир бўлган айбни гўёки энди очаётгандек, истар-истамас сўзлай бошлади:— Падари бузруквор кейинги пайтларда ичишга ружу қилдилар. Ичларида бригадирликдан тушганларининг алами бор... Анчадан бери уйга қамаб қўйганман, келаётганимни билса, эшикка чиқмасди, билмасдан чиққан...— У дарахтларга, сўнг осмонга бир қараб қўйди; совуқ-

қон, лоқайд оҳангда тўнғиллади:— Менга бари бир, лекин бу киши қайтиб одам бўлмайди. Шу ичиш дастидан ўлиб кетади бу киши...

Ражаб аканинг аҳволини кўриб бир ғаш бўлган Қамолнинг кўнгли, Қосимдан чиққан гапларни эшитиб, икки ғаш бўлди.

— Э, ундай дема! Одам ҳеч вақт ўз отаси ҳақида шу гапни айтадими?!

— Жонига тегса, айтади, оғайни...

— Ражаб ака сенинг отанг,— эътироз билдирди Қамол.— Отанг бўлганидан кейин, менимча, шу гаплар сенга муносиб эмас...

— Жонга тегди, оғайни. Кун ора ичиб, ёш болани сўкиб юргани юрган. Мана, ҳозир ҳам «ҳе, сани авлодинги» деб, бечора норасиданинг ҳали дунёга келмаган авлодини сўкяпти... Бу киши болага ором бермагани сабаб, хотин билан ҳар кун гапимиз қочиб, ўт чиқади... Уйда қаттиқ сиқилдим, оғайни... А, майли, қўй... Юр, нариги хонага кириб, ўзимиз ўтирамыз...

— Йўқ, мен бошқа кун келарман,— суҳбатдан айнаиди Камол.

— А, нимага?!

— Қайфият тузук бўлган вақт яна келавераман...

— Нима фарқи бор, юр!— уйга қистади Қосим.— Қайфият бизга боғлиқ эмасми?!

— Йўқ, бошқа кун...

Қамол дарвозанинг бир тавақаси бағрида жойлашган эшикчадан қайтиб кўчага чиқди...

«Бизни кампирнинг доду фарёди ҳаммага дoston бўлмасайди, мен Қосимга отасини уйга қамаб қўйгани-ю, бундай муомаласи учун қаттиқроқ гапирармидим!— ўйлади у кўчада бораётиб.— Қосимга бирон бало бўлдимми ёки ўзи асли шундаймиди?!»

Қамол Қосимни «биринчи жўрам» деб юришини эслаб гижинди; бундан кейин шундай дейишга тилим борармикан, деб ўйлади. Аммо, иккинчи томондан, ҳеч қачон Қосимдан тамоман юз ўгиришим мумкин эмас, деган гап ҳам унинг хаёлига келди. Болалик пайтида анча йил биргина синфда ўқиган талабалар худди бир хонадонда ўсиб-улғайган ака-укаларга ўхшаб кетадилар. Аканг ёки уканг билан, табиатида кўринган нимадир хислат, нимадир қусурни сезганингда, дарҳол хайру хўшлашниш осон ҳам, тўғри ҳам эмас!

Қамолга Райҳон бибини уруш бир қадар бахтсиз қилгандай, Ражаб ака эса, бесабаб, ўзи ва ўгли дастидан бахтсизлик чоҳига қулагандай бўлиб кўринди. «Нима учун дунёда бахтсизлик деган офат бор экан-а!— ўйлади Қамол.— Инсон дунёда қисқагина умрини беғурбат ўтказса нима қиларди! Бахтсизлик офати баъзан кимгадир чангал солиши, наҳотки, шарт бўлса?!»

У йўл ўртасида тўхтаб, юлдузларга, яримта кулчага ўхшаган ой, ойнинг теграсида саргардон кезган парча-парча булутларга жавоб сўрагандай тикилди. Бироқ, у кўкда абадий бир сукутни кўриб, баттар эзилди; бошини ғамгин букиб, йўлида оҳиста давом этди...

* * *

Райҳон бибининг ҳасрати Қамол билан Зумрадни бир-бирига ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ яқинлаштирди.

Зумрад олдинлар Қамолнинг кайфиятига, юриш-туришига унчалик эътибор бермасди.

У ҳар куни эрталаб далага кетишдан бурун сигирларни соғар, катта қозонда сут қайнатарди. Райҳон биби наҳорда ширчойга сарийёғ солиб ичишни хуш кўрар, қаймоқ емас, қатиқни ҳам фақатгина бош ювишга ишлатарди. Зумраднинг ўзи ширчой ичмас, қаймоққа кампирдай иштиёқни йўқ, кўпинча қатиққа шакар сепиб ер, қатиқдан шўртак қурт ясаб, баъзан кундузлари ҳам қисирлатиб юришни қўймасди. Хонадонда дастурхонга қаймоқ келса, жилмайиб қўядиган, яйраб нонушта қиладиган киши — Қамол эди. Зумрад Қамолнинг қаймоқни яхши кўришини билар, аммо хуши келган кунлардагина сутнинг қаймоғини олар, одатда эса, Қамолнинг олдига ҳам бир коса иссиқ ширчойни қўя қоларди.

Зумрад энди ҳар куни эрталаб сутни қайнатгач, Қамолнинг олдига, албатта, бир пиёла қаймоқ келтириб қўярди; иштаҳасиз кўйда нон чайнаб ўтириб, йиғитнинг қатма-қат хом қаймоқни қандай яйраб тановул қилишини жимгина кузатарди.

У ҳовли юзидаги шолчадеккина гулзор олдида, гоҳо тонг бўзарганида, гоҳо эса, кун ботаётган чоқда тоғорани кўпикка тўлдириб, Қамолнинг кийимларини қайта-қайта ювиб ўтирарди. Кеч тунларда бўлса, ювилган кийимларни дазмоллар, йиғит кўчадан этигини лойга белаб келганида, этикни тозалар, эринмай мойларди. Бу ишлар-

нинг барини бир умр эркин, мағрур қиз яқинда хонадонга тушган келинчак сингарин беминнат, безарда бажарди.

Камол ҳам, ўз навбатида, Зумраднинг кўнглини овлашга уринарди.

Зумрад ҳар оқшом овқат тараддудига тушаркан, Камол ошхона ва чуқур айвон ўртасида — ҳовли тўрида жойлашган эшикдан ўзларига тегишли боққа чиқиб, девор орқасида уюлиб ётган ғўзапоядан бир қўлтигини ошхонага келтириб қўярди. Ошхонанинг юқори томонида пастак супача бўлиб, унда ерга бўғзигача кўмилган хум бор эди. Камол челақни обкашга илиб, қишлоқ кўчасидаги уйлар билан колхоз боғи ораллиғида бўлган ҳовузчадан ҳар оқшом сув ташир, хумни янгидан тўлди-рарди. У Зумраднинг юз-кўзига қарар, қизнинг нимадир истагани бўлса, дарҳол бажо келтиришга ошиқарди.

Камол Зумрад билан қандай қилиб Райҳон бибининг ҳасрат гирдобидан чиқариш устида кўп марта фикрлашди. Камолга ўхшаб Зумраднинг ҳам боши қотганди: Сўнгги пайтларда газеталар бизнинг мамлакатимиздан йигирма миллион одам урушда нобуд бўлганини эс-латаяпти! Урушда бедарак кетган аскарлар қанчалик кўп бўлса, дунёда номаълум аскарларнинг қабристони ҳам шунчалик беҳисоб. Тўзонлар ичида изи йўқолган минглаб инсон фарзандлари она бағридай илиқ Ватан тупроғида — мана шу қабристонларда ётмаганмикан?! Қардош бир заминда номаълум аскарларнинг қабристонини кўрган ўзбекнинг юраги беҳосдан ларзага келиши бежиз эмас-ку! Уруш тўғри йўлдай равшан кўришиб турган инсон қисматларини ипдай чувалаштириб юборди!.. Бу гапларнинг ҳаммаси — аччиқ ҳақиқат!.. Бироқ, Райҳон бибининг бу ҳақиқатни эшитгиси ҳам, билгиси ҳам келмайди.

Зумрад, Райҳон бибига қандай таъсир кўрсатиш мумкинлигини, ниҳоят, ўйлаб топгандай бўлди.

— Мен бутун дугоналарим, танишларимни зиёфатга чақираман. Сиз ҳам жўраларингизни айтасиз...— деди у Камолга ўйчан қиёфада.— Уйимизда зўр бир зиёфат ўтказайлик!

Зумрад зиёфатдан фойдаланмоқчи эди. У, кампирнинг миясига ўрнашган хаёлларни фақатгина бошқа хаёллар ёрдамида суриб чиқариш мумкин, деган фикрга келганди.

Зумрад зиёфатга ташриф буюрадиган меҳмонлардан энг аввал, нимадир совға-салом келтириш ниятлари бўлса, ўзи ёки Камол учун эмас, Райҳон биби учун келтиришларини сўрамоқчи эди. Бундан ташқари, у ўзи билан, Камол билан бирга ўқиган, аммо ҳеч қачон кампирнинг кўзига чалинмаган қизлар, йигитларни зиёфатга чақиришни ўйлаб қўйганди. Зумрад Райҳон бибининг нотаниш қизлар, нотаниш йигитлардан, кўпчилик кексаларга ўхшаб қайси қишлоқдан эканлиги-ю, ота-онаси кимлигини суриштириши мўмкин деб биларди. Бу йигит-қизларга қандай жавоб беришни ўргатиб қўйишга қарор қилган, жавоб тахминан бундай бўлиши керак эди: «Мен фалон қишлоқдан бўламан, лекин, сиз менинг ота-онамни билмайсиз... Нима фарқ қилади, бибижон, биз ҳаммамиз шу битта колхознинг фарзанди... Сизнинг ҳам фарзандингиз!..»

Зумрад, таниш қизлар, таниш йигитлар ҳам Райҳон бибида маълум таассурот қолдиришига умид қиларди. Зора, кампир буларнинг кечаги норасидалар эканини эсласа; бутун бир авлод улғайганидан кўнгли ўсиб, гамгин хаёллари тўзғиб кетса! Улғайган фарзандлар, ажаб эмаски, қайсар кампирни Усмон Носир шеърдаги:

«Утган қайтиб келмайди,
Эргани севиниб кут!..»—

дегандай бир тушунчага сездирмай етаклашса!..

Зумрад билан Камол анча тараддуд кўришди; ниҳоят, улар кутган фурсат ҳам келди.

Райҳон биби, афтидан, бошда Зумрад билан Камол нега ёру дўстларини чақиришганига ҳам, нега келган меҳмонлардан кимдир ўзига рўмол, кимдир калиш совға қилаётганига ҳам тушунолмади. Бироқ, зиёфат бошланиб, йигит-қизлар ўзини эшикдан чиқишга, хизмат қилишга қўймаётгандарини кўрганидан кейин, ҳамма нарсага бирданига тушунгандай бўлди. Унинг нотанишлар билан танишуви, айниқса, таъсирли чиқди. У бир ёнида ўтирган нозиккина йигитчадан қайси қишлоқлик эканлиги-ю, ота-онаси кимлигини шунчаки суриштирган эди, йигитча бўйинини ғоз тутиб, кампирга бурро жавоб қайтарди:

— Мен Барака қишлоғидан бўламан, сиз менинг ота-онамни билмайсиз... Нима фарқ қилади, бибижон,

биз ҳаммамиз шу битта колхознинг фарзанди... Сизнинг ҳам фарзандингиз!..

Кампирга бу йигитчанинг жавоби ўринсиз ҳазилкашлик бўлиб туюлдими, у юзини буриб, иккинчи ёнида қошларини чимириб ўтирган қиз билан гаплашишни маъқул кўрди. Кампирнинг саволига бу қиз ҳам бурро жавоб берди. У фақат гапни «мен Меҳнатдан бўламан» деб бошлади ва бир эмас, икки-уч марта «бибижон» деди.

Райҳон биби синиққина жилмайди.

— Ҳамманг битта гапни ёд олганмисан?..

У даврада ўтирган бошқа йигит-қизларга қаради. Даврада ўтирганларнинг чиройи очиқ, кўзлари порлар эди. Кампирни бехосдан ҳаяжон босди.

— Санлар қандай яхши!..— деди у. — Худо санларга узоқ умр берсин!..

Райҳон бибининг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Аммо, бу энди ўтган умрдаги армонлар алами эмас, ҳаётдан мамнуният нишонаси эди...

Зумраднинг таклифи билан зиёфатга Олия ҳам келди.

Олия иш топилган жойда бекор ўтиролмайдиган нотинч қиз бўлганидан, давра гаштини суришдан кўпроқ Зумрад билан Камолга қарашди. У, ҳамма чиқиб кетганидан сўнг ҳам қолиб, дастурхонни йиғиштириш, идиш-товоқни ювиб қўйиш сингари ишларга ёрдам берди.

Райҳон бибига Олиянинг бундай оддийлиги, меҳнатқашлиги ёқди. Уни бу қизнинг, айниқса, биринчи кўрган кишисига ҳам меҳрибон, самимий муомала қилиши қувонтирди.

Райҳон биби, ниҳоят, Олия ҳам хайрлашиб кетгач, у тўғрида Зумрад билан гаплашишдан ўзини тўхтатиб туролмади.

— Бу мунча хушрўй қиз экан!— деди кампир.— Мунча дилбар!..

Зумрад кампирнинг фикрига қўшилиб, Олияни мақтади. Кампир бу қизнинг қаерлик эканлигини, ота-онаси кимлигини Зумраддан сўради. Зумрад: «Олия опа Қогондан. Ота-оналарини билмайман...»— деб жавоб бергач, у яна қизнинг шаънига илиқ гаплар айтди:

— Кўзлари катта... бурни нозиккина... Иши тартибли... ўзиям озода...

Зумрад қйшлбқдаги оналар келнн танларкан, одатда, уларнннг икки нарсага — қизнннг чиройли бўлишига ва озодалигига ниҳоятда эътибор беришларини яхши биларди. Улар совчиликка борганда, кўпинча мезбоннинг кўзини шамғалат қилиб, қизнинг озодалигини текширишарди. Оналар дастурхонга келган чойнакнинг қопқоғини кўтариб, унинг лаб-лунжи яхши артилгани ёки заъфарон доғлари борлигини кўздан кечиришар, токчалардаги буюмларга чангу ғубор қўниб-қўнмаганига қарашарди. Бу ҳам етмагандай, улар баъзан уйдан ташқарига астагина сирғалиб чиқишар, ҳовли юзи супуриб-сидирилганми, бурчак-бурчакларда ахлат уюлиб ётгани йўқми, ҳаммасини аниқлашга ҳаракат қилишарди. Улар совчиликдан қайтгач, қизнинг уй тутиши тўғрисида баҳс юритиб, буиси маъқул бўлган тақдирда, иккинчи масалага — қизнинг кўриниши тўғрисидаги баҳсга ўтишарди. Оналар кўриниш бобида ҳам ҳар қандай қизни хушлаб кетаверишмас, аксинча, уларда эътироз билдиришга кўпроқ мойиллик бўларди. Баъзан бир қизни хушламай «бурни пучуқ экан, юзига ёпишиб кетган», дейишса, баъзан «бурни жуда катта-е», дейишарди. Қизнинг кўзлари кичкина ёки қисиқ бўлса, бу ҳам уларнинг кўнглига ўтиришмасди. Албатта «кўзлари кўзми, тугмами!» ёки «кўзлари юмилиб кетяпти» деб, афтларини буруштиришарди.

Зумрад Олиянинг ҳар жиҳатдан Райҳон бибига ёққанини кўриб, кампирнинг кўнглига қўл солди:

— Сиз шу қизни келин қилмайсизми, бибижон... Хушрўй бўлса... озода...

Райҳон биби бирдан айниди:

— Манга келин қуриб кетдимми... Сан, қишлоққа қайси жойдан пайдо бўлган бир қизни келин қилинг дейишга уёлмайсанми?! Ман нимага ота-онаси номаълум қизни келин қиламан!..

Зумрад кампирнинг олдида бўш келмади:

— Баҳона қидирманг, бибижон... Сизнинг ўзи ҳеч кимни келин қилишга хоҳишингиз йўқ! Билмадим, ўғлингизга биронта пошшонинг қизини олиб бермоқчимисиз!.. Уғлингизни куйиб-қизганиб яхши кўрганингиздан кейин, сизга ҳар қандай келиннинг ёқмаслиги турган гап...

Райҳон биби Зумраднинг койинишларига жавобан лом-мим демади.

У «менинг сен билан гаплашадиган гапим йўқ» дегандай, дарҳол Зумрадга тескари ўтириб олди...

* * *

Зумрад сўнги пайтларда кимгадир кўнгил қўйганди.

Камол буни сезмаслиги, билмаслиги мумкин эмасди. Зумраднинг ўзи бутун хатти-ҳаракати, юриш-туриши билан буни ошкор этар, Камолни бу тўғрида ўйлашга мажбур қиларди.

Пахта ошпоқ очилиб, далага зангори кемалар чиқди. Йўлларда пахта ортган машиналар гувиллаб, пахтазорларга этак тутган одамлар тўкилди.

Камол баъзан бригаданинг даласи, хирмонида юриб, баъзан идорага қатнардди. У кўпинча уйга кеч қайтар, овқатланиб бўлгунча вақт алламаҳалга борар эди-ю, саҳарлаб яна уйни тарк этишига тўғри келарди.

Бир куни Камол уйга эртароқ қайтиб, Зумраднинг ҳам одатга хилоф тарзда эрта қайтгани, ҳовли юзини супуриб, яхши кайфиятда ўзича: «Шаҳлоларинг... шаҳлоларинг» дея хиргойи қилиб юрганини кўрди. У ҳовли ўртасидаги қуриган ўрик остига қўйилган тахта сўрининг учига келиб ўтирди; қизнинг ашуласини тинглашга чоғланди:

— Баландроқ айтинг, биз ҳам маза қилайлик...

— Бу сиз маза қилмайдиган ашула!— деди Зумрад эркаланган аразли оҳангда.

Кўча томондан итларнинг вовиллаши, сигирларнинг «мў-ў» деган чўзиқ товуши эшитилди. Дарвозани боши билан очиб, ҳовлига оқ тусли сигир кирди, унинг изидан жигар ранг сигир кела бошлади.

Зумрад қўлидаги супургини ташлади. У боладай енгил ўйноқлаб сигирларни қарши олди. Бирини бўйнидан қучоқлаб, иккинчисининг бўйнига осилгандай бўлди.

Сигирлар қиздан бўйнини бўшатиб, тўғри молхонага қараб кетди.

Камол Зумраднинг хатти-ҳаракатларини кузатиб, унга ёш болага хос қилиқлар энди ярашмаётганини, унинг фақат бўйи ўсиб қолмай, умуман, улғайгани, бутун қадди-қоматида олдин кўринмаган кўркамлик пайдо бўлганини ҳис этди.

Зумрад Камолнинг ёнига келди.

— Мен сизга бир гапни айтмоқчи эдим... Бугун Акбар ака бизнинг бригадамизга келдилар...

— Э, нимага индамай ўтирибсиз?! Мен уни қанча бўлди, кўрмадим,— худди Акбар шу дамда ҳовлига кириб келаётгандай, сўридан тушишга чоғланди Қамол.— Бўлмаса, у ҳозир уйдадир?..

— Уйига кириб бир пиёла чой ичгану кетган. Турмай қўя қолинг... Лекин далада бизни кўриб, анча гап-лашди у киши...

— Нималар дейди ўзи?!

— Шу далада юрган одамнинг ҳар бири битта қаҳрамон, дейди. Ҳаммаси далада ишлайди-ю, томорқаси, боғини обод сақлашга яна вақт топади, дейди. Тирик одам бўлгач, шахсий ташвишлари, уйи, рўзғори бор, бунга ҳам вақт керак, имконият керак, дейди. Узи пахтада ишлаган одамнинг ўнта қўли бўларкан, болаликда билмас эканмиз, дейди...

— Мен кўпинча шаҳарга борсам, уни албатта излайман. У мени кўрмай кетибди-да!— хафа бўлди Қамол.— Мана сизга ёру жўраликнинг оқибати...

— У киши сизни кўриб нима қилади!.. Сиз далада тер тўкмайсиз, ёшларга бригадирман деб, ялло қилиб юрасиз...— тегинди Зумрад.

— Дашт томондан қуруқ, умрида экин кўрмаган ерни олиб ишлаётган бригада бизники бўлади!.. Менинг бригадамга ўтинг деганим билан ўзингиз ўтмай юрибсизу яна мени танқид қиласиз!— тўнғиллади Қамол, кайфияти баттар бузилиб.

— Ҳазил қиляпман. Ҳазил!.. Сиз у кишидан хафа бўлманг. Ҳозир чақ-чақ қиладиган фурсат бўлса, у киши ўз уйда бир кеча тунаб қолмайдими!..

Қамол индамади.

— Мен бугун саҳарлаб, боғимизни бир оз айландим. Кейин колхоз боғига кириб чиқдим, шийпонга ҳам бордим,— деди у ниҳоят, ўзига-ўзи гапирётгандай, ўйчан.— Олия ишни дала шийпонига кўчирган экан...

У бугун саҳарлаб чиндан ўз боғларини айланган, боғ тўрига териб қўйилган асалари қутилари атрофида уймалашган эди.

Қамолнинг хўроз ҳали қўндоқдан тушмай туриб, иссиқ ўриндан қўзғалгани бежиз эмасди. У эл далага чиқиб ишга тушмасдан олдинроқ Олияга колхоз боғини кўрсатмоқчи, кейин уни кузатиб, далага кетмоқчи эди.

У ўз боғларида бир оз уймалашгач, йўл бошига чиқиб ваъдага биноан Олия билан кўришди.

Улар олма-анорлари тўкилиб, ерда битта бўлиб ётган, кахрабо узумлари ишкомларда ларзон бўлиб турган боғни айланишди.

Кун эндигина кўқариб келаётганига қарамай, боғдаги йўлкаларга аллақачон қалин сув сепилганди. Боғ ўртасидан ўтган ариқ устидаги шинам сўри тепасида чироқ милтиллар, сўрида икки қария — Мутавалли бобо билан боғбон Эргаш ака чой ичиб, гаплашиб ўтиришарди.

Тортинчоқ Камол Мутавалли бобонинг ҳам, Эргаш аканинг ҳам кўзига чалиниб қолишларини истамасди. У боғда каллаи саҳарлаб барно бир қиз билан айланиб юришганини қариялар пайқаб қолишидан ҳайиқар, улардан қаттиқ уяларди. Камол ўзича уларнинг: «Бу икки беҳаё боққа қоронғида нега келибди-ю, нима қилиб юрибди!» — дейишлари мумкин деб ўйлар, шундай дейишлари унга муқаррар бўлиб туюларди.

Олияга эса, афтидан, бундай шарқона мулоҳазалар, айни фурсатда, ҳар қачонгидай бегона эди. Камол, иккинчи томондан, эркин тарбия кўрган, одамларни «аёллар ва эркаклар» деб эмас, бир сафдаги одамлар деб қабул қилган Олиядан ҳам ўзи сингари қисинишни талаб қилолмаслигини билар, қизнинг кўнглини оғритишни истамасди. У, ўзи оғиз очиб, нимадир деган тақдирда, Олия йигитнинг қисинишидан бошқача хулоса чиқариб: «Сиз нима учундир мен ёнингизда бўлганимда одамлардан қочишга уринасиз. Мен моховманми олдингизда юрганимдан уялсангиз!» — дейиши мумкинлигини ҳис этарди.

Камол қариялар суҳбатига халал бергиси йўқлиги-ю, уларнинг кўзи тушса, ундан-бундан гаплашиб, тутилиб қолишлари ҳеч гап эмаслигини баҳона қилди. У қарияларни узоқдан Олияга таништириб, қизни сўри атрофидан айлантирди; чекка-чеккадаги йўлкаларга етаклади.

Улар боғни айланиб чиқишгач, Камол Олияни дала шийпониғача кузатиб қўйиб, кейин дашт томонга кетди.

Камол Зумрадга фақат боғдаги асалари ҳақида гапирмоқчи, бундан колхоз боғи тўғрисидаги гапга ўтиб, икки қарияга болаликдан айрича меҳри борлигини, саҳарҳез қариялар меҳнатидан боғнинг кун-бакун обод бўлаётганини ҳикоя қилмоқчи эди. Унинг хаёлида ҳикоя тахминан мана бундай бошланарди: «Бугун наҳорда боққа чиқиб битта асалари қутисини очсам, ичида иккита

она ари юрибди. Бошқа қутига қарасам, яна иккита!.. Она иккита бўлса, иккови уришиб, ҳаммаси қутини ташлаб кетади. Шунга дарров янги қутиларни очиб, биттадан онани бўш қутиларга қўйдим...»

Камол Зумрадга Олиядан гапирмоқчи ҳам, Олия билан боғ кезгани-ю, қизни дала шийпонига кузатиб қўйганини айтмоқчи ҳам эмасди. У тўғри сўзли йигит бўлгани-ю, ўйчан ўтирганидан, Олияни беихтиёр тилга олди.

Камолнинг хаёлидаги бутун ҳикоя унинг хаёлида қолаверди.

— Олия опа калдаи саҳардан шийпонда нима қилар эканлар!.. Мунча меҳнаткаш бўлиб қолганлари қизиқ!..

Зумрад бу гапни нечундир истеҳзо, нечундир алам билан айтди.

Камол Олия билан кўришгани учун ўзини гуноҳкордай сезиб, бўйинини қисди.

Зумрад индамай Камолдан узоқлашди. У супургини қўлига олиб, ҳовлини қайтиб супуришга тушди.

Камол уни озгина кузатди. Сўнг, сўридан қўзғалиб уйга кирди; бир оз ором олгиси келиб, дераза олдига чўзилди.

У мизғиёлмади. Бир ёқдан Зумраднинг негадир Олия тўғрисидаги гапни зарда билан қабул қилганидан кўнгилда туғилган гашлик мизғишга қўймаса, иккинчи ёқдан, ниҳоятда очиққани халал берди.

— Она, овқат пишганми?!— сўради кампирдан.

— Зумрад билади, балам...

Камол ўрнидан ирғиб туриб, ташқарига чиқди. Зумрад ҳовли юзида кўринмади. Боғ эшиги очиқ эди. У эшикка яқинлашди.

Зумрад боғда, анор туплари ёнидаги супачада бошини букиб ўтирарди. Камолнинг ҳазиллашиб: «Қоринлар сурнай чалапти, эшитмаяпсизми!»— дегиси қелди. Бироқ қизга яқинлашиб гапга оғиз жуфтлаган эди ҳамки, Камолга у елкаси оша ўгирилиб қаради. Қизнинг кўзлари жиққа ёш эди.

— Нима бўлди, Зумрад?.. Э, сиз, қўйинг...

Қиз бошини қайтиб букди. Индамади.

Камолнинг хаёлидан Зумраднинг бугун даладан эрта келгани, ҳовли супуришга тушгани, кайфияти яхши бўлгани-ю, хиргойиси, эркалиги, Акбар тўғрисида завқу шавқ билан гапиргани — ҳаммаси бирма-бир ўтди. У қизнинг бошида туриб ўзича: «Бу ҳолатларга аввалдан-

охир Акбар сабаб бўлса-чи!» деган фикрга борди. Бу фикр унинг хаёлига шунчаки келди-ю, кейин асосли кўриниб, хаёлига маҳкам ўрнашди. У гарчи Зумрад ҳали Олия тўғрисида гап чиққанида хуррам кайфиятдан асабиятга ўтганини сезган бўлса-да, буни ҳозир қизнинг кўз ёш тўкиб ўтиришига сабаб деб билмади. «Бу Акбарни яхши кўради-ю, кўнглида ундаи умиди йўқ!— ўйлади Камол.— Шаҳарлик бўлиб қолган Акбар қишлоқ қизига балки беписанд қарар! Балки, бу Акбарни тез-тез кўриш имконсиз эканлигидан куяётгандир!..»

— Менга қаранг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади... Менга қаранг...

— Гапирманг, илтимос...— деди қиз оҳиста.

— Менга қаранг, Зумрад...

Зумрад яна унга елкаси оша қаради.

— Сизга доимо яхши!— деди қиз аламли оҳангда.— Қўйинг мени, биродар... Сиз бари бир одамни тушунмай-сиз...

Йўқ, Камол Зумрадни тушунди.

Камолга аввал-бошдан Зумрад улар хонадонига бир кирдими, қайтиб чиқмаслиги қонуният бўлиб кўринар, вақту соати келиб, бу қиз ким биландир топишиши ва хонадондан чиқиб кетиши мумкинлиги унинг хаёлига сиғмасди.

Зумрад ҳам афтидан шундай деб билар, ҳаёти, тақдирини улар хонадонига боғлаган, хонадондан ҳеч қачон узилгиси йўқ эди...

Зумраднинг сирли ҳолати кундан-кунга кўпроқ ошкор бўла бошлади.

Камол бир кунни Ҳайдар ака бригадаси пахта тераётган дала ёқасидаги йўлдан ўтиб кетаётиб, узоқдан Зумрад билан Хосиятни кўрди; ўқ ариқдан уларга томон юрди. Қизлар Камолни тез пайқашди. Камол қизларнинг ниманидир гаплаша бошлаганини сизди ва гарчи гап ўзи тўғрисида бўлиши шарт эмаслигини билса-да, томирлари бўшаб, қалбида гуноҳкор одамга хос ғашлик туғилди.

У қизларга яқинлашди. Аҳвол сўради.

— Хосият, бир оз ўтирайлик гаплашиб...

Зумраднинг таклифига Хосият рози бўлмади:

— Мен бир оз терай. Сенга ўхшаб машина бўлмасамки, ишим қолади, деб қўрқмасдан ҳар замон ўтираверсам...

Хосият ўз эгатидан илдам кетди.

— Менинг нафасим бўғзимга тикилди, буни кўрмайсизми, ўтириб озгина дам олайлик деса, ишидан қўрқадим,— дугонасини издан койиди Зумрад.— Келинг, бир оз ўтирайлик.

Қатордаги эгатда пахта жойланган бир қоп ётар, унинг ёнида яна бир этак пахта бўлиб, этакнинг устида, олдида ҳам анча пахта уюлган эди.

Зумрад шу кунлар икки юз-уч юз килограммдан пахта терар, Хосиятнинг уни «машина» дегани бежиз эмасди.

Камол қопга, Зумрад уюлган пахтага ўтирди.

Камол баланд ғўзапоялар устидан Хосият томонга қаради:

— Бу чаққон қизнинг биз билан ўтирмагани ғалати бўлди-ку...

Зумрад дугонасининг бирга ўтирмаганидан ортиқ койинмади. Аксинча, унинг ўтли кўзлари, мардонаворликми, матонатми барқ урган юзида ички бир мамнуният кўринди. У шиддаткор ишлаб ҳорган, аммо, ишидан қаноат ҳосил қилиб, енгил нафас олаётганга ўхшарди.

Зумрад Хосиятдан эмас, ранжишдан кўпроқ аразга ўхшаган оҳангда, Камолдан койинди:

— Сиз мен билан мундай гаплашиб ҳам ўтирмайдиган бўлиб кетдингиз...

Камол Зумраднинг ўктам қиз эканини билар, лекин унинг бунчалик ўктам эканлигига эътибор бермаганди.

— Мен нима дейман!..— қисинди Камол.— Менинг ҳамма гапим сизга маълум бўлса...

Камол қанчалик қисинса, Зумрад шунчалик ўзини дадил тутди:

— Мевга... одамни хурсанд қиладиган бирон гап айтинг...

— Одамни хурсанд қиладиган... нима дей?!

Камолнинг Зумрадга нималардир деб, йўлига бўлсада, унинг истагини бажо келтиргиси, уни хурсанд қилгиси бор эди. Бироқ, нималар дейшини билмас, тилига сўз келмаётганидан баттар қисинарди. Камол ҳазил-мутойиба руҳида намадир гапирай деса, ҳазил-мутойибага уста эмаслигини ҳам, бундан ташқари, ҳар қандай ҳазил-мутойибанинг вақти соати бўлишини ҳам Зумрад яхши билади. Кундалик ишлари ёки ўқиган китоблари тўғрисида гапирай деса, ягона хонадонда турган, пахтазор-

да кўришиб, бир лаҳза ором олаётган икки меҳнат кишиси яна иш ёки китоб ҳақида гапиршига на зарураг бору на эҳтиёж!

Камол Зумрадга ҳеч нарса деёлмади. Гап ҳам уйқуга ўхшайди. Астойдил ухлай деб уринганда уйқу, аксинча, қочганидай, биров билан бемаврид гаплашаман деб астойдил уринганда, кўпинча гап топилмайди.

— Олия опа билан неччи соатлаб гаплашиб юрган вақтларингиз бўлади-ку!— ўпкalandи Зумрад.— Менга, наҳотки, ҳеч қандай гапингиз йўқ!.. Биронта яхши гап... Менга биронта яхши гап айтинг...

Зумрад гўёки: «Мен Олия опадан камми!»— деётганга ўхшар, унинг иззат-нафсини букиб, бундай ёлворгудай ҳолатга тушгани кишига таъсир қилмаслиги мумкин эмасди. У, тиззаларини қучган, ўтли, ўткир кўзларида Камол бундан олдин ҳеч қачон кўрмаган алам, умид, бахт, қувонч учқунлари порлаб, эркин ва эрка ўтирарди.

— Менга айтадиган ҳеч қандай яхши гапингиз йўқми?.. Биронта яхши гап, а?!

Камол ниҳоятда қисинди.

— Ғалати одамсиз, Зумрад... Мен ҳозир сизга нима дейман!..— У ўрнидан даст қўзғалди.— Юринг, ҳў арава келди, мен қопларингизни кўтариб бораёй...

Камол қизга совуққон, кескин, дағал гапирди-ю, шундай гапирганига кейин ўзининг кўнгли оғриди. Зумраднинг кўзларида бир озор, бир ҳасрат акс этиб, у қандайдир титраб кетгандай бўлди.

Темир ҳалқа билан қопланган одатдаги гардиш ўрнига икки машина ғилдираги ўрнатилган от-арава уларга яқингина ерда кўринди. Хирмонда хизмат қилган аравакаш қоп-қанорларда тўпланган пахтани хирмонга олиб чиқишда теримчиларга ёрдам берарди.

Камолнинг қиздан кечирим сўрагиси, мулоим гап билан уни ҳар қалай эркалаб қўйгиси келди. Йўқ, Зумрад ҳам ўрнидан даст қўзғалиб, ерга тўкилган пахтани бўш этакка асабий сола бошлади. Шу билан Камолга ортиқ оғиз очишга имкон ҳам бермаслигини намойиш қилди.

Камол аввал Зумрад тўлдирган қопни, сўнг Хосият тўлдирган қопни елкасида ташиб, аравага юклади.

Қизлар йигитнинг изидан аравага яқин келишди.

Камол арава олдида тураркан, бир чеккага ўтган Зумрад билан Хосиятнинг пичирлашганини сездди.

Бу воқеа Камолнинг хотирасида узоқ йилларга ўр-
нашиб қолди.

Уша кунни эса, у кечгача далада юриб, ниҳоят уйга
ҳорғин қайтаркан, ўзича бундай хаёлларга борди: «Мен
нима учун Зумрадни яхши кўролмадим! Ахир, у ёмон
қиз эмас-ку!.. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, де-
ганлари шумикан!.. Инсоф билан айтганда, ҳали Олия
Зумраднинг ўрнини босиши, мен учун, хонадонимиз учун
Зумрад қадар куюниши, албатта, даргумон...» Камол
яна бундай гапларни ўйлади: «Бу қиз менга чинакам
кўнгил қўйдими!. Унинг ҳозирги ҳолати, балки ўткинчи-
дир!.. У хонадонга қаттиқ боғлангани-ю, биз билан
хайрлашишдан қўрққани учунгина ўзини ўзи шундай
ҳолатга беихтиёр тайёрлаган бўлса-чи!..»

Камол Зумрадга бошдан мисоли бир сингил деб қа-
раганини, ҳеч қачон бу тушунчани бузиб, унга қайлиқ
деб қараёлмаслигини ҳис этди. У хонадонда келин бў-
либ қолса, одамлар: «Худди мана шу мақсад йўлида
бу қизга қачондир яхшилик қилишган!»— дейишмайди-
ми!.. Бу гап ҳаммадан ҳам кўпроқ Усмон бобонинг пор-
лоқ руҳини ранжитади!..

Камол билан Зумрад ўртасида энди улар уришиб
қолгану, бир-бирига арази бўлгандай муносабат туғи-
либ, бу муносабат уларни бир-биридан анча узоқлаш-
тирди.

Зумраднинг кайфияти йўқ, у ҳаммадан ва ҳамма
нарсадан шикоятга тўлган одамга ўхшарди. У нонуш-
тадан сўнг далага кетиб, кунни далада ўтказар, кечқу-
рун уйга қайтиб, одатдагидек, овқат пиширар ёки Рай-
ҳон биби овқатга урина бошлаган бўлса, ёрдам берарди.
Аммо у, энди одатга зид ҳолатда, овқатланиб бўлиш-
гач, нариги уйга чиққани ошиқар, Камол билан уйдан
ташқарида деярли гаплашмагани сингари, уйда ҳам у
билан гаплашишдан қочиб юарди.

Камол айрим оқшомлар, Зумрад нариги уйга чиқиб
кетганидан кейин, мутолаа қилиб ўтирар, китоб фаройиб
таассурот қолдирган пайтларда беихтиёр ўрнидан туриб
кетар, Зумраднинг ёнига бориб, китоб устида гаплашги-
си келарди. Ташқарига чиққанида, нариги уйнинг очиқ
деразаси олдида Зумрад ўйчан, ғамгин ўтирганини кў-
рарди-ю, қизнинг ёнига боргани ботинмай, ҳовлини
йўлига бир айланарди-да, бериги уйга қайтиб ки-
рарди.

У айрим оқшомлар уйдан чиқиб, Зумраднинг уйида чироқ ўчганини кўрар, бехосдан боғ эшиги очиқ тургани хаёлини жалб этарди. Эшикка яқинлашиб, боғ томонга кўз ташлар, боғда вазмин бир соя айланиб юрганидан кўнгли гуссага тўларди. Шундай пайтларда ўзини бсққа ургиси келар, бироқ соянинг ҳам оромини бузишга журъати етмаган йигит, эшикдан оҳиста узоқлашарди...

Қиш ҳам келиб қолди.

Дала ишлари ниҳоясига етган бўлса-да, Зумрад қарерлардадир кезиниб, уйга кеч қайтар, овқатни ярим-ёрти еб, нариги уйга кетар, уйнинг чироғи тезгина ўчарди. Зумрад гўёки ўзига-ўзи аччиқ қилган, нима гуноҳи учундир, ўзига-ўзи жазо бераётганга ўхшарди.

Бир кун шом кириб, еру осмон қорая бошлаган, аммо Зумрад уйда йўқ; қаерларда юргани маълум эмасди.

Райҳон биби Камолдан Зумрадни сўради. Зумрад кеч қайтган пайтлари кўпинча: «Хосиятнинг уйига борувдим», дерди, шундан Камол кампирга Хосиятнинг уйини баҳона қилди. Бироқ, она-боланинг гапи устида дарвоза тақиллаб, уларникига Хосият келиб қолди.

— Мен Зумрадни кўрмоқчи эдим...

— Иби, Зумрад сани уйингга эмасми?!— инжиди кампир.— Бу келмаябди-ку!.. Бунга нима бўлди?!

Хосият, афтидан, кампирнинг ортиқ безовталаниб ўтиришини истамагани учун, ўзи уйдан аллақачон чиққани, бу томонга у келган фурсатда Зумраднинг уларникига борган бўлиши кераклигини айтди.

— Майли, мен кетдим,— деди у ниҳоят.— Зумрад мени уйда кутиб ўтиргандир...

Хосият дарвозани бир тақиллатгану, ҳовлига тўғри кириб келаверган эди. У ўрнидан турганида эса, Камол кузатишга чиқди.

— Мен сизга бир гапни айтмоқчи эдим,— деди Хосият дарвоза оғзида тўхтаб.— Сиз нимага бундай қилиб юрибсиз?!

Камол гап Зумрад устида бораётганини ҳис этди; ўзини айбдордай сезиб, хижолат чекди.

— Мен билмасам... Сиз қайси гапни айтмоқчи эдингиз?!— ҳар қалай олдин Хосиятнинг кўнглини билмоқчи бўлди у.

— Зумраднинг аҳволидан хабарингиз борми-йўқми, демоқчи эдим! Мени аралашганим учун кечиринг, ал-

батта, лекин сиз ўйламагандан кейин, иложим қанча. Одам ҳам шунчалик бепарво бўладими, акажон?!

— Зумрад ўзи ғалати бўлиб қолди... Мен нима қилишимга ҳайронман...

— Ғалати дейсиз-а... Нимаси буни ғалати?! Кечалари катта ариқнинг бўйига бориб юргани юрган... Бунга бирон нарса бўлмасин деб, мен қўрқиб юраману, сиз парвойи фалак...

Чаман билан Бунёд қишлоғи орасида саёз, суви белдан келадиган, аммо кичикроқ бир дарёдай энли ва тезоб анҳор бўлиб, тунда қорайиб оқаркан, анчайин ваҳимали кўринар, уни: «Кечалари одам чақиради, бўйида кўпроқ турса, ютади», дейишарди.

Камол Зумраднинг уйга кечикиб қайтган пайтлари анҳор бўйида кезиб чиқинини хаёлига келтирмаганди. Хосиятнинг гапини эшитиб, унга гўёки қизни шу фурсатда сув ўз домига олаётгандай бўлиб туюлди-да, юраги орқага тортди.

— Нимага бундай юради!.. Уйламайдими!..— бўғилди Камол. Сўнгра, Хосиятга илтижо қилди:— Сиз менга нимани маслаҳат берасиз?!

— Ундан ўзингизни мунча олиб қочмай, яхшироқ муомала қилинг. Уни оз-моз хурсанд қилишни ўйланг...

— Менинг унга шундай ҳам муомалам яхши... Нима бўлди бу Зумрадга, тушунмайман,— Камол «Зумрад ўзини бошқача тутиши керак эди», деган мазмунда гапирди. Бироқ, Хосият гапга Камол ўйламаган маънони берди:

— Вой, товба-е, сизга ҳамма гапни чайнаб бериш керак... Зумрад бир одамни яхши кўрган, наҳотки тушунмасангиз...

— Э, мен буни...

Камол: «Э, мен буни биламан-ку, лекин Зумрадга қайлик деб қараёлмайман-да! Ака-сингил тутиндикми, тамом!»— сингари гапларни айтишга чоғланди-ю, хижолат чекканидан айтолмади.

— Демак, менинг гапимга тушундингиз-а?!

— Тушундим...

Камол гарчи «тушундим» деб, Хосиятни тинчитган бўлса ҳамки, у билан Зумрад ўртасидаги муносабатда ўша кунга қадар жиддий ўзгариш рўй бермаганидек, бундан кейин ва умуман ҳеч қачон, жиддий бир ўзгариш рўй бермади.

Ёшлар бригадаси пландаги ҳосилни топширган ва зиммага олинган мажбуриятни бажаришга янгидан камар боғлаган пайтлар эди.

Узоқ ойлар давомида гўёки бир маромда кетган меҳнат ўрнини энди чинакам машаққатли меҳнат эгаллаган, қишлоқ кишиларининг отга қамчи босиб, имиллаётган кунларни тезроқ ўтқаргиси келар, аммо, ҳар қалай, йил бўйи қилинган бутун ишнинг самарасини ўзида мужжасам этган бу машаққатли онлардан қочиб бўлмасди.

Ҳаво совиб кетган, тунда туман тушар, наҳорда далалар қировдан ярқирарди. Кунни бўйи ҳаво неча марта ўзгариб турар, нам ҳаводан ёмғир, қор иси келарди.

Далаларда териладиган пахта деярли қолмаганди.

Бир хил қорамтир тусга кирган юпун гўзапоялар ниҳол ҳам, кўчат ҳам эмас, ерга суқилган шунчаки қуруқ чўпларга ўхшар, яхлаб-қотганидан қўлни аёвсиз тиларди.

Бригада аъзолари машина териб ўтган майдонлардаги тўкилган пахтани-ю, хом бўлганидан терилмай қолган, янги очилган кўсакларни эринмай тўплашар, кўрак чувиш машинаси тўзон кўтариб патиллаётган майдончага чиқариб тўкишарди.

Октябрь ойи тугаб, ноябрнинг биринчи кунни ҳам ҳаётга қадам қўйди.

Эрталаб кўкка чиққан булут кун давомида тарқаб кетмади, аксинча, бош устида қўрғошин бўлиб қотди.

Қамол шу кунни кечга томон кўрак чувиш машинаси турган майдончага келди.

Майдончада кўрак тоғ бўлиб уюлган, машина эса, одатдагидай тўзон кўтариб патилламас, Чаққонбой деган йигит машина атрофида негадир фаромуш уймалашарди. У машинани қўйиб, Қамолга томон юрди:

— Бу сабилнинг тасмаси чиқиб кетди...

Қамол индамай машинага яқинлашди. Улар икковлашиб эни қарийб бир қарич келадиган қалин тасмани икки томондан темир ҳалқага тортиб ўтказишди. Қамол қўлларини қоқди; машина тузалганига қарамай, уни ишга туширишга шошилмаётган, олдингидан ҳам баттар фаромуш қиёфага кирган Чаққонбойга юзланди:

— Латиф қани?!.

Латиф Чаққонбойнинг ёрдамчиси бўлиб, машина олдида турган Чаққонбойга кўракни ҳар томондан паншаха билан суриб берарди.

— Уни совуқ урибди,— деди Чаққонбой Камолдан нима учундир юзини чеккага буриб.— Ваража¹ тутиб, уйига кетди.

— Ёлғон гапиряпсан, ўзим кўрдим, бинойидай юрган эди,— деди Камол.— Бирон марта бурнини тортгани йўқ...

Камол Чаққонбойнинг фаромушлигига ҳам, Латифнинг даладан барвақт кетиб қолганига ҳам бошқа бир сабаб борлигини пайқаб, шу сабабни билишга чоғланди.

Чаққонбой Камолга асабий қаради.

— Ростини айтайми?! Ростини айтсам, Латиф жавоб беришимни илтимос қилиб, шундай важ кўрсатишимни сўради...— У машинага кифтини суяб, бошини букди; бир оз сукутдан кейин, хижолат чекаётганга ўхшаш бир ҳолатда сўзини давом эттирди:— Мен ҳам ҳозир сенинг келишингга қараб ўтирган эдим. Хирмонга бугун бир машина пахта ўткариб бердик, жўра, кечагидан зиёд. Шу ҳавода етар, дейман...— Чаққонбой далага-ю қатор эгатларга сочилган йигит-қизларга томон ишора қилди.— Булар чиққанидан сўнг, агар жавоб берсанг, кўракнинг устига брезент ташлаб, бугун мен ҳам барвақтроқ кетаман...

Камолга Чаққонбойнинг бундай бурро гапириб қолганига яна нимадир сабаб бордай бўлиб туюлди. Йигитнинг гапида қандайдир норозилик оҳанги борлигини сезиб, бу норозиликни ишдан толиқиш нишонаси деб қабул қилди.

— Ҳаво дейсан, ҳаво бу ёғи бундан яхши бўлмайди,— мулойим сўзланди у.— Ҳаммамизнинг қонимизда ҳам бир оз эринчоқлик бор. Ҳаммамизнинг ҳам ичимизда битта дангаса яшайди, ишнинг оғирига рўпара келган пайтимизда бошини кўтаради. Биз уни енгмасак, ҳеч қачон иш унмайди...

— Гап дангасаликда эмас,— деди Чаққонбой.

Камол Чаққонбойнинг юмшаш ўрнига баттар тумтайганини кўриб, ўзининг «отанг яхши, онанг яхши» қабилида гапирётгани, ишлашни ялиниб сўраётгандай муомалада бўлаётганидан гаши келди. Бундан ташқари,

---

¹ Иситма титроғи, демоқчи.

Чаққонбой ундан бир гапни сир сақлаётгандай туюлиб, хуноби ошди.

— Қилинадиган ишни вақтида қилиш керак!— деди у кескин.— Бугунги ўтиришинг менга ёқмайди, жўра. Яна бу киши Чаққонбой эмиш! Қани сенинг чаққонлигинг?! Шунча кўрак йиғилиб ётибди-ю, Латифга жавоб берганинг етмагандай, ўзим ҳам кетаман, дейсан... Сен ҳали ишдан қочиб, тасмани ҳам ўзинг бўшатиб юбордингми, дейман!..

— Тасмани мен бўшатганим йўқ... Узи чиқиб кетди!— тўнғиллади Чаққонбой.

Камол, ишга инсбатан бундан ортиқ лоқайд муносабат бўлмайди, бу нарса бизда йўқ эди шекилли, мана сенга янгилик деб ўйлади ва беихтиёр жаҳл отига минди.

— Бирон гапинг бўлса, оғзингга сув солиб ўтирмасдан, очиқ гапир!— деди у.— Кечаси ёки эртага ҳаво ёгса, холанг келиб, бу кўракни чувиб берадимиз?! Қарагин, ҳаво тўлиб турибди, тўкилса, нима қиламиз!..

— Ишдан ҳеч вақт қочганим йўқ. Қочмайман... Лекин, сен кўп бақирма, жўра!..— қизишмасдан яна тўнғиллади Чаққонбой.— Бугун бировни даладан барвақт кетдинг, деб ҳеч ким уришмайди. Зўр келса, Раҳматовнинг ўзи бунга жавоб беради. Сенинг эсингдан чиққандир, бугун клубда вечер бор... Рости, Латиф шу мажлисни ўйлаб, барвақт кетди... Мен ҳам клубга бундай қарагим келганидан, сенга гапирдим-қўйдим...

Томи шифер билан ёпилган, девори оқланган бир қаватли узун бинода колхоз клуби жойлашган бўлиб, клубнинг иккита катта қопқаси орасидаги деворга тахта осилган, унга турли-туман эълонлар ёпиштирилди.

Бу оқшом клубда ўтадиган маросимни, аслида Чаққонбой айтганидай «вечер» ёки «мажлис» эмас, «тантанали учрашув кечаси» деса, тўғрироқ бўларди.

Камол сўнгги кунларда ҳар оқшом идорага «сводка топширгани» кетаётиб клуб деворидаги тахтага қараб қўяр, бир марта яқинлашиб, «Колхозимиз ветеранлари — Улуғ Ватан урушининг қатнашчилари билан учрашув кечаси ўтказилади», деган сўзларни ўқиган ҳам эди. Аммо, клубда бугун ўша учрашувнинг борлиги далада юриб чиндан унинг эсидан чиққанди.

— Ахир мен ҳам одамман-ку!— шикоят қилди Чаққонбой.— Қишлоқда маданий ҳаёт деймиз, одамлар маданиятли яшасин деймизу янги бир кинога кўпинча

бундай боролмаймиз. Менинг ҳам тоза усти бош кийиб, клубга қарагим келгани билан бировнинг иши йўқ. Санга ўхшаган битта акамиз келиб «ишингни қил!» дейди, тамом, қани бориб кўр-чи!.. Кўсакдан чиққан чангга ботиб ўтира берасан...

Камол Чаққонбойнинг гапларини эшитиб, шаштидан қайтди. Лекин, бу унинг фикридан қайтгани эмасди.

— Ҳу, соат саккизда клубга бориш керак. Ҳозир бўлса, тўрт ярим...— Соатига қараб ўз гапини маъқуллади у.— Шуниям билгинки, партком ҳеч кимга ишдан қолинглар, дегани йўқ. Учрашув ўз йўлига, иш ўз йўлига...— Камол шу гапдан кейин, ортиқча бирон нима демасдан, эгнидаги фуфайкани ечиб ўт устига ташлади ва ички бир ғайрат, шиддат билан паншахани қўлига олиб, ғарамга яқинлашди.

— Сен нима қилипсан?!— деди Чаққонбой, Камолнинг нима қилаётганини кўриб турганига қарамай. У, афтидан, клубга бориш қолдими ёки бир оз туриб борамизми, деб сўрамоқчи эди.

— Икков тўпланган шу кўракни чувиймизу кейин клубга бора берамиз. Барвақт бўладими, кеч бўладими, бари бир гап шу!— деди Камол қатъий.— Ҳали трактор келиб тележкаси қайтиб кетишини кўришга менинг, масалан, тобим йўқ...

— Ишнинг бундай кўчишини билсам, Латифга жавоб бермасдим!— деди Чаққонбой ўз ишини ўзи эплай олмагану бировнинг аралашганини кўриб эзилган одам оҳангида.— Лекин, сен ёмон қайсар бўлиб кетибсан, жўра. Планимиз тўлган, шу эртага қолса ҳеч нарса қилмасди...— У белига камар ўрнида боғланган белбоғини ечиб Камолга тугун қилиб ташлади.— Ма, бўлмаса, бошингни ўра, телпакни тўзонда худо урмасин...

Камол бошини тангиб олди; паншаха билан одатдагидай патиллашга тушган машинанинг йўғоғ, эгри трубаши оғзига кўракни сура бошлади.

У ҳеч ўзгаришсиз, бир хилда паншаха сураётиб, беихтиёр хаёлга чўмди.

Камол ўзининг илк болалик кунларини — уруш энди гина тугаган йилларни эслади. Ўшанда, уларнинг қишлоғида эскигина, ташландиқ бир масжид биноси бўларди. Узун қиш кечалари — ерни қалин қор қоплаган совуқ кечаларда масжид ичига чоллар ва кампирлар, келинчаклар ва болақайлар тўпланишар, кимдир фонус кўта-

риб келар, кимдир юксак масжид гумбази остида ивир-сиб, хирагина шам ёқарди. Одамлар масжид ичида, умуман, ерда, тўртта-бештадан давра-давра бўлиб ўтиришар, челақка солиб келтирилган ўтдан озгина ҳарорат олишарди. Кимдир чордана қурган, кимдир оёқларини бемалол ёзган. Улар бепоён далаларнинг пахта аталган бутун бойлиги сидирилиб солинган қоплар, халталарнинг оғзини очишар — қўллари кўкариб кўрак чувишарди. Олисдаги урушнинг сояси бошларига тушган, турмуш, меҳнат шаронглари оғир бўлган бу одамлар ҳаётдан нолиб-инжиб шикоят қилишмас, ажабо, худди ғурбатдан йироқ кишилар сингари гангур-гунгур, ҳазил-мутойиба қилиб ўтиришар, ўз зиммаларига тушган вазифани ҳалол, беминнат бажаришарди...

Камолнинг кўз олдидан милтираган фонус билан липллаб ёнган шам ўтди. «Электр ишларига қизиқишимга хотирамда ўрнашиб қолган манзара сабаб бўлгандир! — ўйлади у ўзинча. — Ғўзапоя шохида битта кўрак кўринса, жоним ачишига-ю, ишимиз кўрак йиғиб, кўрак чувишга қолганида, ўзимни ҳар томонга уришимга-чи?! Бунга ҳам худди ўша манзара сабаб бўлмаганмикан!..»

Камол у кунлардан ҳаёт кишининг ақли бовар қилмайдиган даражада узоқлашиб қолганини, болалиқдаги манзараларни бугунги манзараларга ҳаттоки қиёслаш ҳам қийин эканлигини ўйлади. Бугунги қишлоқ учун чироқ — одамлар унча эътибор ҳам беравермайдиган оддий бир нарсага айланди. Хонадонларда сонсиз-саноксиз электр буюмлари пайдо бўлди. Уйларнинг тўрига келтириб қўйилган биргина телевизорни олинг. Телевизор фақат хонадонларни обод қилиб қолмасдан, катта, ниқилобий бир маданий ҳаётни келтирди; одамлар фикрини, қалбини олдинлар ҳеч кўрилмаган бир тарзда бойитди. Бухородаги қишлоқнинг оддийгина кулбасига бутун жаҳон ўзининг рақслари, қўшиқларию ғаройиб ҳикоялари билан кириб келди...

Камолнинг хаёлини даладан қоп-қанор кўтариб чиққан йигит-қизларнинг шўх-шодон қийқириғи бўлди.

Далада унга-бунга ёрдам бериб, ёшлар — тенгдошлар олдида айланиб келган ҳисобчи йигит тарози ёнига ўтиб, қоп-қанорлардаги кўракни торта бошлади.

Йигитлар қоп-қанорларни ғарам устига бўшатаётиб, Камолга қараб кўз қисиди; Чаққонбойга «ёрдамчини янгилабсан!» — деб ҳазиллашишди.

Ёшлар ўзаро клубда кўришиш ҳақида келишиб, ниҳоят, ўй-ўйга тарқалишди.

Майдончада Камол, Чаққонбой ва ҳисобчи йигит қолди.

Кун булутли бўлганидан, тун қоронғиси сездирмай, оҳиста бостириб кела бошлади.

Кўрак чувши машинасининг ҳавога юксалган иккинчи трубасидан прицеп-аравага оппоқ пахта тўкилар, арава ҳам энди тўлиб қолганди.

Камол паншахани тоғдай фарамдан қолган уч-тўрт қучоқ кўракнинг устига ташлаб, Чаққонбойга яқин борди.

У бригада аъзоларига, одатда, қаттиқ гапирмасди. Бугун жаҳли чиққанидан, Чаққонбойга «холанг бу кўракни чувиб берадимми?!» деб, беихтиёр қаттиқ гапирганини эслади ва бундан ичида бир оз эзилди. Шу дамнинг ўзюндаёқ Чаққонбойнинг: «Вақт билан шароит топилса, қандай маданий бўлишни биз ҳам яхши биламиз!»—деган маънода шикоят қилгани унинг ёдига тушди. Бу йигитнинг тўнғиллагани-ю, шикояти кўнглига унчалик маъқул келмаган бўлса-да, ҳозир бу йигитга икки оғиз яхши гапириш, уни даладан ёруғ кайфиятда кузатиш истаги кўксини тўлдирди.

— Бас қилдик, жўра... Иш бундай бўлибди!..— деди у. Машина патиллашдан тўхтаб, Чаққонбой бери томонга ўтгач, қўшимча қилди:— Сен энди бора бер, жўра, биз иккимиз бу пахтани топшириб, кейин кетармиз...

— Сен ҳам клубга бундай боргин-да!— таъкидлади калта пальтосини кияркан Чаққонбой тўнғиллаб.— Албатта боргин, яхши бўлади...

Чаққонбой кетди...

Камол ҳам клубга, албатта, борди. Бироқ, бу оқшом клубга у ҳаммадан сўнг, анча кечикиб борди.

Клубга қадам қўйиши билан ҳамқишлоқлари—уруш қатнашчилари бўлган отахонларнинг девордаги катта-катта расмларига, тузатиб қўйилган узун стол устидаги турли-туман журналлар ва кўргазма қилиб терилган ҳарбий китобларга кўзи тушди. «Бу ҳаммаси Олиянинг хизмати!»—ўйлади у ва кўнглида Олиянинг ишидан ажиб бир мамнуният ҳис этди.

Клубда адабий кечалар, қизиқарли учрашувлар ўтказиш одат тусига кира бошлаган, Камол Олиянинг бу борада анча ишлар қилганидан кўнглида, асосан, хур-

санд эди. Унга фақат бир нарса — шундай пайтларда Олияга Қосимнинг ҳамкорлик қилиши-ю, ёрдам бериши ёқмас, ўзининг артистликка аввалдан ҳавасманд бўлган Қосимдай жаранглатиб шеър ўқиёлмаслигидан куяр, баъзан эса хаёли қочарди.

Учрашув кечаси аллақачон бошланганди. Саҳнада отахонлар қатор ўтиришар, булардан ташқари юқоридан Раҳматов, Олия, колхоз онахонларидан — Ҳидоят хола деган аёл ва колхознинг бош ҳисобчиси Қамбаров ҳам жой олишганди. Минбарда Қосим кўксини кўтариб, кўлларини силкитганича шеър ўқир, унинг овозида кўпчилик бухороликларга хос бўлган майинлик сезилмас, равон ва бир оз кескин ўқир, сукутга чўмган залда унинг товуши баланд янграрди:

Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол,
Қўлингга қурол ол!..

Қосим шеърни ўқиб бўлди. У актёрларга ўхшаб залда ўтирганларга таъзим қилди-да, орқа қаторга ўтиб ўтирди.

Минбарга энди Ҳидоят хола кўтарилди.

Эшик оғзида тўхтаб қолган Камол кўзи билан бўш ўрин излади; ниҳоят, топиб, шарпасиз ичкарига сурилди. У бўш курсига ўрнашиб олгач, кимнинг ёнида ўтирганига эътибор берди — тасодифни қарангки, Камолдан бери томонда Латиф ўтирарди.

Латиф бригадирнинг «ваража»дан гапириши мумкинлигидан ҳайиқдимми, гўёки Камолнинг келиб қолганини сезмаган одамдай, бўйинини олдинга гоздай чўзиб, кўзларини саҳнага қадади.

Камол Латифдан кеча қандай бошлангани-ю, нималар бўлганини пичирлаб сўради.

Латиф бригадирнинг койимаслигини ҳис этиб, ўзига келди.

— Аввал Олияхон гапирди,— деди у.— Кейин, бо-бойлар чиқиб, жанг давридан гапириб беришди... Қосим уч-тўртта шеър ўқиди...

Минбарга кўтарилган Ҳидоят хола ўз гапини «азизлар, ман сизга айтсам, халқимиз қаҳрамонлиги бир дoston», деб бошлади.

Учрашув кечаси, афтидан, сўнгига яқинлашган, холанинг чиқиши билан тугаб қўя қоладиганга ўхшарди.

Хола қаҳрамонлик тўғрисида икки оғизгина гапириб ўрнига қайтса, эҳтимолки, шундай бўларди ҳам. Бироқ, ҳеч ким кутмаган ҳол рўй берди — Қамолнинг эндигина келгани худди ҳисобга олингандай, ўтказилиши олдиндан мўлжалланган учрашув кечасига кутилмаган иккинчи бир кеча — баҳс кечаси уланиб кетди.

Колхоз онахони минбарда туриб гапга даромад қилди-да, шошилмасдан, «аёлларимиз қаҳрамонлиги-ю, аёлларимиз хизмати», деган гапга бафуржа тўхталди.

— Эркакларга тасанно, қуллуқ,— деди у.— Локин, қарасам, бизнинг хотун-қизлардан ҳеч ким гапирмайди... Ман сизга айтсам, фақат Бухоромизни ўзидан қанча қиз жангга кетган... Майли, жангга кетгандан, кетмагани кўп. Локин, ўзларингиз айтинглар, азизлар, хотунларнинг бу ёқдаги хизмати жангдан камми?! Хотун-қизлардай вафодор, меҳнаткаш, сабру тоқатли, муҳаббатга посбон бир зот оламга топилмайди...

Ҳидоят холанинг чакка сочлари олис ҳаёт йўларида оппоқ оқарганди. У кексалик нишонаси бўлган мадорсизликданми, ҳаяжонданми бир оз титрар, минбарда, ёруғ чироқлар остида туриб, бошини бир томонга андак қийшайтирганича қаҳрамон аёллар номидан гапирарди.

Саҳнада — орқа қаторда ўтирган Қосим холанинг гапи давомида нима учундир бир неча марта ўрнидан туриб, қайта ўтирди. У нимадандир тинчини йўқотган, осойишта ўтира олмаётгандек эди.

Қосим, ниҳоят, ўрнидан сапчиб туриб, олдинга босди-да, ногаҳон портлади:

— Гапни бўлаётганим учун кечирасизлар... Менда бир таклиф бор... Уруш вақтлари хотинлар қандай хизмат қилганини ўзимиз яхши биламиз. Хотин-қизлар роҳа хизмат қилишган!.. Таклифим шуки, холам хафа бўлмасдан, кечамизга алоқаси йўқ гапларни қўйиб, мана бу сарғайиб ўтирган отахонлар тўғрисида гапирсинлар.

Ҳидоят хола ҳам, саҳнада ўтирганлар ҳам, залда ўтирганлар ҳам бир нафас данг қотишди.

— Майли, гапни сан билсанг, сан гапир, ман гапирмайман...— деди бир нафасдан кейин Ҳидоят хола сукунатни бузиб. У минбардан ҳақоратланган, изтиробли ҳолатда узоқлашди.

Вазмин сукунат чўкди.

— Мен гапиргим келгани учун гапни бўлганим йўқ,— деди Қосим ўзини оқлаётган одам оҳангида.— Гапни

бўлганим, балки бировга хунук ҳам туюлгандир. Лекин, холам хафа бўлмасинлар, бу киши биз ўқиган китоблардан ярмини ўқимаган, шунинг учун мен ўз ишимни айб деб билмайман ҳам. Таклиф киритиш ҳеч қандай хунук иш эмас!..

— Гапиргинг бўлмаса, бундай отилиб чиқмасдинг... Қани, айт-чи, онахоннинг нима гапи сенинг гашинга тегади?!— босиқ луқма ташлади Раҳматов.

— Ортиқча гап туяга юк билан баробар,— деди Қосим.— Вафо, муҳаббатдан мунча титраб гапиришининг нима ҳожати бор!.. Бошқаларни билмадим, масалан, мен ҳавойи гапларни ёмон кўраман. Одам дунёга мазза қилиб, яхши яшаш учун келади. Бу отахонлар, уруш сабаб бўлиб, ўшандай яшолмаган. Менимча, аравани олиб қочмасдан, мана шуни гапириш керак...

Қосим «бопладимми?» дегандай залга қаради; елкаларини тик тутиб, ўтирган ўрнига қайтди.

— Ҳали шеърни гумбурлатиб, қанча қарсакни олган одам бу ёғи бемаънилик қилди,— Камолнинг қулоғига шивирлади Латиф.

Залда шивир-шивир товушлар чайқалди-да, кейин, олдингидан ҳам вазминроқ сукунат чўкди.

Сукунатни қўлтиқтаёқнинг тўқ-тўқ товуши-ю, нолакор гижирлаши бузди.

Минбарга эскигина қоракўл телпагини қулоқларига-ча бостириб кийган отахон чиқди.

— Ман гапирмоқчиман... Манга тик туриш қийин, кўп гапирмайман...— деди у.— Китоб ўқиш яхши нарса, ман ҳар доим ёшларга ўқишни насиҳат қиламан... Биз ёш бўлган вақтларда шароит бошқача эди. Чироқ йўқ, радио йўқ, телевизорни кўрмаганмиз. Битта қишлоқда, агар бўлса, битта патефон бўлгандир... Биз даста-даста китобларни ўқиганимиз йўқ, тўғри гап... Лекин, шуниси борки, биз бари бир, беш-олтита китоб ўқиганмиз... У китобларда варақ ҳам, муқова ҳам йўқ эди. Улар бизнинг меҳнатимиз, чеккан машаққатларимиз... Бизга ҳеч кимнинг овозини баланд кўтариб гапиришга ҳақи йўқ!..

Қўлтиқтаёқ яна бир муддат тўқиллаб, нолакор гижирлади-да, тинди.

Раҳматов ўрнидан қўзғалиб, залда ўтирганларга мурожаат қилди:

— Бу ерда кўпчилик ёшлар... Қимдир гапирмоқчи бўлса, қисинмасдан чиқсин... Қани, ким гапиради?..

Қамолнинг юраги гурс-гурс ура бошлади.

У беихтиёр ўрнидан туриб, олдинга ўтди; тахта значалардан саҳнага кўтарилди. Қосимнинг Олияга ҳамкор бўлиб, турли кечалар-маросимлар ўтказишга аралашиб юриши аввалдан гашини келтирмаса, балки баҳсга аралашмасмиди...

— Мен яхши гапиролмайман, мабодо мenden тузукроқ бир гап чиқмаса, аввалдан узр...— деди у.— Ҳидоят холанинг гапларини бу Қосим жўрамиз қоқ ўртасидан кесиб, унча тўғри иш қилмади... Вафо ёки муҳаббат дегандай гапларни Қосим қандай тушунади, бошқалар қандай, буни билмайман. Ўзимга келсак, мен бу гапларни деҳқонча содда қилиб «яхши кўриш» деб тушунман... Биз ёшлар, албатта, кўчага тоза усти бош кийиб чиқишни ёқтираемиз. Лекин, ҳозир мана, кўпчилигимиз тўғри даладан, чанг урган кийим билан келдик. Қамолбой меҳнаткашмиз, қаранглар деб, мақтаняпти деган хаёлга ҳеч ким бормаса керак. Гап бошқа ерда. Агар меҳнатни яхши кўрмасақ, бундай қилмасдик, демоқчиман. Одамларимиз меҳнатни яхши кўради! Ҳозир клубга келаётиб, баҳор пайтлари клуб ичида сўкчаклар тахланиб, қурт боқилиши эсимга тушди. Қизиқ... Одамлар қурт боқишга фақат клубни беш-ўн кунга бўшатиб берибдими?! Одамларимиз пилла унсин деб, ўзи турган уй иккита бўлса, шундан биттасига жойлашиб, биттасини қурт боқишга берганини айтинг... Меҳнатни яхши кўришга бундан ортиқроқ мисолни топиш қийин... Ўзимча ўйлайманки, одам дунёни яхши кўрмаса, меҳнатга-ю машаққатга тоб бермасди. Ёки, дунёда ҳеч иш қилмасдан, қўлларини қовуштириб ўтира берарди... Ўз ерини яхши кўрмаса-ю, бир-бирини яхши кўрмаса, жангга бориб, узоқ бир жойларда қўлларини, оёқларини ташлаб келмасди...— Қамолга шу билан гади тугагандек туюлди; у минбардан узилди. Бироқ, шу фурсатда хаёлига янги гаплар келиб, йўлида тўхтади.— Ҳидоят хола жуда яхши гапирдилар, у кишига каттакон раҳмат!.. Урушга ўзи бормасаям, бағрини юборган хотин-қизлар бисёр. Бунга мисол десангиз, битта мисол менинг ўз онам... Иккита акам урушдан келмай, бечора кампир чеккан изтироб ҳеч вақт, ҳеч кимнинг бошига тушмасин!..

Қамол гапини тугатиб, ўрнига келиб ўтирди. Латиф унинг қўли бандини тутиб, секин қисди:

— Гапни билмайман деб, бу ёғини бопладингиз, ака... Яхши гапирдингиз!.. Ҳозир ўзимиздан биров чиқиб шундай гапирмаса уят бўларди...

Камол бошини кўтариб, у ён-бу ёндан одамлар меҳрибон, мулойим қараётганини кўрди. Одамларнинг ярқираган кўзларида мамнуният, самимий миннатдорлик ифодаси бор эди.

Раҳматов баҳсни ва умуман, кечани якунлади.

У, Қосимнинг бугунги хатти-ҳаракатини ҳам, фикрини ҳам қаттиқ қоралашини айтди.

— Қосимнинг хатти-ҳаракати аввало одобсизлик, — жаҳл билан аччиқ гапирди Раҳматов. — Аммо, мен буни фақат одобсизлик деб билмайман, ўртоқлар. Буни мен одамлар кўнглидаги ўтга, ёруғликка тупроқ сепиш деб тушунаман... Бизнинг ёшларимиз бундай бўлмаслиги, бундай фикр юритмаслиги керак...

Раҳматов кеча ўтказилганидан хурсанд эканлигини айтиб, учрашувларнинг бари бир хайрли эканлигини таъкидлади.

Кеча тугагач, разведкачилар ҳаётидан ҳикоя қилувчи кинофильм кўрсатилди...

Қишлоққа Камол, Латиф, Зумрад ва Олиялар бирга қайтишди.

— Қосимни яхши савалашди, — деди Зумрад йўлда афтидан жудаям гапиргиси келиб. — Ўзи Қосимчани бундан ҳам кўпроқ савалаш керак!.. — У Камолга юзланди. — Сиз, лекин, бугун мени биринчи қойил қолдирдингиз!..

— Мен Қосимни қоралаш учун гапирганим йўқ, — гашланди Камол.

— Майли-да... бари бир қойил! — деди Зумрад. — Олия опа, қалай, менинг гапим тўғрими?!

Олия Зумраднинг гапига ҳеч нарса демади.

Улар катта йўл муюлишига келганларида Зумрад тўхтади. У муюлишдаги икки туп дарахтга — худди умрида дарахт зотини кўрмаган одамдай, қаттиқ тикилиб қолди.

Чироқлар нури тушиб турган икки дарахтдан бири тугал заъфарон тусга кирган, бошқаси кўзни қамаштирадиган даражада алвон эди. Дарахтлар кеч кузга хос шу қадар қуюқ бўёқларни ўзида мужассам этган эдики, кишига фақат улар эмас, бутун олам эртақдагидай сирли, қандайдир хаёлий бўлиб туюларди.

— Одамнинг умри югур-югур билан, ҳар хил ташвишлар билан ўтса ҳамки, ҳаёт бари бир яхши!..—ўйчан пичирлади Зумрад. Қачондир уруш бўлгани-ю, қанча одамлар йўқолиб кетгани тўғрисида кишининг ўйлагиси келмайди... Яшаш!.. Яшаш керак!..

Қамолнинг уйга бора-боргунча Зумрад билан чиндан ҳам яшашнинг саодат эканлигидан гаплашиб кетгиси келди. Бироқ, у бир чеккаси урушга боғланган суҳбатнинг Зумрадга малол келишини ҳис этиб, кўнглида Зумрад учун бир оғриқни туйди.

Шунинг учун у индамай қўя қолди...

* * *

Зумрад минг тўққиз юз қирқ учинчи йилда дунёга келганди.

У ҳали йўргакланган гўдак бўлган пайтида урушга кетган отасини бутунлай билмас, ўзини бағрига босган онани эса ғира-шира эсларди, холос.

Қизнинг қўлида ота-онасининг усти боши, кўрпа-тўшаги қаторида, уларнинг бир-бирига бошини суяб тушган сурат ҳам ёдгор қолган, бу суратга қараб, у отасининг эртақларда ёзилгандек паҳлавон келбатли киши бўлгани-ю, онасининг, аксинча, нозиккина, заифгина эканлигини тасаввур қиларди.

Зумраднинг кўз олдида онаси оқ сурп камзул кийиб оқ докадан рўмол ўраган ҳолатда жонланар, у мана энди йиллар ўтиб, онаси ўшанда Бухоро расму русмига кўра оқ рангдаги мотам либосини кийганича, отасининг ҳурматини бажо келтирганига тушунарди. Қиз ўшанда онасининг йиғлаб ўтирганини кўп кўрган, энди уни ўйласа, бу аёлнинг қандайдир бирон ишни қилаётгани эмас, йиғлаб ўтиргани эсига тушарди...

Зумрад қишлоқ кўчасида тупроққа ботиб ўйнарди.

Шовқин-сурон кўтариб ўйнаётган болалар «отам-отам»лаб гапира бошлашди. Зумрад уларга анграйиб қараб турди-ю, гапга қўшилгиси келди:

— Мани отам аскай...

— Сани отанг урушга ўлган!— деди болалардан кимдир.

Зумрад ўзини уюлган тупроқ устига отиб, оёқларини ерга урди, йиғлади. Отаси ўлгани учун эмас, йўқ, наза-

рида, ўзини болалар негадир ноҳақ камситаётгандай туюлгани учун йиғлади.

У отасининг ўлимини шу тахлитда билган...

У қишлоқ кўчасида тупроққа ботиб ўйнади. Тасодифан ҳовлилари остонасида гурас-гурас одамни кўрди. «Қишлоқдаги ҳамма одамлар нима учун бизнинг ҳовлига ёпирилиб келди?»— деб, ҳайрон бўлди қизча. У ҳовлида одам йиғилганидан ичида бир оз хурсанд ҳам бўлди. Шу аснода, кимдир уни бўш уйга кўтариб кирди ва дераза олдидаги кўрпага ётқизиб, устига қора бир чопон ташлади. «Ухла, сан яхши қиз-ку, ухлагин»,— деди ҳалиги киши. Зумрад хонада ёлғиз қолди-ю, ҳовлига одам ёпирилган кунда ўзини уйга қамаб қўйишганини ўйлаб, кўнгли бузилди. Унинг тажанглик билан ўрнидан туриб ҳовлига қарагиси келди, бироқ бундай қилишга уйга кўтариб кирган кишидан кўрқди...

Зумрад онаси билан шундай видолашган...

Уни, бешга кириб катта қиз бўлиб қолганига қарамай, уйларига доим келиб турган, унга иссиқ кулчамни, қандми бериб юрган Усмон бобо кўлида кўтариб олди. Бу кишидан у ётсирамади, «бизни уйга кетайлик», деганига ҳам кўнди. У қишлоқ этагидаги ҳовлига келиб, икки хонанинг тўс-тўполонини чиқариб ўйнади, ҳовли юзида ҳам, боғда ҳам ўйнаб, кунни ўткарди. Ниҳоят, кеч қоронғиси тушди. Зумраднинг ўз уйларига кетгиси, онаси билан кўришгиси келди. Усмон бобо «овқат еймиз» деб, уни қўймади. Зумрад дастурхон бошида ўтирди, лекин овқат еёлмади. У яна ўз уйларидан гап очди, бироқ Усмон бобо: «Бизга бир оз меҳмон бўлиб тургин»,— деди. Зумрад йиғлашга тушди. Усмон бобо қовоқ солиб: «Меҳмон ҳам шунча инжиқлик қиладими, биз хафа бўламиз-ку!»— деди. Кейин уни қанд-қурс билан сийлаб, ғаройиб эртақлар айтиб берди.

Зумрад бу хонадонда меҳмон бўлиб қолаверди.

У ҳеч қачон Усмон бободан ётсирамади. Бироқ, у бу хонадонда икки юзи қип-қизил, сочлари пахмайган бир хотинни кўрди. Алвастига ўхшаб юрган хотиннинг сочларидан кўрқди; бу хотиндан қочиб, қаерларга бўлсада, беркиниб юргиси келди.

У хонадонда ориқ, дароз бир болани ҳам кўрди. Бола унга ҳадеб илжайиб қарарди. У алвасти аёлнинг қиёфасидан кўрққани сингари, боланинг нега мунча илжайишига ҳам тушунолмади; болага ҳайқиш билан қаради.

Зумрад девор этакларида, бурчак-бурчакларда неча кундир мушукчадай ҳурпайиб, кўзларини бақрайтирганча ўтиришни одат қилди. Ўз уйларига кетиш, онаси билан кўришиш хаёлидан осонликча қайтмади.

Иўқ, қизча Усмон бобога ўрганиб қолганидай, бора-бора Райҳон бибини ҳам, Камолни ҳам ўз одамлари деб таниди-ю, буларнинг ҳам беозор кишилар эканлигини кўриб, ётсирамай қўйди.

У ажиб бир ҳолатни жуда эрта ҳис этди: бу хонадонда иккита одамнинг — Усмон бобо билан ўзининг гапи — гап, ҳукми — ҳукм эди. Райҳон биби ва Камол Усмон бобонинг хоҳишига, раъйига қандай қарашса, ўзининг хоҳишига, раъйига шундай итоаткорона қарашади! Усмон бобонинг ўзи ҳам Зумрад учун ўт-сув кечишга тайёр. Аммо бу киши Райҳон биби ёки Камолни баъзан койиб қўйганидек, Зумрадни ҳам, керак бўлса, койиб қўяди. Фақат ранжитмасдан, инжитмасдан.

Қизчанинг мажруҳ қанотларини ростлашига хонадондаги бу ҳолат чинакам кўмак берди.

Усмон бобо кўз юмгунча кунлар ширин бир хаёлдай ўтди.

Бобо кўз юмгач, Камол итоатсиз, Райҳон биби қайсар, яккафеъл бўлиб қолди.

Зумрадга рўзгорнинг бутунлиги-ю, хонадоннинг осойишталиги ёлғиз ўзига боғлиқ бўлиб туюлди-да, у бир вақтлар бошини силаган оила учун ҳар қачонгидан ортиқроқ куйди. Бироқ Райҳон бибини ўзи истаган кўчага етаклаёлмади. Меҳрини, хаёлини Камолга бериб, бу йигитни ҳам йўлидан қайтаролмай, кунларни, тунларни изтиробда ўтказди.

Кутилмаганда хонадонга Олиянинг номи кирди.

Зумрад чизган чизикқа кирмаган Камол, Олияни кўриб, йўлидан қайтди.

Тез орада Зумрад, Камол учун Олия ҳаммадан қадрли одамга айланиб, атрофдагилар бари Олиянинг соясида қолиб кетаётганини сизди. Камолнинг бутун хаёлида, сўзида биргина Олия яшар, йигитнинг ҳаётига Олия селдай тошиб кирганди.

Зумрад, ўз наздида, Камолнинг ориқ, сўлғин юзи кундан-кунга ёришиб, мудроқ кўзлари кундан-кунга порлаганини кўрди.

У мана энди Камолни бекорга ўзиники деб ўйлаганини ҳис этди. «Камол Олияга адашиб боғланди, Олия-

ни эмас, мени яхши кўриши керак!»— деган хаёлга бориб, исён кўтаргиси келди.

Исён кўтарди ҳам. Лекин Камол ўзгармади.

Зумрадга аввал-бошдан бу хонадонга бир кирдими, қайтиб чиқмаслиги қонуният бўлиб кўринган эди. У энди ўзига бир вақтлар қучоқ очган хонадондан яқин орада сурилиб чиқиши кераклигини англади. Ҳовлида бор-йўғи иккита хона бор. Ташқаридан Камол кимнидир етаклаб кирадиган бўлса, Зумрад, албатта, уйни бўшатиб бериши керак. Кампирнинг ёнига кўчса бўлади, аммо ўзи узоқ йиллар турган уйда Камолнинг бошқа биров билан яшашини кузатишга унинг тоби йўқ! Энг муҳими — «Зумрад Камолга керак эмас», деган гап унинг умуман келгусида хонадонга керак эмаслигидан далолат берарди.

Қизнинг кўнгли оғриди.

У хонадонда «меҳмон» эканлигини, ёши йигирма бешга яқинлашиб, шундай ўтаётганини кўп ўйлайдиган бўлиб қолди.

* * *

Бир йигит билан бир қиз ўзаро яқинликни туйиб, дўстона учрашувларга ошиқса-ю, ёнма-ён кўча-кўйда кезинса, уларни одамлар нигоҳидан на қуоқ боғлар, на тун зулмати, на бирон овлоқ гўша яшира олади.

Камол Олия билан боғда, кўл этакларида, даладашда кўришиб, суҳбатлашиб юрди. Бундай учрашувлар унга бир олам завқу шавқ бағишлар, фақат уятчан йигит бўлганидан, у кўча-кўйда ўзи билан Олияга рўпара келган одамлар нигоҳидан андак қисинарди. Йигитнинг ҳолатини кўриб, Олия баъзан: «Майли, кутубхонада гаплашиб ўтирамин, қишлоқни бирга айланмаймиз», — дер, Камол билан гўёки шунга келишарди. Аммо улар ҳар гал юзма-юз бўлиб суҳбат бошланаркан, Олиянинг ўзи қандай гапга келишганини эсидан ҳам чиқариб, ўрnidан эркин қўзғалар, йигитни ҳавода бир оз айланишга яна таклиф қилаверарди. Камол эса, қатъий қарорни билмаган, эркин, беозор бу қизнинг раъйига қарар, унга сўзсиз итоат қиларди. Катта кўзларини соддадил умид билан тиккан Олия Камолга худди отасидан нимадир олиб беришни сўраган ёш болага ўхшаб кўринар, мабодо эътироз билдирса, ўқсиб қоладигандай бўлиб тую-

ларди. Камол Олиянинг ўзи билан кўпроқ кўришишга одатланган кунлардан бошлаб ўзга йигитлар билан ортиқча гаплашиб ўтиришларга чек қўйганини ҳам яхши биларди. Бунга у эътиборсиз қараёлмас, йигит кишига ҳадеб тортиниш муносиб эмаслигини ўйларди.

Камол энди Олиянинг қишлоққа келгунча ўзини ниҳоятда эркин тутиб, йигитлар билан ўз тенгқурларидек бемалол суҳбатлашиб юрганини, уларга шунчаки таниш деб қараганини тасаввур қиларди. У, Олиянинг қишлоққа келиб яна танишлар орттирганини, булардан фақат ўзи билангина чинакам дўстлашганини кўнглидан ўтказиб, бу қиз замонанинг эрка ўрганган, аммо бокира бир қизи эканлигига ишонарди. Камол қизнинг қишлоқ кишиларидан биринчи бўлиб қачондир Қосим билан танишгани-ю, қишлоққа келиб Қосимни кўрганида қувонганини энди кўп ҳам эслаб ўтирмас, бу танишликка ўзича ранг бериб, асаби бузилмасди.

Қосим билан Зумрад ўртасида ўтган йили баҳор кунлари кичик бир низо чиққани-ю, Камолни ҳам андак куйдириб кетганидан кейин, Зумрад магазиндан бутунлай оёғини узган, ора-сира Камолни сўроқлаб ҳовлига келиб турадиган Қосим эса, уларникига қадам босмай қўйган эди.

Камол Райҳон бибининг янги кўрпа қавимоқчи экани, кўрпаликка сатин кераклигини билиб, куз кунларидан бирида магазинга кирди. Қосим уни жилмайиб қарши олди. Гапи борлигини айтиб, ундан кетмасликни сўради.

Улар кўчага чиқиб, магазин эшигида турган қизил «Москвич»га ўтирдилар.

Қосим Камол билан жанжаллашиб қолгану, уни қишлоқдан бир оз узоқда дўппослашга қасд қилгандай, машинани негадир тўғри дашт томонга ҳайдади. У қишлоқ кўринмай кетганидан кейин, машинани тўхтатиб, чўнтагидан сигарета чиқарди; асабий гугурт чақди. Сўнг Камолга бир аламли, бир ўпкаланган одамга ўхшаб қаради:

— Тузук юрибсанми, оғайни?.. Гапирмайсан...

Қосим машина ойнасидан олдинга тикилиб ўтирганича негадир бўйни, елкаларини қисди; ичига тез-тез тутун тортиб, оғзидан тез-тез тутун чиқара бошлади.

Камол Қосимнинг бугунги хатти-ҳаракати, ҳолатига бошдан-охир тушунолмади.

— Юрибмиз... юрмай нима қилардик!..— деди у.

Икковлари ҳам, бири иккинчисининг олдин ҳамла қилишини пойлаган майдондаги икки рақибдай, нафас ютиб, шу кўйн анча ўтиришди.

— Мошинни бу даштга бекор ҳайдаганинг йўқ, сен бекорга бундай қилмайсан,— деди ниҳоят Камол.— Гапир, нима бўлди?!

— Йўқ, тинчлик, оғайни... Сени бир оз айлантирай, дедим...

— Очиғини айтавер... Қулоғим сенда...

— Очиғини айтсам, арзимаган гап... Сен, оғайни, бутун қишлоқ олдида Олия билан етаклашиб юрибсан... Тўғримми?! Бундай юришдан мақсадинг нима, деб сўрамоқчи эдим...

Қосим гапини бир парча тошдай босди-қўйди.

Камол кимнинг кимгадир дўстлиги, кимнинг кимгадир адоватига бошқа кишилар суқилиши шарт эмас, деб биларди. Шундан, унга Қосимнинг гапи қаттиқ тегди. У бошда нозик мавзудаги гапнинг очилганидан нохушлик сезди. Сўнг эса, тарозининг иккинчи палласини босадиган гапни қидира бошлади:

— Тушунмадим... Бунинг сенга нима алоқаси бор?! Сен...

Қосим Камолнинг гапини шартта кесди:

— Биласанми, шу муомала-муносабатни қўй, демоқчи эдим... Мени, албатта, кечиргин, лекин очиғини айтаман, у қиз сенинг бундай муносабатингга арзимайди...

— Нимага ундай деяпсан?!.

— Дўст бўлмасак, буни гапириб ўтирмасдим. Қанча барвақт оёқни тортсанг, шунча ўзингга фойда. Кейин бошинг балога қолиб юрма, деяпман-да... У ўзи мазаси йўқ қиз...

— Сен уни ёмонлама... Менинг кўнглим оғришини ҳам ўйламай шу гапларни айтасан-а!..

— Мен сенга гапирмасам, ким гапиради, хафа бўлма... Сен қизларни, аёлларни билмайсан, оғайни. Мени кечиргин, лекин очиғи, у ўзи мазаси йўқ қиз...

Камолнинг қон-қонига Усмон бобо қачондир айтган бир гап ўрнашиб қолган эди. Шу дамда ўша гап ва унга боғлиқ воқеани эслади.

Акбар қишлоққа келиб уч-тўрт кун юрди ва «бобойни бир зиёрат қилайлик», деб Камол билан уларнинг уйига қадам қўйди.

Уйда эркаклар суҳбатлашиб ўтирганида, Зумрад дастурхон кўтариб кирди, чой келтирди. Акбар пахта меҳнати осон эмаслигидан гапирётган чоқда қизгина гапга аралашди-ю, иккиси ўртасида баҳс бошланиб, Усмон бобо ҳам, Камол ҳам чеккада қолиб кетди.

Зумрад: «Қишлоқ ташвишлари кўпроқ аёллар зиммасига тушади, аёлларга кўпроқ қийин»,— деган фикрни билдирди. Акбар: «Югур-югурдан боши чиқмаган, ярим тунгача машинага пахта ортган, кеча-кундуз рақам санаб, чўт устида ўтирган эркакларга осонми?!»— деди. Зумрад: «Аёллар нозик, улар икки юз-уч юз кило пахта териб, белни майиб қилиш ёки юз кило пахта жойланган қопни кўтариб, ўсмасак¹ бўлиб қолиш учун яратилмаган!»— деб айтди. Акбар унга бундай жавоб қилди: «Тўғри, ҳукумат шуни ўйлаб техника учун жон куйдирипти-да. Бу йўлда тўғаноқ бўлиб ётган шахсларни чеккага сурсак, беш-ўн йилда ишлар бинойидай юришиб кетади... Лекин, бари бир, қишлоқдан гап чиқса, биз эркак ёки аёл деб ўтирмаймиз. Биз ҳаммага бирдай одам деб қараймиз, иш ҳаммага бирдай осон бўлишини ўйлаймиз!»

Камолга шу куни Зумрад ортиқча маҳмаданалик қилгандай бўлиб туюлди. У, Акбар чиқиб кетгач, бу ҳақда Усмон бобога шикоят оҳангида гапирди.

Усмон бобо Камолнинг шикоятини маъқулламади.

— Олдинги замонлар эмаски, хотин зоти ҳовлига ўтирса-ю, кўчага бошини ёпиб чиқса,— деди чол.— Минсолга олсак, шу Зумрад ҳеч ким билан гаплашмаса, ҳеч кимдан бир гапни эшитмаса, дунёда қандай яшайди!.. Буям майли. Сан бошқа гапни қулоғингга илиб қўй. Аёл киши ёш боладай гап. Минбаъд аёл билан ҳар гапга баробар бўлиб, уни ёмонлаш йўлини тутма. Аёлга ёш болага қарагандай беозор қарагин. Йигитман дедингми, аёлдан айб қидириб юрмагин...

Камол отасининг шу гапини ва унга боғлиқ воқеани эслади-да, чол билан суҳбат пайтида ўзига-ўзи бир оз аянч кўринганидай, ҳозир кўзларига Қосим бир оз аянч кўринди.

Қосим Камолнинг қулоғи остида ҳамон гўлдираб, Олиядан шикоят қиларди:

— Сендан бўлак ҳамма унинг қандайлигини билади. У сени мулойим йигит эканлигинини кўриб, шайтонлик

¹ «Ногирон», демоқчи. Бухоро шеvasи.

қияпти... Ҳозир бутун қишлоқнинг оғзида у билан сенинг гапинг юрибди...

Қамол титраб кетди:

— Бўлди!.. Сендан буни кутмагандим.. Турмуш йўлимни менинг ўзимга қўйгин... Олия мен учун жудаям яхши қиз! Мен у тўғрида бировдан гап олмайман!.. Эй, худойим, Олия менга қандай ёқишини биров билса-ю, мени жинни қилиб юборганига биров тушунсайди!.. Гапирган гапиравермайдими!.. Одамлар нима деркин деб, ҳозиргача қисинганим етади. Бундан кейин, ўлай агар, парво қилмайман...

Қосим мағлуб келганга ўхшади. У бўйнини баттар қисиб, машина ойнасидан олдинга ўйчан, маъюс тикилиб қолди.

— Майли, ҳайда мошинни... Бўлмаса тушиб, қишлоққа ўзим пиёда кетавераман...

Қосим машинани ҳайдади.

Машина қишлоқ магазини эшигига қайтиб келди. Қосим магазинни очиб, Қамолга индамай кўрпа учун сатин ўлчаб берди.

Қамол ўлчанган матони қўлига олди. У дарҳол магазиндан чиқиб кетмоқчи эди, бўлмади! Уни шу фурсатда Қосим беҳосдан тўхтатиб, чамаси, ўзи олдиндан тайёрлаб қўйган сўнгги икки оғизгина гапни айтди. Бу — аслида, Қамол яхши билгану, юрагининг аллақайси бурчига беркиниб ётган совуқ гап эди.

— Сен мендан хафа бўлма, оғайни. Бир куни ўзинг тушунарсан, Олиядан мен бекорга гапирганим йўқ!..— деди Қосим дона-дона қилиб.— Сен Олияни эндигина кўриб турибсан. Мен бўлса, уни анча йиллардан буён биламан!..

* * *

Қамолнинг юрагида Олиянинг бокиралиги, одамий кўркига нисбатан шубҳа туғилиб, унинг қизга нисбатан муносабатига бир дарз тушди. «Қим билсин,— ўйлади у,— балки Олия ростдан ҳам маломатга лойиқ, енгил табиатли қиздир. Қосим мени ўзига яқин тутиб, чинакам бахт топшимни истаганидан куйиб гапиргандир!.. Қим билсин!»

Шундан кейин, Олия Қамолни бир куни кўчада учратиб, ундан нега кўринмаётганини сўраганида, Қамол-

нинг оғзидан беихтиёр: «Иш кўп, сизни кўриб, китоб ўқишдан бўлак ишим йўқми»,— деган гап чиқди. Олия шарт ўгирилиб нари кетди. Камол эса, ўз навбатида, китобхонликни бутунлай йиғиштириб қўйди-да, Олияни ортиқ сўроқламади.

Камолнинг Қосимга нисбатан муносабатига ҳам олдингидан чуқурроқ дарз тушди. У Қосимни кўрмаслик, овозини, гапини эшитмаслик пайдан бўлди; юрагида номаълум бир нафрат, номаълум бир алам чайқалди. Лекин, бари бир Қосимдан узоқлашиб кетишнинг иложи топилмади.

Камолларнинг уйига анчадан буён оёқ қўймаган Қосим бир кунни эрталаб қўққисдан остонада кўринди.

У чиройли, янги қора костюм кийиб, бўйинбоғ таққан, шаҳарлик олифта талабаларга ўхшарди. Аммо, унинг кичкина, қонсиз юзи худди баданидан ачиқ аёз ўтаётгандай карахт, кўкимтир катта кўзлари худди кимдандир ниҳоятда жаҳли чиққандай совуқ ярқирарди.

— Отани бериб қўйдик, оғайни...

— Э, қачон?!— сўради Камол беихтиёр ва дарҳол берган саволи ўзига ўринсиз кўриниб, қўшимча қилди:— Бандалик, жўра... Одамларга хабар бериш керакдир?..

— Йўқ, кўпчиликка айтилди, қолгани бир-бирига айтар... Пешинда чиқарамиз, келсанг бўлди...

У қаттиқ, совуққон қадам ташлаб, остонадан йироқлашди.

Камол остонада ўйчан туриб қолди. Уни Қосимнинг тетиклиги, чиройли, сипо кийингани ҳайратга солди-да, назарида, Қосим отасининг ўлими ҳақида ваҳима учун, ёлғондан гапириб кетгандай бўлди. Қосим унда қайғули одамдан кўра қайғули бўлиб кўринишга уринган одам таассуротини қолдирди.

Ёмғир эзиб ёғар, ер тўпиққача лой бўлиб, далага сўнги кўсакларни тергани чиққанлар қишлоққа учтадан, тўрттадан қайтишар, улар ҳаво айниганига ўзлари айбдордай, бошларини буккан эдилар.

Ражаб акани пешинда чиқардилар.

Бошига дўппи қўндириб, Бухоро расмига кўра қора чопон кийган, белига катта белбоғ боғлаган Қосим, узун чопон этаклари оёқларига ўралиб, дарвоза оғзида уймаллашиб юрди. Ниҳоят, одамлар ҳовлидан тобутни кўтариб чиққандан кейин, у бир қўлига рўмолча, бир қўлига ҳасса олиб, тобутнинг олдига тушди.

Одамлар тобутни елкадан елкага олишар, Қосим эса олдинда ёлғиз борарди.

Одамлар Қосимнинг мотамда эканлиги-ю, шу пайт мотам тутган кишига таънакор сўзлаш вақти эмаслиги-га қарамай, унга совуқ гапиришар, аёвсиз тергашарди.

— Эй, балам, сан меҳри кам бача экансан!— тўнғилларди унга лойда юриши қийин бўлган оқсоқ Эргаш ака ҳар дам олдинга интилиб, елкасини тобутга тутмоқчи бўларкан.— Санга меҳр кўпроқ бўлса, бу Ражаб бадмастлик қилмай, дунёдан ўз вақту соатига қетайди!.. Дод демайсанми, ў...

Қосим элат ўрганган расмга амал қилиб, ҳар замонда: «Отажоним, бизни кимга ташлаб кетдингиз, отажоним»,— дея овоз солар, бағиллар, бироқ худди байрамга чиққан байроқдор сингари кўксини тантанавор кўтариб, тўп-тўп қадам ташлашидан, мотам тутган одам ролини шунчаки бажараётган артистга ўхшарди.

Ёмғир ҳамон эзиб ёғар, оёқлар чип-чип лойга ботаётгани, бу ҳавода маросим ўтказиш тугул, кўчага чиқиб бирон ёққа йўл олишнинг ўзи машаққат бўлгани учунми, ҳамма гўёки қабристон томонга керагидан ортиқ шошаётгандай туюларди. Чеҳраларга дунё билан видолашган одамга нисбатан қайғуришдан, ўкинчдан кўра кўпроқ ланж бир ташвиш сояси тушган, кимнинг йиғлаётгани-ю, кимнинг юзини фақатгина ёмғир юваётганини билиб бўлмас, бу ҳолат кишида беихтиёр совуқ таассурот уйғотарди.

Қосим ҳаммадан олдинда бораётган бўлса, йўғондан келган, қалин қора мўйлов қўйган Ҳайдар ака ҳаммадан орқада яккаҳол судралиб борар, ҳар дамда бошини чайқаб, ҳиқиллаб қўярди.

— Биродарлар!.. Мунча, шошманглар, ахир...— дерди у орқадан.— Ҳеч бўлмаса бир оз иззатини бажо келтирайлик...

Ҳайдар аканинг гапига доим қулоқ солган оломон, бу дам унинг гапини эшитмаётгандай олдинга босар, унинг судралиб қолаётганига нарво ҳам қилмасди.

Камол Усмон бобо дунёдан ўтган кунни эслади. Унга ўша мотамда бир файз бўлгандай, бу мотамда эса, ҳеч қандай файз йўқдай туюлди.

Дунёга келган ҳар қандай гўдақ доянинг қўлига, онанинг иссиқ кўксига муҳтож бўлгандай, дунё билан видолашган ҳар қандай инсон ўз фарзандлари, ёру дўст-

лари ҳурматига муҳтож... Инсонни сўнгги йўлга, ундан гўёки қутулмоқчидай, совуққон кузатиб, уни шунчаки тупроққа қўйиб бўлмайди...

Ражаб акани тупроққа топширишди.

Кейин, удумга кўра, «оқлик»¹ деб, хизмат қилганларга «парча» — бир улушдан қирқиб қўйилган сурп берилди.

Бу кунги маросимдан сўнг, марҳумнинг еттиси, йигирмасы, қирқи нишонланиб, ҳар гал кун эндигина кўкарган саҳарда элу элатга ош тортилди.

Камол, «одамга одам шундай кунда керак бўлади», деб ўйлади-да, серёмғир кеч кузакда ҳар қалай бир ҳафта Қосимга ҳамдам бўлди. У, элга ош тортиларкан, сув ташиб, ўтин ёриш, жой тузаб, дастурхон ёзиш сингари юмушларни қилди. Марҳум хонадонига яқин кишилар қатори эшик оғзида қўл қовуштириб турди.

У Қосим билан бирга латта папкани елкага осиб мактабга қатнаган кунлари-ю, Қосим қишлоқдан узоқда ўқиб юрган чоқларда отасидан кўра кўпроқ ўзига хат ёзганини бот-бот эслади. Қосимга нисбатан юрагида ётган ғашлик ювлиб, ўрнини олдинги дўстона яқинлик туйғулари қайтадан эгаллай бошлади.

Биринчи қор тушди.

Сўнг, яна қор ёғди. Яна қор...

Камол, ана шунда, бир кун сандалга оёқ суқиб ўтиришдан зерикди-да, нимадир қилгиси келиб, аммо нима қиларини билмаган кўйда ташқарига чиқди. У ҳовли юзида бемақсад айланиб юрди. Ҳовли ҳам уйга ўхшаб торлик қилаётгандай туюлди-ю, кўчага чиқиб, осмонга туташиб ётган оппоқ даштга узоқ тикилди.

Камолнинг бари бир кўнгли ёришмади.

У оёғидаги калишни судраб, чопонига қаттиқроқ ўранганича, орқага бурилиб, қишлоқ кўчасидан юқорига қараб кетди ва бир учи кенг асфальт йўлга бориб боғланган қишлоқ камаридаги йўлнинг муюлишига келиб тўхтади. Худди шу аснода баногоҳ унинг ёнидан таниш «Москвич» физиллаб ўтди. У «Қосим», деб овоз бермоқчи бўлди. Аммо, шу дамда машинанинг ўнг томондаги ойнасида Олиянинг бегубор юзини кўрди-ю, тили танглайига ёпишди-қолди.

---

¹ Бухородаги маросимларда оқ матонинг эътибори балаш Умуман, қадимдан шундай бўлиб келган.

Тўғри йўлга қараб ниманидир гаплашиб бораётган Қосим билан Олия Камолни кўришмадими ёки унга жўрттага парво қилишмадими...

Қизил «Москвич» қорда юзганича кўздан ғойиб бўлди.

Камол уйи томон қайтди. Бироқ унинг уйга киргиси келмади. Яланг оёқлари тўпиққача қорга ботиб, дарвоза олдидан тагин дашт томонга ўтди; осмонга туташиб ётган оппоқ даштга ғамгин, паришон тикилиб, узоқ туриб қолди.

Дашт бағрида, ундан анча олисда, қор устида икки-та қора ит судралиб юрар, гоҳ кўзга яқинроқ келиб, гоҳ кўздан буткул йироқлашарди.

Камолга гўёки Қосим, Олиянинг ростдан ҳам маломатга лойиқ қиз бўлиб, ҳар қандай йигит етаклаган томонга кетаверишини исбот қилиш учунгина, уни рўнарасидан олиб ўтгандай туюлди.

Камолнинг юраги санчди.

Унга бир томондан Қосим Олияни тортиб олгандек кўриниб, алами келди. Иккинчи томондан эса, аввало Қосим билан Олиянинг муносабати нимадан иборат эканлигини аниқ билиши кераклигини ҳис этди. Агар Олия маломатга лойиқ бўлса-ю, эркинлик, самимият, олижанобликни ниқоб қилишга одатлашиб кетган бўлса, қандайдир йўл топиб, қизга жазо беришни ўйлади. Аксинча, Қосим онласидан қочиб, ҳавойилик йўлида Олияни Камолдан тортиб олишга уринаётган бўлса, Қосим билан, албатта, бошқача гаплашишга қарор қилди.

Камол уйга ниҳоят маънос кириб, эзилган кўйда приёمنىки буради. Радиодан концерт берилар, хонанда ширали товушда қўшиқ айтарди. Қўшиқда вафодор кўнгил соғинчи, тотли бир ҳасрат, одамий бир илтижо ўз ифодасини топганди:

Олам менга томуғдир,
Эй, гулузор сенсиз...

Камол приёمنىкини ўчирди.

У, нимадир қилгиси келиб, аммо нима қиларини билмай пойгаҳга борди, даҳлизга чиқди; яна уйга кириб, яна приёمنىкини буради. Худди олдинги руҳ, олдинги кайфиятда қўшиқ янграр, фақат эндиги қўшиқни бошқа хонанда ижро этарди:

Бўйгинангдан ўргилай,
ҳар дам сени кўргим келур...

Камол кимгадир тўлиб-тўлиб кўнгил очгиси борлигини, юраги ёлғизлик ҳиссининг шафқатсиз панжалари остидағижимланиб турганини мана энди англагандек бўлди. Унга ўзи ҳаммадан айрилиб, ҳаммадан узоқлашиб қолгандай, ҳаётининг мазмунини йўқдай бўлиб туюлди; кўнгли бузилди.

У бир вақтлар сиқилса, Қосимнинг ёнига югуриб борар, Қосим билан бирга айланишар, шаҳарга тушишарди. Бир вақтлар сиқилса, нариги уйга ошиқар, Зумрад билан узоқ-узоқ гаплашиб ўтирарди.

Камол ҳозир, ўзига ёлғизлик ҳиссини сезишга йўл бермайдиган, ўзига олдинги суҳбатдошларидан ҳам кўпроқ қайишадиган, юраги, жонига айланиб кетадиган бир зот кераклигини, шу зотга ташналикдан ниҳоятда қийналиб, ўртанганини ҳис этди.

Унинг кўз олдига лоп этиб Олия келди.

Ғижинди. Унинг суратини ҳайдаб юбормоқчи бўлди. Ҳайдади ҳам.

Бироқ, не иложки, унинг кўз олдига Олиядан бўлак ҳеч ким келмади...

* * *

Эртаси куни Камол кутубхонага кирди.

Олия, одатдагидек, хонани иккига бўлган тахта тўсиқнинг орқасида бошини букиб ўтирарди.

Камолнинг назарида, ўзини кўриб, маънос ўтирган Олиянинг катта, беғубор, содда кўзларида ҳуркак бир қувонч акс этгандай бўлди.

— Келинг... Яхшимисиз!.. Камнамо бўлиб кетдингиз...

Камолнинг хаёлига «мен кўринмасам, Қосим кўринади», деган гап келди-ю, қонида аламли, шикоятли гапирини истаги ёнди. Бироқ, у Олиянинг катта, беғубор, содда кўзларидаги қувончнинг сўндириб юборишга ботинмади.

Олия кутилмаган хатти-ҳаракати билан Камолни ҳайратга солди.

У ўрнидан енгил қўзғалиб, тахта тўсиқнинг четигаги эшикчани очди. Сўнг, бери томонга ўтиб, орқа девор этагида қатор турган курсилардан бирини дераза олдига

олиб қўйди-да, Камолни курсига таклиф қилиб, ўзи девор этагида ўтирди.

— Нима, мени суратга оласизми?!

— Албатта суратга оламан,— деди Камолга рўбарў ўтирган Олия.— Сиз қочоқни бошқа нима қилай!..

Олия қалин оқ матодан тикилган кўйлак устидан қора жемпер кийган, қоп-қора сочларини бошига чамбарак қилиб ўраган эди. Юзи тиниқ бу қизга қора сочлари қанчалик ярашса, оқ-қора либос ҳам шунчалик ярашар, қарама-қарши ранглар унинг кўркига кўрк қўшганди.

— Мен келишга келдим,— деди Камол.— Бу ёғи ихтиёр сизда...

У қизнинг беқиёс кўрки олдида лол бўлди. Кўзлари олдидан ўзига қадрли ва хотирасидан ҳеч қачон ўчмайдиган манзаралар ўта бошлади.

У бир оқшом Олия билан дала айланганида, Олия ингичкагина ариқдан ҳатлай олмаган, Камол қўл узатиб, қизни ариқчадан ўтказгану кейин, қизнинг қўлини қўйиб юбормаган эди. У ўша куни қизнинг қўлини маҳкам қисиб далада кезаркан, юраги олдин туйилмаган тотли бир ҳиссиётга тўлган, сўнгра эса, қиз билан шундай кезганини ўйлаб, неча кундир ҳаяжондан энтикиб юрганди.

Бошқа бир куни, Олия билан одатдагидай кўл этакларига келганида, яна ажиб бир ҳолат рўй берган эди. Улар майса-ғиёҳдан тўқилган чиройли гилам устида дағал, эски курси бўлиб ётган, Камолга Усмон бобони, болалигини, бутун ҳаётини эслатган иккита харсанг тош олдида тўхташди. Камол қизнинг елкаларини беозор тутиб, унга яқин сурилди... Йигитнинг кўксига қизнинг кўксин жипслашиб, қизнинг боши йигитнинг кифтига босилди... Олия хазон япроғидай титради... Камол Олиянинг юз-кўзларида сирли бир қўрқувни, баёнсиз бир илтижони кўрди... У, ёвуз бир куч шамолдай келиб, қизни бағридан юлқиб кетиши мумкин, деб қўрққан кишидай телбаланиб, қизни бағрига қаттиқроқ босди... Олия оҳиста орқага суринди:

— Сиз ёмон экансиз... Сиз билан кўчага бошқа чиқмайман...

Камолнинг кўз олдидан шу манзаралар ўтди-ю, юрагига таниш бир ҳаяжон тушди. Унга Олия наздида қадрлу қиммати борлиги, қизнинг дийдор кўришувдан хурсанд эканлиги бир оз ёқди. Қизни ўзидан ҳеч ким

тортиб олмагани, эҳтимолки бундан кейин ҳам тортиб ололмаслигини ҳис этиб, кайфиятини ўзгартириб юборган ёруғ кундан кўнглида мамнун бўлди.

Камол, ҳар қалай, куз кунлари бағри заъфарон бўлиб ётган бўм-бўш, олис даштда Қосимнинг Олия шаънига доғ туширадиган гаплар айтгани-ю, кеча Олия Қосимнинг қор устида юзган машинасида катта йўл томонга кетганини ёдидан чиқаролмасди. У Олия билан Қосимнинг ўзаро муносабати нимадан иборат эканлигини билгиси келганидан, Олияга шу тўғрида сўзланди:

— Мен сизни кеча кўрдим. Қосим билан машинада кетаётган экансиз... Катта йўл тарафга кетдингиз...

Олия кенг асфальт йўл қирғоғидаги универмагда қўнжи узун, нозиккина бичилган аёллар этиги борлигини эшитгани, Қосимнинг ўша томонга кетаётганидан фойдаланиб, бирга боргани-ю, истаган нарсасини олиб келганини айтди.

— Қишлоқдан катта йўл тарафга автобус ҳам доим қатнайди,— деди Камол. Бу гапни у «Қосимнинг машинасида бориш шартмиди!» деган маънода айтди.

Олиянинг юз-кўзида болаларча содда жиддият акс этди.

— Ўзи, автобусга минсам бўларкан... Қосимнинг раъйига қараб, унинг машинасига миндим у бошим балога қолди. Сиз учун йўлда Қосим дўстингиз мени койиб, дилимни оғритди...

— У нима деб сизни уришди?!

— Мен сизнинг бошингизни айлантираётган эканман... Бундан бу ёғи қадамимни билиб босишим керак экан...

Камол ўзига ҳам, Олияга ҳам Қосим бирдай руҳ, бирдай мазмунда гапириб, икки ўртадаги муносабатга монелик кўрсатганини ҳис этди. Қосим Камолга «Олиянинг мазаси йўқ», дегани-ю, Олияга «Камолнинг бошини айлантирма», дегани билан бир қарашда Олиянинг табиати енгил эканлигини яхши билган ҳамда Камолнинг тақдирини, бахтини ўйлаб куюнаётган одамга ўхшарди. Аммо, шу билан бирга, икки ўртага кириб, Камолга қизни ёмонлаган, қиздан эса, Камол билан кўришмасликни талаб қилган Қосим қандайдир мақсад-муддао билан иш тутаётгандек эди.

Камол Қосимнинг мақсад-муддаосини аниқ билмага-

нидай, Қосим билан Олиянинг олдиндан муносабатлари қандай бўлгану, нималар сабабли Қосимнинг Олиядан қадамини билиб босишни сўрашга ҳадди сиғишини ҳам билмасди. Бу сўроқларга у фақатгина кунлар, ҳафталар, ойлар бадалида жавоб топилишига тушунар, ҳаётнинг ўзи, афғидан, шуни тақозо қйларди.

— Сиз Қосимга нима дедингиз?!— сўради Камол Олиядан.

— Мен, бу тўғрида бошқа гаплашмайлик, дедим...

Улар Қосимни ортиқ эслашмади...

Кунлар, ҳафталар, ойлар ўта бошлади.

Камолнинг олдида иккита очиқ йўл турарди. Бири — Қосим билан болаликдан бошланган дўстона муносабатни қадрлаб, давом эттириш, Қосимнинг эзгулик истаганига ишониш... ишониш ва Олия билан вақтида хайрлашиб қўя қолиш. Иккинчиси — Олияга томон юз буриб, кўпроқ унга суюниш, Қосимнинг у ҳақдаги фикрини қабул қилмаслик, умуман, қиз тўғрисидаги гапларга бепарво, беписанд қараш.

Камол иккинчи йўлни танлади. У тағин Олия билан кунора учрашиб, боғда, кўл этакларида, дала-даштда армонсиз айланиб юришни одат қилди. Аммо, Камол биринчи йўлдан бутунлай кўз ҳам юмолмади. Куз кунлари олис, мискин даштда унинг юрагига бир қатра заҳар томган, бу заҳар зарраси уни баъзан Олияга гумонли, шубҳали қарашга ундарди. Қулоқлари остида Қосимнинг овози янграр, у кўп йиллар Қосимнинг олижаноб одам эканлигига бовар қилиб келгани-ю, энди но-хос Қосимга ишонмаганини ўйлаб, кўнглида ажиб огринишни ҳис этарди...

Камол билан Олиянинг муносабатида кундан-кунга янги-янги саҳифалар очилди.

Улар бир кун и одатдагидай дала-даштда узоқ айла-нишди ва ниҳоят, қишлоқ этагига келиб тўхташди.

Олия шохларини қор босган дарахтларга боқар, жил-маяр, нозиккина шаҳар қизи бўлгани учунми, эндигина бўйи етган ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги нозик қизларга ўхшар, унга сира-йигирма беш ёш бериб бўлмасди. Олиянинг юз-кўзларида дам сайин ўзга бир латиф ҳолат акс этар, у аёлларга, оналарга хос фидойи ҳолатда Камолга нечундир сиғинган, мунис тикиларди.

Улар яна баҳор келганидан, Чаман қишлоғи ва унинг ён атрофлари ҳар қалай, дилкаш эканлигидан, хайрият-

ки, инсонга оламда тириклик гаштини суриш бахти на-
сиб этганидан анча гаплашишди.

Камолнинг қизни қучгиси, ўпгиси, унинг сочларига
қўмилгиси, катта, ёруғ, беғубор кўзларига сингиб кетги-
си келди.

Камол қизнинг елкаларини беозор тутиб, унга яқин
сурилди; йигитнинг кўксига қизнинг кўкси жипслашиб,
қизнинг боши йигитнинг кифтига босилди...

— Мен сизни яхши кўраман, Олия... Яхши кўраман,
жоним... Жоним, ёлғизим...

Йигит қизнинг юзи, лаблари, кўзларини ўпа бошлади
ва ўз ҳиссиётларидан ўзи энтикиб, муҳаббат бахтидан
масту масрур бўлди.

У, одатдаги сингари, ёвуз бир куч шамолдай келиб
қизни бағридан юлқиб кетиши мумкин деб қўрққан ки-
шидай телбаланиб, қизни бағрига янада қаттиқроқ босди.

* * *

Зумрад отаси, онаси уруш касофатидан қурбон бўл-
ганини ҳеч қачон унутолмас, ҳаётдан уларнинг ҳам ҳа-
қини олиб, дунёда чинакам бахтиёр бўлишни истарди.

— Менга рўзғор учун мабодо уч-тўрт қути гугурт
керак бўлса, шу Қосимнинг афтини кўрмайин деб мага-
зинга бормаيمانу. ололмайман. Менинг тинчгина тур-
мушимни шу арзимаган нарса бузиб турибди-да...

Зумрад Қосим тўғрисида баъзан шундай йўсинда га-
пирар, умуман, бу йигитни ёдига олгиси ҳам, у тўғрида
гаплашгиси ҳам йўқ эди.

Бир куни, бари бир, бўлмади.

Зумрад ҳамқишлоқлари билан далага чиқди. Ер заҳ-
маткашлари қуёш найза бўйи кўтарилгунча кетмон чо-
либ, кейин дала чеккасида нонуштага ўтиришди.

Нонушта пайтида Зумрадни Саъди амаки деган ки-
ши гапга тутди. Кўзлари чақчайган, питрак бу чол қиз-
ларни «онажон» лаб гапирар, улар билан суҳбатлашиш-
ни яхши кўрар, ҳазил-мутуйибга ўч, қизлардан кимдир
суҳбатдан қочмаса, яйраб ўтирарди.

— Бу, онажон, сан бирон ўқишга ҳам кетмадинг?!—
гап очди у Зумрадга тикилиб.

— Қишлоқдан бошқа қизлар кетяпти-ку, бўлди-да.
Бултур Ҳафиза кетди, Зулфия... Ҳамма - мулло бўлса,
подани ким боқади, амаки!..

— Онажон, косани тайига ним коса, гапни тайига гап бор... Бу чол тентак, мани ўқишимга чикора деб ўйлама... Ҳе-е, кўраман, юзингга ҳеч хурсандчилик йўқ. Билмадим, уйга хафамисан?! Ёки манга ўхшаган биронта бедавога ишқинг борми?!

— Менинг пахтага ишқим тушган, амаки...

— Ҳе-е, қўй... Ман санга тўғри гап қиляпман...

— Тўғриси шу, амаки...

— Пахтани, онажон, бутун ўзбак яхши кўради... Ичингга гапинг бор-ку, уёлиб ўтирибсан-да...

— Буни ўз ҳолига қўйинг, амаки,— гапга аралашиб Саъди амакини койиди Хосият.

— Бово кўнгил сўраяптилар, сен қизишиб нима қиласан?!— уни тортиб қўймоқчи бўлди Раҳима деган қиз.

Орага сукут чўкди. Зариф ака деган киши гапни бошқа ёққа буриб, сукутни бузди.

— Магазинга атлас келган экан, кеча кирсам,— деди у Саъди амакининг гап оҳангига зид бўлган босиқ товушда. У, одатда, кам гапирар, мавриди келганида эса, шу қадар шошмай гапирардики, баъзан юрак сиқилиб кетарди.— Қизларга шунини айтиб қўйсам, керак бўлган одам бориб беш митир, ўн митир кўйлакка олса, деган хаёл билан далага чиқдим бугун...

— У кўйлакка бўладиган эмас. У кўрпалик,— деди Раҳима.

— Ман-ку муни билмайман, локин уйда болаларни боши осмонга етди. Бир олганга ўн митир олдим.

— Ҳе-е, ўзимизни хотинлар бачалик пайти бўз кийган,— деди Саъди амаки.— Вақт келиб, атласга фироқ чиқди...— У Зумрадга юзланди.— Сан афтини кўрмадингми, онажон, нимага бўлайдигон атлас экан?!

— Мен кўрмадим, амаки.

— Бу Қосим билан уришиб қолган, магазинга оёқ босмайди,— деди Хосият.

— Камол билан иккови қалин жўра-ку!—ҳайрон бўлди Раҳима.

— Нимага сан Қосим билан уришасан?! Отангни мулки икки ўртага қолган бўлмаса...— Зумрадга тинчлик бермади Саъди амаки.

— Ҳукуматнинг мулки икки ўртада қолган. Менинг биринчи отам ҳукумат...

— У мандай сани яхши кўриб, жаҳлингни чиқорган!

— У нимага мани яхши кўрайкан!— қизишди Зумрад.— Хотини, боласини яхши кўрсин!

— Кўнгилга фармон йўқ. Кўнгил шундай пошшоки...
Зариф ака босиқ товушда гапга аралашди:

— Кўнгил пошшоми, йўқми, билмайман, локин манга деса, пошшолар гўрга ётган вақт келиб, кўнгилгаям ихтиёр кам қолган. Кўнгил деб, ҳар номаъқул ишга бор-иш инсофга кирмайди... Билмадим, кимни ёдига бор, Қуралай деган қиз бўлайди. Шу қизга Тўхта деган болани ишқи тушди. Қуралайни отаси Бухородан мачитга имом бўлиб келган эски одам эди, қизига ҳақ сўради. Тўхтани жаҳли чиқди. «Гап пулга эмас, пул чўнтакка, лекин қадимги вақтга ўхшаб қалин беришни хоҳламайман», деди шу бола. Комсомол эди. Ҳамма одам «бу ёғи нима бўлайкан», деб турибди. Агар Тўхтага мулло кўп тихирлик қилса, одамлар йигит тарафга ўтиб, муллони танобини тортишни ўйлаб қўйган. Йўқ, фалокат оёқ остидан чиқиб, ҳам одамлар куйди, ҳам Тўхта. Бу бизни муллони Харгўш томонда бир таниши бор экан. Бобо Сайфулло деган. Асо тутмаса, шамолга йиқиладиган қари одам. Шу, десайиз, бир кун қишлоққа келибди, Тўхта колхоз идорасига турган экан, уни эшикка чақирибди, эшикка чиққан палла: «Санга ҳайфи қиз, сан қизни қадрини биласанми?!»—дебди. Тўхта ҳеч гапга тушунмабди. Бу одам ким? Нимага бундай гап қиляпти? Гапдан мурод нима?! Бобо бўлса, Тўхтани ёнидан муллони уйига келибди. Муллони олдига бир белбоғ пулни қўйибди-ю, қизни шу кеча тўғри Харгўшга олиб кетибди...

— Қиз кетаберибдими?!— сўради Зумрад.— Битта уриб, ўлдириб қўйса бўлмайдими?!.

— Мани бу айтаётганим анча эски гап... Кейин, одамни феъли азалдан ҳар хил... Сан бўлсанг, бировни оғзига қарамасдинг, биров билан кетабермасдинг. Кўриб юраман, санлар бошқача. Локин у кўп мулойим эди...

— Кейин нима бўлди?!

— Тўхта ўқийман деб Тошкентга кетди. Билмадим, Тошкентга катта бир одам бўлиб юргандир... Мулло, одамлар ўқрайиб қарайверганидан қўрқдимни, Бухорога қочди... Бобо Сайфулло деганимиз кўпга бормасдан... Қуралай ўша томонга якка қолган... Бу бир воқеа...

— Иккинчи воқеа нима?!— қизиқди Зумрад.

— Иккинчиси, мана шу Ражаббойни воқеаси, буни ҳамма билади...

Дастурхон бошига келиб, бригадир Ҳайдар ака гапга сира аралашмаган, миқ этмаганди. Қалин қора мўйлов қўйган барваста бу киши четда, қуруқ бир хасни ўйнаганича, оёқлари остига қараб ўтирарди. Унга, афтидан, собиқ бригадирни ёмонлаш худди ўзини мақташдай бўлиб туюлар, шундандир, иккинчи ҳикоянинг айтилишига қарши эканлиги кўрнниб турарди.

— Улган одамни гўрига тик турғизишнинг ҳожати йўқдиров,— гудранди у.— Жасадни гўрга қўйган вақт бир оқсоқол ўртага чиқиб «фалончи қандай одам эди?» деса, биз «яхши одам эди», деймиз. Бу таомилдан мақсад, кетган одам гўрига тинч ётсин!.. Турмушнинг ҳисобкитобини тирик одамлар олиб боргани тузук...

— Ҳе-е, биргад, косани тайнга ним коса, гапни тайнга гап бор!— луқма ташлади Саъди амаки.

Собиқ бригадирнинг уруш йилларида Наима билан айланишгани ҳақидаги ҳикояни Зариф ака айтиб ўтирмади. Аслини олганда, бу ҳикояни даврадагилар яхши билишар, уни айтиб ўтиришга зарурат ҳам кўринмасди.

— Ўйлаб қарасам, бизнинг қишлоқда шу иккита хунук воқеа ўтган экан,— хулоса ясади Зариф ака.— Ман эски гапларни бекор кавламадим. Кўнгил деб, ҳар номаъқул ишга бориш инсофга кирмайди. Қўйиб берса, кўнгил нималарни тусамайди, дейсиз... Одамзод орасира «ман нима қилиб юрибман?!» деб ўйлаб тургани маъқул...

Зумрад Зариф акага ўйчан қаради. У, одатда кам, шошмай гапирishi натижасида суҳбатдошини зериктириб қўйиши мумкин бўлган, киши кўп эътибор ҳам бермайдиган кўримсиз, оддий бу одамнинг ичида шунча фаройиб гаплар борлигига ҳайрон қолди.

— Ҳе-е, мани битта гапим шунча гапни чиқорди!— деди Саъди амаки.— Бу ёғи, Зарифжон, мани сизга қўшилмаган жойим бор. Кўнгилни пошшолиги бари бир ўлмайди. Бу дунёдаги ҳар одам ниманки қилса, тўғри деб қилади-да...

— Наинки доимо шундай бўлса... Наинки, Ражаббой уруш шароитидай оғир бир вақтда иккита хонадонни вайрон қилиб, шу ишни тўғри деб ҳисоблаган. Одамга имону инсоф, менимча, ирода-ю қатъиятдан келади. Ҳаммаси мана шу ирода-ю, қатъият йўқлиги... Мисол

учун, қачондир мани ўғлим расво-ю радди ишлар қилса, одамлар «падарингга лаънат», дейди. Бунга боис шуки, одам болаликда бамисоли маймун, ўғлим мандан андоза олган, яъни бола гоҳи вақт ёшликка тарбия кўрмайди, қарайсизки, суяги қотганидан кейин, биров уни қайириши мушкул. Шу йўсин мани касрим ўғлимга уриб, ўғлимни касри неварамга уради, қайсидир эски замонларга бўлган нуқсон гоҳо олдимиздан чиқиб қолади. Демакки, ўғлим тарбияли бўлсун десам, ора-сира «ман нима қилиб юрибман?» деб ўйлашим лозим... Бунини ўйлашга келса, манга ирода-ю, қатъият керак...

Зумрадга Зариф аканинг зийрак, ўйчан кўзлари ниҳоятда ёқди.

У дунёда ўзини кузатган, ҳаёти, тақдири, ҳатто ҳаёлларини ҳам ўткир нигоҳи билан кўра олган зийрак, ўйчан кўзлар борлигини баногоҳ чуқур ҳис этди. Бу кўзлар унинг нима эзгу иши, нима кирдикори бўлмасин, ҳаммасидан хабардор. Улар кишига умр бўйи зимдан қарайди. Гоҳ эркалаб, гоҳо аёвсиз таъқиб қилади. Бу кўзларга доим яхши кўриниш қийин, аммо улардан ҳеч қачон, ҳеч қаерга қочиб бўлмайди. Уларнинг талаби — ирода-ю қатъият!.. «Халқнинг кўзи олдида...» деган гапнинг маъноси шумикан?!

Зариф ака ошиқмай сўзини давом эттирди:

— Дунё дунё бўлиб, ҳозиргидай яхши кунлар бўлмаган... Одамни одамга қадрли ошди. Катта ғурбатлар бизни турмушга бегона... Шундай қилайликки, арзимаган бир ғубор бахтимизга халал бермасун... Ёруғ осмонга, мисол учун, кичкина бир булут чиқса-ю, офтобни олдига турса, одам офтобни яхшироқ кўролмай, азоб ейди. Мани гапим шунга монанд... Бора-бора одамга одам буткул озор етқизмайдиган бир замон бўлади...

Ҳайдар ака ўрнидан оҳиста кўзғалиб, пахтазор томон кетди.

Бригадир кетганидан кейин, бошқалар ҳам ўринларидан туриб, она далани ёввойи ўт-ўландан тозалаш қасдида эгатларга йўл олишди.

— Нимага сиз чўнтакка газит солиб юрайкансиз десам, дакалодга усто экансиз! — Зариф акани ўзича мақтаб қўйди Саъди амаки.

Зумрад Хосият билан ёнма-ён эгатга тушаркан, дугонасига кўнглини ёзгиси келди-ю, гапи беихтиёр Қосимга бориб боғланди.

— Магазиндан бир оз атлас олсам бўларди... Шу Қосимнинг афтини кўрмайин деб, магазинга бормаганимга ҳам кўп бўлди...

— Атлас керак экан, менга айтмайсанми!.. Сенга мен ўзим бугун олиб бераман.

— Тўғриси, гап атласда ҳам эмас,— деди Зумрад.— Менга ўз қишлоғимдаги магазинга бундай киролмай юришим ҳамма нарсадан кўпроқ алам қилади...

* * *

Зумрад билан Қамол колхоз ишида банд бўлган кунлар, уларнинг бўйнига уй-рўзгорда ортиқча ташвиш тушмагани маъқул!

Райҳон биби шундай деб билар, катта хўжаликда қизгин меҳнат борган пайтларда Зумрад билан Қамолдан хонадондаги бутун юмушларни тортиб олишга ҳаракат қиларди.

Кампир қанордек кўйлагининг ёқаси очиқ, оёқ яланг кўйда айниқдай вазмин қадамлар ташлаб, баъзан ҳовлида айланар, баъзан томорқага чиқарди.

У сабзи-пиёз кавлаб ўраларга кўмар, етилган олманорни узиб, банд-бандидан узун бир ипга боғлаганича уй ва айвон шифтга маржондай осиб қўяр, помидор қуритар, ёзда пичан ўриб, кузда ғўзапоя йиғиб келар, гул баргидан мураббо пиширарди...

Пахта етилай деб қолган, теримга тушиш олдидан қишлоқларда тўйгарчилик авжига минган кунлар бошланди.

Райҳон биби тинчини йўқотиб, ўғлини уйлантириш хаёлига тушди.

— Қамолбойни хотун олишлари бир армон бўлди,— шикоят қилди у Мутавалли бобонинг аёли Мақсад биби уйга келганида.— Бечора бобо дунёга тузукроқ орзу-ҳавас кўрмай, ёшгина қазо қилдилар...

— О, у киши етмиш бешга кирди-ку. Мундан зиёд ёш бўлиб, бобо неччига кириб ўлсин!.. Ҳаммагаям шундай умр берсин, денг...

— Мани хаёлим бу ёғи ўзимга паришон. Мангина, ақалли, тузук бир орзу-ҳавас кўрмай кетмасайдим...

— Сиз нимага кетайкансиз?! Ҳуф денг, шу гапни оғзингиздан шамол учирсин... Ман, сиз ўғлингизни ҳар қандай келиндан қизғанасиз, деб индамай юрайдим...

Мақсад бибининг гапи айни ҳақиқат эди.

Райҳон биби чиндан ҳам ўғлини ҳали йўқ келиндан қизғанарди. Кампир кўпинча икки қарама-қарши ҳиссиёт орасида яшар, қандай йўл тутишни ўзи ҳам яхши билмасди. У, бир томондан, ўғлининг уйланиш ҳақида: «Э, шу гап унча эсга тушмай турибди», деганидан фойдаланиб, келин туширишга шошилмасди. Аммо, иккинчи томондан қишлоқларда тўйгарчилик авжига мишаркан, умридан саноқли кунлар қолганига қарамай, ўғлини ҳамон уйлантириб қўймаганини эслар, юрагига ваҳима тушиб, тинчини йўқотарди.

— Келин қилсам, келин ҳавлимга тушади, мандан Камолбойни олиб қочмайди-ку!—ўз-ўзига таскин-тасалли руҳида гапирди Райҳон биби. Кейин, Мақсад бибига шу дамда кўнглига келган гапни очиқ айтди:—Охирги йиллар мани аҳволим дигаргун¹... Келин кўрмасдан кетмайин деб, ичимга кўрқаябман...

— Сиз бу тўғрига то ҳозир гапирсайдийиз, ман аллақай сизга хизмат қилайдим...—Мақсад биби энди Райҳон бибига бошқа айб қўйди.—Ман сарупо тайёр бўлсун, кейин гап чиқаду, Камолбойга тайёр сарупо йўқ, дебман...

— Иби, нимага ундай деб ўйлайсиз!—хафа бўлди Райҳон биби.—Ман сизга ғариб бўлмасам...

Кампирнинг тўйга тараддудни аллақачон кўргани рост эди. У сурункасига уч-тўрт йилдан буён қурт тугар, пилла ишига қўни-қўшнни деярли аралаштирмас, топган даромади, олган мукофотларини ҳеч кимга кўрсатмай, сандиққа босарди. Райҳон биби янги кўрпалар қавиб, ёстиққа пар жойлаган, келинга усти бош, куёвга янги қўқон дўппи, қора костюм, фасон туфли олиб қўйганди. Кўнгилга маъқул келадиган қиз топилса бас, кампир эртагаёқ дарвозани кенг очиб, элга ош беришга тайёр эди.

— Гап шундай бўлса, дарров қазон қурайлик!—жонланди кичкинагина, чаққонгина Мақсад биби.—Қишлоққа қиз камми?!

Райҳон бибининг кўзи олдига тўйгарчилик авжига минган кунлар ва, айниқса, шанба, якшанбаларда «қайси хонадонга тўю томошо бор?!» деб, қишлоққа шаҳардан ташриф буюриб турувчи созандалар: сурнай чала-

¹ «Бошқача», демоқчи.

диган шаҳарлик бир чол, унинг ҳамроҳлари — доира чаладиган йнгит ва ёғоч оёққа минган, икки қўлига иккитадан тўртта қайроқ тошни олиб, уларни бир-бирига шириқлатиб урганча, сурнай, доира, тошлар оҳангида ўйинга тушган бола келди. У гурас-гурас меҳмонлар ҳовлига кириб келаётгани, кўзлари ярқираб, ёруғ чехра билан «тўй муборак, биби», дея, илтифот кўрсатаётганини тасаввур қилди-да, ҳаяжондан энтикди.

— Қишлоққа қиз кўп,— деди кампир.— Манга яхши бир келин топилар...

— Ман сизга ҳайрон,— деди Мақсад биби.— О, қўлингизни тайига турган Зумраддан гапирмайсиз.

— Йўқ, ман Зумрадни келин қилмайман...

— Би-и... Зумрад ямонми?!

— Зумрадни ямон деган одамни тилига чипқон чиқмайдимми?! Гап бошқа жойга. Зумрад аввалдан бағримизга қизимиздай ўсди. Бу ёғи уни Қамолбойга олиб берсак, одамлар бизни уёт қилади. Қим кўп, кучи оғзига етмаган одам кўп...

— Сиз бировни гапига чикора?!

— Йўқ, ман Зумрадни келин қилмайман...— пичирлади Райҳон биби.— Ундай қилсак, бобони арвоҳи бизни келиб урмайдими! Бобо «Зумрадни келин қилмагин», деб кетган...

— Бу бўлмаса, Раҳима бор... Хосият бинойигина... Ота-оналариям тузук...

— Ҳа, қиз кўп... Ўзимизга қанча қиз, Бунёдга қанча қиз!..

— Хосият сизга ёқмадими?..

— Иби, ман ёқмади дебманми?! Майли... Сиз совчиликка борайлук денг, бораберамиз.

— Совчиликка ман ҳамма вақт тайёр...

— Ман бугун кулча-ю патир пишурай бўлмаса. Сизгина эрта наҳорга келинг... Манам одамдай бир тўй қилай!

Райҳон биби Мақсад биби билан шундай ваъдалашди.

У энг шимариб, кечга томон хамир қорди, тандирга ғўзапояни қалаб, кўкка тутун ўрлатди.

Кампир юзига кунжут сепилган нон, қаймоқли патир, кафтдай келадиган сутли кулчалар пиширди. Сўнг, сандиқдан икки кўйлақлик сатин олиб, дастурхонни кенг ёзди; патир устига нон, нон устига кулча териб, сандиқ-

дан олган матоларини буларнинг устига босди. Ҳаммасининг устидан қанд-қурс сепди, новвот, шаҳардан келтирилган ясси ғиштдай оқ ҳолвани ҳам қўшиб, дастурхонни маҳкам ўради, совчиликка бориш учун тахт қилиб сандиқ устига қўйди.

Райҳон биби ҳаяжонланар, унинг кўнглида бир оз кўрқув ҳам йўқ эмасди.

У ўзи билан Мақсад бибини Хосиятнинг уйи қандай қабул қилиши, қизнинг ота-онаси совчилар хоҳишига нима деб жавоб беришини билмасди. Бунинг устига, Қамолнинг ўзи ҳам Хосиятга уйланмаслигини айтиб оёқ тираб туравериши мумкинлигига кампирнинг ақли етар, умуман, ўғлининг кўнглида нима борлигини англай олмаганидан ўзича қийналарди.

Райҳон биби ҳаяжон ва тизгинсиз ўйлар гирдобида кечаси яхши ухлай олмади.

У эртаси куни хўроз қичқирмай, итлар вовиллашга тушмай туриб, кўрпа-тўшакни йиғиштирди. Гуллари олачалпоқ, кенг, узун кўйлак устидан юпқа матодан тикилган шундай кенг, узун зангор кўйлакни кийиб, одатда паҳмайиб, елкаларида ёйилиб ётган сочларига тароқ урди, кўйлагига мос зангор дуррани манглайига зич танғиди. Шундан сўнг эғнига оқ сурпдан енгил камзул, оёғига ялтираган амиркон маҳси кийиб, бошига катта дока рўмолни ташлади.

Кампир ниҳоят шайланиб, Мақсад бибининг дарвозадан «ассалому алайкум» деб кириб келишини кута бошлади.

Мақсад биби ҳадеганда келавермади.

Райҳон бибининг кеча куйиб-пишиб, қоронғи тушгунча нон ёпганига хонадонда Зумрад ёки Камол парво қилгани йўқ. Аммо, кампирнинг бугун каллаи саҳардан лом-мин демай ясан-тусанга тушгани-ю, тажанг ўтиргани Зумрад ёки Камолни таажжубга солиши мумкин эди. Кампир буни билар, гап пишгунича оғиз очгиси бўлмаганидан, Зумрад ёки Камолнинг юз-кўзига қарамасликка тиришиб, Мақсад биби тезроқ кела қолмаганига хуноб бўларди.

Райҳон бибини одатда Камол маҳал-бемаҳал сўроққа тутмас, кампирнинг ўзи бир гапни гапирмаса, ўғли ундан нима гаплар борлигини суриштириб ҳам ўтирмасди. Бугун ҳам Камол индамай нонушта қилди-да, далага чиқиб кетди. Бироқ, Зумрад Камолга ўхшамайди. Кам-

пирнинг каллаи саҳарлаб лом-мим демасдан ясан-тусанга тушгани-ю, энди тажанг ўтирганини кўриб, қизнинг авзойи ўзгарди. Унинг қош-қовоғи осилиб, ўтли кўзлари кампирни таъқиб қила бошлади.

— Бибижон, тараддуд катта... Нима гап ўзи? — сўради у, Камол чиқиб кетганидан кейин.

— Манга бирон ишинг бўлса айт, қилай,— бўш келмади кампир.— Мани тараддудимга нима дейсан?!

Кампир: «Ниманики хоҳласам, шуни қиламан, ҳамма ишни сан билан бамаслаҳат қилишим шарт эмас!»— деган фикрни Зумрадга ўтказиш, қизнинг оғзини боғлаб қўя қолишни истаб, ўрнидан турди; жўрттага тўрдаги токчадан ойначани олиб, хумча шаклида ясалган, аммо ниҳоятда митти — жимжилоқдай келадиган кумуш сурмадонга учи йўнилган гугурт чўпини суққанича, кўзларига шошилмай сурма тортишга тушди. У кўп кексалар сингари одатда кўзи хира бўлганидан сурма тортар, ҳозир эса бу ишга жўрттага қўл урганди.

Зумрадга гап ўтказиб, унинг оғзини боғлаб бўлар эканми! У пинагини ҳам бузмади, кибор ҳолатда ўтириб, кампирни гапга тутишда давом этди:

— Сурма қўйиш кам, бибижон. Озгина ўсма эзиб берай...

— Иби, қиз бала ҳам бундай гапчи бўлайканми!

— Жаҳлингиз чиқмай айтинг, бахайр, бибижон, меҳмонга борасизми?

— Меҳмонга бораман!.. Санга нима?!

— Менга ҳеч нима!.. Лекин айтиб қўяй, биламан сиз совчиликка боряпсиз, мени алдаш, мендан гап яшириб ўтиришнинг ҳожати йўқ...

— Савчиликка бораман!.. Нима дейсан?!

— Кимнинг ҳовлисига борасиз?!

— Иби, санга нима?!

— Менга ҳеч нима!.. Лекин айтсангиз, ўзингизга фойда... Мисол учун, бировнинг эшигини бекорга тақиллатсангиз, ўзингиз хижолат бўласиз...

Райҳон биби Зумрадга рўбарў девор этагига бўшгина ўтирди. Дераза ойнасига, ойнадан кўкда чарақлаган эрталабки тиниқ қуёш нурлари таралиб ётган ҳовлига тикилиб, хаёлга чўмди кампир. У ёш қизларнинг турмуши нима, кўнгли нима-ю, қадам ташлаши қандай, буни Зумрад ўзидан кўпроқ билишини ҳис этди. Ўзи чиндан ҳам бировнинг эшигини бекорга тақиллатиши,

оқибат ўсал бўлиб уйга қайтиши мумкин эканлигини, ўртада рози-ризолик пайдо бўлган тақдирда ҳам, адашиб қўйиб, кейин бошини қайси деворга урарини биллолмай қолиши ҳеч гап эмаслигини ўйлади.

— Ман шу Хосиятга оғиз солайлик, нима бўлайкан, деб турибман. Муни манга Мақсад айтди. Икков шунга бормоқчи...

Райҳон биби, муз устида сирғалиб кетишдан қўрқиб секин қадам ташлаган кишидай, эҳтиёткор оҳангда, қўрқа-пуса гапирди. У Зумрадга нчки ваҳм билан илтижолли тикилиб, қизнинг ҳозир: «Хосият бировга унаштирилган» ёки «Хосиятнинг бировга кўнгли бор, фалончи йигит билан кўришиб юради», дейишини, ёхуд: «Хосиятнинг мана бундай айбини биласизми, йўқми», деб айтиши, шундай жавоб жонига наштаардай санчилишини кутди.

Зумрад кампир кутган гапларни айтмади.

— Хосият менинг биринчи дугонам,— деди у.— Биламан, бинойи қиз. Уни келин қилган одам ҳеч вақт пушаймон бўлмайди. Қанийди, сиз шу қизни келин қилсангиз!..

Райҳон биби енгил тортди.

— Иби, садақа бўлай санга. Ман сандан гап ёшриб ўтирибман-а!

— Бибижон, сиз бари бир Хосиятни келин қиллолмай-сиз-да...

— Нимага ундай дейсан?! Хосият Камолни писанд қилмайдими?! Камол ҳеч кимни олмайман деб яна оёқ тирайди дейсанми ёки?!.

— Гап писанд қилиш, оёқ тирашда эмас!— мужмал жавоб қайтарди Зумрад.— Камол бари бир Хосиятни олмайди, бибижон. Уям бунга тегмайди...

Райҳон биби гаранг бўлиб қолди. Хосият бинойи қиз бўлса, Камолни писанд қилса-ю, Камол ҳеч кимни олмайман деб, оёқ тирамаса, демак нима учун хайрли ишга йўл топилмас экану бу ишга нима халал бераркан?!.

Зумрад «гап тамом», дегандай ўрнидан турди. У бошидаги енгил қора рўмолини ечиб, қайтадан тағиндида, эшик олдидаги шкафдан йўл-йўл нимчасини олиб кийди. Афтидан, у кампирни сув билан оташ орасига ташлаб, энди ўзи ташқарига чиқиб кетмоқчи, ўзини нимадир ишга уриб, кампирнинг армони-ю ҳасратига қиё боқмай, эркин айланиб юрмоқчи эди!

Райҳон бибига қизнинг бу хатти-ҳаракати маъқул келмади. Эрталаб кампирнинг ясан-тусанга тушгани-ю, тажанг ўтирганини кўриб Зумраднинг авзойи ўзгарганидай, қизнинг беғамлигини кўриб энди Райҳон бибининг феъли айнаиди.

— Биламан, сани ичинг бир сарой,— деди кампир.— Локин бир гапни очдингми, бу ёғи оғиргина ўтириб, манга мағзини чақ...

Зумрад қайтиб девор этагига ўтирди.

— Нима дей, бибижон?!

— Ичингга борини айт...

— Камол Хосиятни яхши кўрмайди. Бунинг устига, Хосиятни оласан деганингиз билан баъзи йигитларга ўхшаб, ўйламай-нетмай ола бермайди... Яна айта берсам, Камол бошқа бир қизга кўнгил берган...

— Ким экан у, кўнгил бергани?..

— Битта қиз-да!.. Сизга нима фарқ қилади!..

— Иби, ман ўлай, Камолни мўмин десам, буям оёқ чиқарганми!.. Айт... Манга айт, кимни қизи билан юрибди?!

— Сиз унинг ота-онасини билмайсиз...

Кампирнинг назарида, кўз олдини туман босгандай, туман ичида қандайдир нотаниш қиз оёқлари ерга тегмасдан юзиб ўтгандай бўлди.

— Қишлоққа қиз камми?! Нимага бундай қилади-а...

Зумрад миқ этмади.

Райҳон бибининг тарвузи қўлтиғидан тушди. Унга ўғлининг қандайдир қиз билан танишлиги бир алам қилса, ўғлим бу қиз билан қаерларгадир кетиб қолиши мумкин, деган гап хаёлига келиб, икки алам қилди.

Зумрад ташқарига чиқиб кетди.

Райҳон биби дераза ойнасига, ойнадан кўкда чарақлаган эрталабки тиниқ қуёш нурлари таралиб ётган ҳовлига ўйчан, паришон, ғамгин ва ташвишли тикилганича, бир муддат қимир этмай ўтирди. Сўнг, ўрнидан туриб, камзулини ечди; даҳлизга чиқиб кўзларидаги сурмани ювди; илдам ташқарига чиқди. Зумрадга ўхшаб, ўзини қандайдир ишга ургиси келди.

— Ассалому алайкум!

Бир тавақаси очиқ дарвоза остонасида Мақсад биби кўринди. У ҳам Райҳон биби ясан-тусан қилганидай, ўзига оро берган, духоба камзул кийиб, бошига шоҳи рўмол ташлаган эди.

— Иби, келдингизми?! Келинг...— Унга пешвоз юрди Райҳон биби.—Қани уйга кирайлук. Бир пиёла чой ичайлук...

— О, сиз барвақтроқ туриб мани пойласангиз бўлмайdimи?! Чойни келинникига ичайдук...

Райҳон биби индамади. У Мақсад бибини уйга бошлаб кирди, шошилмай дастурхон ёзди.

— Мангинага эс йўқ,— деди шундан кейин Райҳон биби.— Сандуқни очиб кўрсам, сиз кеча айтган гап тўғри, Камолбойга ман олган сарупо тўйга урвоқ бўлмайди-гон...

— Би-и... шунга ғамми?! Юринг-е, бориб бир гаплашайлук, тўйгача камомадни¹ аста-аста жам қила бера-сиз...

— Муни устига, Камолбойни келиндан қизғонганим тўғри... Юрсин икки-уч йил, хотун қочмайди...

— Сиз энди қизғонишни қўйинг-да!.. Камолбой тизангизга қайтиб ўтирмайди...

— Бошқа вақт... Бугун оёғим тортмади.

— Сизгинага Хосият маъқул бўлмаган... О, уни йўқ десайиз, Раҳимага борайлик. Бунёдга бўлса-ку, мани танишларим бисёр. Юринг-е...

— Йўқ, бошқа пайт...

Мақсад биби чиқиб кетганидан сўнг, Райҳон биби ташвиш ва қайғу гирдобига тушди.

Уни Зумрад бир қур сув билан оташ орасига ташлаган, аммо на қайтиб чиқиш йўлини кўрсатгану на қўлини узатиб, кампирнинг чиқишига ёрдам берган эди.

У Камолнинг охирги пайтларда шаҳарга кўп бормай қўйганидан мамнун бўлиб, қишлоқда Камол қандай юрганига парво ҳам қилмаганини сезди. Ўғли Усмон бобо даврида — отасининг кўзи остида қандай юрган бўлса, ҳамон шундай юргандир деб ўйлаб, унинг кўпинча уйга кеч қайтаётганини иши кўпликка йўйганини эслади. Унга Камолнинг уйдан ташқарида умуман ҳеч бир иши йўқдай, ўғли ишни баҳона қилиб, кўча-кўйда санқиб юргандай, демакки, уялмай-нетмай маломат кўчасига киргандай бўлиб туюлди.

Кампир ўғлининг бугун эртароқ уйга қайтишига умид боғлади ва ўғли билан ҳам ота, ҳам она бўлиб гаплаш-

¹ «Етмаганини», демоқчи. Бухоро шеваси.

гиси келди-да, қайси тартиб, қайси оҳангда гаплашишни ўйлай бошлади.

Уни ўғли ҳақидаги хабар бир томондан, бутунлай ташвиш ва қайғу гирдобига туширди. Аммо иккинчи томондан, у: «Шайтон бу Зумрад, аввалдан бамаслаҳат иш тутмаганим учун, мени ёлғондан бўлмаган гапларга андармон қилиб, ўч олишни хоҳлаган!» — сингари хаёлларга борди-ю, ўзини шу хаёлларига ишонтиргиси келди.

Райҳон бибининг томоғидан куни бўйи на бир бурда нон, на бир қултум сув ўтди.

У, Камол уйга қайтиб, кечки таомга ўтирганларида ҳам ўзини қўлга олиб тузук бир овқат еёлмади. Ичига тухум солиб қайнатилган хамир таом — тухумбаракдан яримтасини оғзига тикди-ю, қўлини сочиққа артди ва тезроқ дастурхон йиғиштириб, Зумрадниң нариги уйга чиқиб кетишини кутганича ўтираверди.

Ниҳоят, Зумрад дастурхонни йиғиштириб, она билан болани уйда ёлғиз қолдирди.

— Балам, сан ҳеч вақт «она, хафа ўтирибсиз?» деб мандан гап ҳам сўрамайсан! — арқонни узун ташлади кампир. — Икков бир хонага туриб, сан манга на чақчақни биласан, на суҳбатни. Бу, онам ғанимат бир одам, эрта-индин ўлади-кетеди-ю, бошқа дунёга туғилмайди, деган гап хаёлингга тушмаган...

— Э, нимага ундай дейсиз?!.

— Шундай дейман-да... Бу ёғи, сани хотун олишинг манга бир армон бўлди. Бобо дунёга орзу-ҳавас кўрмай қазо қилдилар. Энди мани хаёлим ўзимга паришон...

Райҳон бибининг назарида, Камол бўзариб-бўзрайгандай бўлди. Йигитнинг хаёлчан кўзларида номаълум бир изтироб акс этиб, у бехосдан шу қадар хастаҳол қиёфага кирдики, буни кўриб, кампирнинг юраги қинидан чиқаёзди. Кампир шу лаҳзада турмуш муаммоларини ҳам унутиб, ўғлини ёш бола сингари бағрига тортиш, унинг бошини кўксига қаттиқ босиб, сочларини, юз-кўзларини мана шу қоронғи шомдан то саҳар беозор сийпалаш истагидан энтикди. У ҳозиргина ўғлига чолнинг қазо қилгани-ю, ўзининг ҳам саноқли кунлари қолгани тўғрисида гапирганини эслади ва айтган гаплари шунчаки умр бебақолигидан шикоят бўлмай, аччиқ ҳақиқат-эканлигини энди беихтиёр ҳис этиб, юрагига ваҳму ғулгула тушди. Ўғлини узоқ йиллардан буён эркалаб қўйиш қўлидан

келмаганини, насиб этмаганини, фарзанди улғайгани сайин ўзидан йироқлашиб кетгани-ю, кетаётганини ўйлади. Камолга қанчалик меҳри кўп бўлмасин, бари бир унга ҳеч қачон болалик пайтларидаги сингари яқин бўла олмаслигини англаб, инсон қисматида нега бундай шафқатсизлик белгилари борлигига тушунолмади.

Райҳон биби Камолнинг товушидан ўзига келди:

— Одамни хафа қиладиган гапларга ҳожат йўқ, она! Мен билмасам, сиз нима хоҳлайсиз...

Кампирнинг кўнглидаги бутун ҳароратни Камолнинг мулойим товуши ювди-кетди. Унга ўғли бир умр журъат, жасоратни билмагандай, ўғли бўшанглик қиляётгани учун ҳам, то ҳамон орзу-ҳавасга имкон топилмагандай бўлиб туюлди.

— Балам, ман бир қизни топдим. Бу ёғи, шу яқин ўртага тўю тамошо қиламиз!— деди кампир қатъий.

— Сиз топган қизни мен олмайман, она,— беозор эътироз билдирди Камол.

— Иби, майли, биронтасини ўзинг топ... ёки топганинг борми?!

— Мен яқин ўртада хотин олмасам керак...

— Топганинг бор, ман билдим. Айт, у кимни қизи?!

— Сиз унинг ота-онасини билмайсиз...

Кампир қўлидаги арқонни Камолнинг бўйнига шаппа ташлаб, энди унинг оёқ-қўлларини бирваракай маҳкам боғлади:

— Ота-онасининг тайини бўлмаса, сан уни нима қиласан!.. Қишлоққа қиз камми!

— Э, одамни тинч қўясизми, йўқми?..

Кампирга ўғли, негадир, иккиланиб тургандай, журъат, жасорат етишмаганидан, бировнинг домига илиниб, қутулиш йўлини билмаётгандай бўлиб кўринди.

— Қишлоққа қиз кўп!— деди у қатъий.— Сан нозиндай бир йигит бўлсанг... Одамлар ҳазар қилган бедаво бўлмасанг... Манга ростини айт. Ўша топганинг агар сани бўйнингга осилиб юрган бўлса, ман бориб сочларини юлай, юзини бир тимдалаб келай...

Райҳон бибининг назарида Камолнинг авзойи баноғоҳ ўзгарди. Йигитнинг озғин юзи янада тортилиб, кўзлари қисилди; ёшгина, мулойим, беозор, содда ўғли бирданига балоғатга етган, жасур, аччиғи тез, қайсар, асабий йигит қиёфасига кирди-қўйди.

Камол кампирга дона-дона, кескин гапирди:

— Бу индамас экан, деб ҳаддингиздан кўп ошаберманг. Сиз умрни қандай ўтқарган, бунга менинг ишим йўқ. Мен қандай ўтқараман, бунга сизнинг ишингиз бўлмасин! Бундан бу ёғи шу тўғрида оғиз очсангиз, тураман-у кетаман, беҳурмат бўлиб қолаверасиз...

Кампир умрида ўғли бу қадар қизишганини кўрмаган, ундан бу тахлит гапни эшитмаган, унинг ҳар қалай журъати, жасорати борлигини билмаганди. У, Камолнинг «масалан, мана бундай...» деганга ўхшаб, ўрнидан кескин қўзғалгани, ташқарига кескин йўналганини кўриб, нафасини ичга ютди.

Қишлоқларда тўйгарчилик авжига минган кунлар келиб, ўзининг умидли инсон эканини ҳис этган, кўнгилдаги армон туфайли тинчи йўқолиб, тили эркин калом бошлаган Райҳон биби, Камол билан баҳсдан сўнг, қайтиб аввалгидай ҳафтада, ойда ниманидир гўнғирлаб қўядиган, тоғдай юриб, тоғдай лол қотган бегап-безабон кампирга айланди. У, Камолнинг орзу-ҳавасини Усмон бобо кўрмай кетганидай, мен ҳам кўрмай кетаман, деб ўйлади.

Бу совуқ ишонч Райҳон бибини энди ичдан емира бошлади.

* * *

Камол ёз кечалари ҳовли ўртасидаги қуриган ўрик остига қўйилган тахта сўрида тунарди.

У Райҳон бибининг ёнидан асабий ҳолатда ташқарига чиқди ва сўри четига келиб ўтирди-да, кампирга озор берганини ўйлаб эзилганича, бошини букди.

Камолнинг икки тарафида турган икки уйнинг ҳам деразалари очиқ, уларда чироқ милтирар, уларда бири-бирдан айру ўтирган икки аёл, эҳтимолки, ҳовли юзидаги сўрида бош буккан йигитдан кўпроқ, унинг бахти учун қайғуриб, унинг тақдирини ўзларича ўйлашарди.

Ниҳоят, Райҳон биби ўтирган уйда чироқ ўчди.

Кўп ўтмай, Камолнинг ёнидан елкасига кўрпа юклаган Зумрад ўтди.

Зумрад тахта значани гижирлатиб сўрига чиқди; Камолга ўрин сола бошлади.

— Мана, бўлди... дам олинг,— деди у бир пайт эҳтиёткор, меҳрибон товушда.

— Озгина ўтиринг... гаплашайлик...

Камолга Зумрад билан гаплашса, тақдири ҳал бўлиб,

кўнгли ёришадигандай, бахти ярқираб кетадигандай туюларди.

Зумрад зинача устига оғир ўтирди.

— Кампирга мени биров билан юради деб сиз айтдингизми?!. Илтмос... шунни билмоқчи эдим...

— Мен айтдим...— иқрор бўлди Зумрад.

— Нимага ундай қилдингиз?..

— Бибим саҳардан совчиликка боришни ўйлабдилар. Мен фақат «борманг», дедим...

— Кейин, ҳаммасини гапириб бердингизми?..

— Гапирдим... Чунки, бир одамнинг эшигига қизни сўраб борсалару, у одам:

«Ўғлингиз фалончи билан кўча-кўйда судралиб юрганини билмайсизми! Мен сизга қизимни бермайман!» деса, уятга қолмайдиларми!!. Бегона гапирганидан, менинг гапирганим маъқул.

Камол, ўзи учун кампир онаси қанчалик куйса, бу қиз шунчалик куйишини ўйлаб, ундан ичида миннатдор бўлди. Зумрадга кўнглида ётган гапларни очик айтди:

— Мен яқин ўртада уйланмасам керак... Мен ҳеч вақт ўзим яхши кўрмаган бирон қизга уйланмайман... Олсам, фақат Олияни олардим...

— Сизга у кишини олиш учун нима халақит беряпти. Олинг!.. Тўй қилиш қийин эмас...

— Тўғри, тўй қилиш қийин эмас...

— Олия опа рози бўлмайди деб, кўрқаяпсизми?! Яхши кўрганингиздан кейин, рози бўлмай қасрга борарди!

— Мен бунга кўрқаётганим йўқ...

— Бибимнинг майлларига қараяпсизми?.. Кўплашиб бибимга гап тушунтириш мумкин-ку...

— Тўғри... Кампирга гап тушунтириш қийин, лекин тушунтирса бўлади... Биласизми, шошмаётганимнинг сабаби буям эмас... Кампир Олияни олишимга рози бўлган тақдирда ҳам, мен унга уйланишим даргумон. Мен ичимда Олия билан қовушиб бахт топишимга унча ишонмаяпман. Узимнинг бўлса, дунёда жудаям бахтли бўлгим келади... Мен Олиясиз туролмайман. Лекин, у билан кўришган пайтларимда доим ҳам кайфиятим ёруф бўла бермайди. Бир одам Олиянинг шаънига маломатли гап айтган, шу гап ҳар замон ёдимга тушиб, кўнглим оғрийд...

Камол, Олияни тилга олгани заҳоти, Зумраднинг тўлганишини, эътирозли фикр билдириши ёки суҳбатга нуқта қўйиб, ўрнидан туриб кетишини кўп марта кўрганди. Шундан, у Олия ҳақида «айтсамми, айтмасамми» қабилда иккиланиб гапирди. Йўқ, Зумрад бу сафар, аксинча, гапни ўйчан, босиқ эшитди.

Камолнинг оила-ю, оиладаги инсон бахти тўғрисида ўз тасаввури бор эди. У қишлоқдаги хотин-халажнинг ўз эри ва дунёдаги жами эркаклардан шикоят қилган пайтларини умрида кўп кўрганди.

— Мани чолим ўлгур дангаса... Қуриб кетсин, бу эркаклар хотун кишига меҳрибон бўлишни билмайди...

Камол, тахминан шундай гапларни эшитишга ўрганиб кетган, аммо бундай гаплар ёш болалик чоғларидан унинг гашига тегар, унда ҳар қачон нохуш таассурот қолдирарди.

Йигитнинг таъбини қишлоқдаги эркакларнинг ўз аёли ва дунёдаги жами хотинлардан шикояти ҳам бирдай хира қиларди.

— Бизни хотун сонга кирмайди,— дерди масалан кимдир.— Гапурсам, гапим бу қулоғидан кириб, у қулоғидан чиқиб кетади... Ман сизга айтсам, хотунлар ўзи...

Камол тил орқали фош бўлган ҳар қандай шикоят кўнгил қатида ётган шикоятнинг меваси эканлигини тушунар, яқин одамлар кўнглида бир-биридан шикоят бўлмаслиги керак деб биларди. У ўзи улгайган хонадонда чолу кампирнинг бир-бирига худди сиғингандай муносабатига вақтида эътибор берган, унинг учун оиланинг маъноси шу бўлиб, оиладаги бахт шундан иборат эди.

— Бир одамнинг гапига сизнинг нима ишингиз бор,— деди Зумрад.— Ҳамманинг оғзига қарайдиган бўлса, ким ундай дейди, ким бундай... Одам ўз фикрига қараб иш қилиши керак...

— Тўғри-ку... Лекин унчалик тўғри эмас!— деди мулойим Камол.— Юракка кирган ғаш одамнинг ичида бари бир қола беради...

Камол кўнглидаги гаплардан Зумраднинг хабардор эмаслигини, гап бир очилдими, борини ўртага тўкишдан бўлак иложи йўқлигини ҳис этди.

— Олия, албатта, яхши қиз!— деди у.— Мен, Олия билан таниш бўлганимдан хурсандман. Лекин, биласизми, баъзи вақт Олиянинг феълини кўриб, хаёлим қочади. Олия нарсани бир оз яхши кўради... Қунда янги соат...

янги кўйлак... этикча ёки исирға... Гўёки янги нарса ол-
маса, туролмайди...

— Ғалати одам экансиз!.. Қайси бир аёл нарсани ёмон кўради! Масалан, меннинг кунда янги кийиб, чиройли бўлгим келмайди деб ўйлайсизми!.. Қизларнинг азалдан ўз дугоналари ичида энг яхшиси бўлиб, ажралиб тургиси келади... Сиз бунга парво қилманг...

Тун қоронғи эди.

Чироғи ўчмаган уйнинг деразаси олдида бир даста нур ётар, заррадай митти парвоналар билан бармоқдай келадиган қанотли қора қўнғизлар тўкин нур устида бекорга талашарди.

Қамолга Зумраднинг тун бағрида ярқираган кўзлари ўтли, чиройли кўринди. У қиздан фақат бу оқшом эмас, умуман нечундир миннатдор эканлигини ҳис этди. Қизни кўпдан буён нима биландир хурсанд қилиш нстаги кўнглида чўкиб ётганини, аммо уни хурсанд қилиш ҳеч қачон қўлидан келмаганини сизди.

— Биласизми, Олиянинг кўксига қачон чиройли соатни кўрсам, сиз Қосим билан шу соат устида уришганингиз ёдимга тушади... Қосим нима учун сизга ўша соатдан бермади-ю, Олияга кўп нарсалар топиб берган, шуни мен билмайман... Тўғриси, уларнинг бир-бирига муносабати менга қоронғи... Олиядан буни суриштирсам, авзойи ўзгаради, индамайди...

— Соат учун Олия опа эмас, Қосимча айбдор. Бу Қосимнинг ўзи қизларга хушомад қилиб юради... Бунга сиз парво қилманг...

— Мен Олияни яхши кўраман. Лекин у мени ҳеч қачон яхши кўрмайди деб ўйлайман...

— Яхши кўради! Бўлмаса, ҳаммани қўйиб, сиз билан судралиб юрмасди... Кейин, эсингизда бўлсин, биров яхши кўриб қолган одам уни доим ҳам ўшандай яхши кўра бермайди... Сиз Олия опани яхши кўрибсиз, эҳтимол, кимдир сизни яхши кўриб юрар... Кўпинча шундай бўлади...

— Ёшим йигирма бешга кириб, мени ҳеч вақт биров чинакам яхши кўрмади... Кимдир кўнгил боғлаган бўлиши мумкин, лекин ҳеч ким ростдан яхши кўргани йўқ... Қизлар чиройли, гапдон йигитларни яхши кўрса керак...

— Қизлар сизни ҳам яхши кўради! Сиз ҳеч кимдан кам эмассиз!

Улар жим бўлиб қолишди.

Унг қўлдаги уйда чироқ бир ёниб, қайта ўчди. Райҳон биби, одатда, чойнак-пиёлани бош томонига қўйиб ётар, юраги куйиб, томоғи қуруқшаган пайтларда девордаги тугмачани босиб, бир қултум чой ичиб оларди.

— Мен ичимда Олия билан қовушиб бахт топишимга ишонмаяпман,—деди яна Камол.— Ўзимнинг бўлса, дунёда жудаям бахтли бўлгим келади...

Зумраднинг бирдан аччиғи чиқди:

— Ғалати одам экансиз!.. Ёки, Олия опа билан гап кўпаймасдан хайру хўш қилнинг. Ёки, одамларга босаётган қадамингизнинг ҳисобини бернинг... Бундай юриб бўлмайди-да, биродар!.. Сиз билан гаплашиб ўтириб, киши баъзан бўғилиб кетади...

Зумрад ўйчан, босиқ ҳолатдан ногаҳон шундай кескинликка ўтди-да, зиначани бир ғижирлатиб, уй томон кетди.

Бирпасдан кейин бу уйда ҳам чироқ ўчди.

Бундан бирон соатча бурун икки чироқ ўртасида ўтирган Камол, мана, қоронғи ҳовли юзида мунғайиб, ёлғиз қолди.

Бу оқшом Райҳон бибининг асабий гапдан ранжиб-ранжимагани унга маълум эмасди. Аммо, у Зумраднинг аччиқ қилиб гапиришида ажиб бир тароват борлиги-ю, қизнинг бундай гапириши ўзига доимо хуш келишини, бугун Зумраднинг кескинлигидан ранжимагани ва ҳеч қачон ранжимаслигини яхши биларди.

Камол, аксинча, кўнглида яна бир қатла Зумраддан миннатдор бўлди.

* * *

Райҳон биби замон ўзгарганлигига тушунарди; энди йигитнинг уйланиши, қизнинг келинлик либосини кийиши учун муҳаббат деган ҳиссиётни тан олмаслик мумкин эмаслигига, бундай шароитда ёшларга ён бермасликнинг иложи йўқлигига ақли етарди...

Райҳон биби бир куни ўз хотирасидан Камол билан Зумрад колхоздаги ёшларга зиёфат беришганида даврада хизмат қилиб юрган хушрўй қизнинг қиёфасини излаб топди. Излаб топди-ю, ўшанда Зумраднинг «шу қизни келин қилмайсизми, бибижон?»— дегани беихтиёр ёдига тушди.

У, Олия аталган, номини баъзан Зумрад билан Камол секингина тилга оладиган қиз ҳам, Камолнинг ишқи тушган қиз ҳам ўша «хушрўй»нинг ўзгинаси эмасмикан, деб тахмин қила бошлади. Камол «топган» қизининг ота-онаси номаълум эканлиги-ю, афтидан, бу ерлик эмаслиги — Райҳон бибининг тахминига гўёки бир далил бўлди.

Райҳон биби Зумраддан ўша хушрўй қизнинг нега уйларига келиб турмаслигини сурништирди. Зумрад Олияни уйга етаклаб келишга ҳеч бир мойиллик кўрсатмаганидан кейин эса, бу қиз Мунаввар бибининг ташқисидан туриши-ю, кутубхонада ишлашини ора-сира гап ковлаштириб, ўзи учун аниқлаб қўйди.

У Камолнинг кимнидир яхши кўришига қарши эмасди. Аммо, у ўғли боғланган қизнинг ҳамма жиҳатлардан ўзига маъқул келишини истар, унинг бу борада ўз қарашини, ўз мулоҳазалари бор эди.

Райҳон биби баъзан «катта арава қаёққа юрса, кичкина арава ҳам шу ёққа юради» деган гапни ўйларди. Унга Олиянинг ота-онаси бағридан узилиб, қишлоққа келиб қолган қиз эканлиги-ю, қизнинг ота-онаси ўзи таниган, билган, синашта бўлган одамлардан эмаслиги ёқмасди. Умуман, дунёда нимаики номаълум бўлса, кампирда, албатта, ваҳимали, совуқ таассурот уйғотарди. Кампир Олиянинг ота-онаси, балки, ниҳоятда яхши одамлар бўлиши мумкинлигини ўйлашни ҳам истамасди. У «катта арава» бўлган қизнинг ота-онасини, аксинча, фарзандини суймаган, фарзанди ҳаётига, тақдирига бепарво қараган ёмон одамлар деб ўйлар, ўзини шунга ишонтирарди. «Дунёда фарзанд ота-онасидан ўтиб, қаёққа борарди?» деган гап қону қонига сингигану, «Яхши одамларнинг фарзанди — яхши, ёмон одамларнинг фарзанди — ёмон», деган тушунча билан яшаган кампир, Олиянинг бир куни Камолни бахтсиз қилиб қўйишидан қўрқарди.

Райҳон бибига Олиянинг шаҳарлик қиз эканлиги ҳам ёқмасди. Қишлоқ аёллари кўпинча пичан ўришга чиқиб, ундан-бундан гаплашган пайтда: «Шаҳар қизларининг юз-кўзи жуда эрта очилган бўлади; уларнинг қишлоқ қизларига нисбатан ҳаёси, иффати камроқ», — дейишар, Райҳон биби ҳам аёлларнинг фикрига юз фоиз қўшилди. Бундан ташқари, кампир хонадонда ўзидан кейин ҳам томорқа-боғча ишлари билан кимдир машғул бўли-

ши, молу ҳолга қишлоқ кишиларига хос меҳр қўйиб, хўжаликни бутун сақлашини умид қиларди. Ҳар қалай шаҳар шароитида ўсган Олия, унинг назарида, бу ишларни уддалай олмасди.

Райҳон биби, мана шу мулоҳазалар бўлмаганида, муҳаббат деган ҳиссиётни тан олмаслик йўлини тутмас, Олияга Камолнинг кўнгли чопганини кўриб, фигони чиқмасди.

Кампир замон ўзгарганига яхши тушунарди.

Зумраднинг қўлини сўраб уйга бир гал совчилар келганида, кампирнинг қистов-қийноқ йўлини тутмагани ҳам худди шундан далолат берди. Райҳон биби икки ёш ўртасидаги муносабат бобида Зумраднинг раёини биринчи ўринга қўйиб, муҳаббатга ҳаттоки эҳтиромкор қараганини намойиш қилди.

Қишлоқларда пахта йиғим-терими олдидан тўйгарчилик авжига минган кунлар бошланиб, улар остонасига кўп совчилар қатори пакана, пучуқ, гапдон бир хотин билан новча, индамас бир кампир ҳам қадам қўйган эди. Қизилтепа райони этагидаги қишлоқдан Чаманга қадам ранжида қилган бу икки аёл бегона эмас, Райҳон бибининг ота томонидан уруғ-аймоқлари бўлиб, аҳён-аҳёнда уни сўроқлаб туришарди.

Меҳмонлар кечгача ўтиришди.

Пакана, пучуқ хотин Райҳон бибининг қўйнига қўл солиб кўриш пайдан бўлди. У «айланиб-айланиб» сўзини қадим Бухоро шеvasи бўйича «айналиб-айналиб» тарзида кўп ишлатар, Райҳон бибига унинг Қизилтепада туғилгани-ю, аслида Қизилтепалик эканини қайта-қайта эслатарди.

— Сизни биз бир вақт бу қишлоққа берган,— деди меҳмон хотин ниҳоят.— Айналиб-айналиб сизга келишдан сабаб, қишлоқдан бир қиз олиб кетайлуқ. Бизга Зумрадхон керак...

Соядай ўтирган новча, индамас кампир бошини тебратиб қўйди.

Райҳон биби меҳмонларга бундай жавоб қилди:

— Ман йўқ дейманми, садақа бўлай... Локин, билмасам, ҳозир ёшларга муҳаббат деган гап чиққан... Зумрадга айтайлуқ, қани, майли деса, аввал икки ёш бир-бирини кўриб гаплашсун. Бир-бирига кўнгли чопса, ман, албатта, рози...

Аёллар, йигит билан қизни Қизилтепа райони этаги-

даги қишлоқдан ҳам, Чамандан ҳам қарийб баробар ма-софада жойлашган Гала-Осиё райони¹ марказида кўриш-тириш фикрига келдилар...

Зумрад йигит билан кўришишга ҳеч бир эътироз бил-дирмади.

У кўп ўтмасдан иккита дугонасини ённга олиб, Гала-Осиё райони марказига борди. Ниёз деган йигит билан улар район марказида, қатор оқ уйлар соясидаги уюм тол остида кўришдилар.

Зумрад Ниёзни таниди.

Ниёз болалигида Чаманга ҳалиги индамас кампир билан келган пайтлари бўлганди. Зумрад ҳовлида унинг ташвишга ботгандай, афтини бужмайтириб юрганини яхши эсларди.

Ниёз энди катта йигит бўлиб қолган, аммо бўйи бас-тини ҳисобга олмаганда, деярли ўзгармаган эди. У қиз-нинг қаршисида ҳамон афтини бужмайтириб турар, уйланишга ҳам, гўёки олдида катта, зерикарли бир ташвиш турибди-ю, мажбурият юзасидан шу ишни ба-жаришига тўғри келган одамдай қисиниб қараётганга ўхшарди.

Зумрад Ниёздан ўз қишлоғида ҳаёти нима-ю, мақсади нимадан иборат бўлиб юрганини сўради.

— Бизни иш, асосан, қурилишга... Гоҳо вақт одам-ларга уй-муйлар деворини суваб, томинин андавалаш ке-рак бўлса, бундан ҳам қочмаймиз...

Гап гапга қовушмади.

— Мен-ку қиз бола... Наҳотки, сиз учун ҳам бир-би-рига кўнгиб қўйиб-қўймасликнинг фарқи йўқ!..

Зумрад сўз билан йигитни чўқиб қочирди.

Қишлоққа қайтиб келганида, Райҳон биби унинг тўй-га рози бўлган-бўлмаганини суриштирди.

Зумрад Ниёз билан қандай гаплашганини айтиб берди.

— Сан бало-ку!— деди кампир. Кейин қўшиб қўй-ди:— Аввалдан шу ишга маниям дилмнга ёруғлик туш-мади... Майли... Тўғри қилибсан...

Райҳон биби Зумрадга совчиларнинг қариндош экан-лиги-ю, ишнинг бундай кўчгани бир оз хижолатли бўл-ганидан ақалли бир оғиз ҳам гапирмади.

---

¹ Бу район кейинчалик Бухоро районига қўшилиб кетган.

Пахтазорда механизаторлар, тележкачилар, теримчилар, тарозибонларнинг қўли-қўлига тегмас, машина теримига ажратилган ерларда «зангори кема»лар юзиб, хирмонга барака киритарди.

Зумрад далада ўзи олдин кўрмаган, танимаган янги кема капитанини учратди.

Бу — катта, бақувват, чиройли бир йигит эди. Пишиқ жуссаси, қисқа, кучли қўллари биланми, бир ёнга енгил таралган сочи, мрамардан йўнилгандай тиниқ юзи биланми, илк қарашда у шаҳарлик кураш тушадиган спортчиларни эслатарди. У содда жилмаяр, бироқ ерга оёқларини дадил қўйиб тургани-ю, шиддатли қадам бошишлари, мардона қарашларида ўзига ва ўз қудратига мукамал ишонч акс этганидан, табассумида ҳам ҳаёт кўркидан дарак берган инсоний бир гўзаллик барқ урарди. Бундай бутун намоишда у энди спортчилардан кўра кўпроқ ҳаёти киноларда ҳикоя қилинган азамат ишчи синфи вакилларига ёхуд ҳаёти курашларда қўшиққа айланган машҳур комсомолларимизга ўхшарди.

Янги кема капитани, афтидан, ўзига рўпара келган одам билан дарҳол танишиб, сўзлашиб кетадиган, тезда апоқ-чапоқ бўлиб қоладиган, бир тупроқда яшаган одамлар ўртасида бегоналик бўлиши мумкинлигини умрида тан олмаган йигит эди.

Капитан далада Зумрадга биринчи салом бериб, қизнинг кунига қанча пахта тераётгани-ю, мавсумда қанча термоқчи эканлиги билан қизиқди.

— Кунига уч юз килогача теряпман,— деди Зумрад.— Мавсумда етти минг кило термоқчиман...

Капитан қизга, машинани ўргансангиз, бундан ўн ҳисса кўпроқ теришингиз мумкин, деди. У механизатор бўлганидан ниҳоятда хурсанд эканлиги кўриниб турарди. Капитан ички бир ифтихор билан ҳозир колхоз ҳар кун ийиллик планнинг ўн-ўн бир процентини миқдорида пахта топшираётганидан гапирди.

— Қишлоқда бугун механизатор асосий фигура бўлиб қолди,— деди у.

Зумрадга «фигура» сўзи шахмат тахтасини эслатди. Бундан сўнг у, йигитни шахмат ўйнаса керак, деб ўйлаб бу йигит аслида шаҳарлик эмасмикан, деган фикрга борди.

Зумрад, кўп шаҳарлик ёшлар пахта териш машинасини ҳайдаш санъатини эгаллаб, мавсумда колхозлар, совхозларга ёрдамлашиш учун ўз ихтиёрлари билан қишлоққа йўл олишаётганини газеталарда ўқиган, одамлардан эшитган эди. Шундан, бу йигитни ўз қишлоқларига келган ўшандай ёшлардан биринчиси деб, тахмин қилди.

— Сиз шаҳарликка ўхшайсиз...

— Йўқ, мен шу колхознинг иккинчи этагидан. Биласиз, колхозимиз катта... Лекин, бу қишлоқда мени таниган одамлар ҳам йўқ эмас, сўрасангиз, айтишади. Отим Умар... Олдин гаражда слесарь-механик бўлиб ишлардим...

Зумрад Умарни баъзан далада учратиб турадиган бўлди. Йигит ҳар гал ифтихорга тўлиб машинадан сўзлар, қизнинг кўнглида машинага нисбатан ҳавас уйғотишга қарор қилганга ўхшарди.

— Пахта осонликча униб-ўсмайди... Ҳаёти далага боғланмаган одам бу қандай меҳнат эканини билмаслиги мумкин. Бизнинг бўлса, буни унутишга ҳақимиз йўқ!..— дерди баъзан Умар.— Пахтани вақтида териб олмаслик ёки нобуд қилиш, биласизми, худди ота-она катта бўлиб қолган фарзандига қарамай қўйганидай бир гап... Гоҳи вақтлар одамнинг кўнгли оғрийди... Арзимаган прицеп етишмагани учун пахтани бункердан ерга тўкиб, тупроққа булаймиз...

Зумрад Умарнинг фидойи эканлигини ёқтирар, йигитнинг ўзига, ўз қудратига ишонч билан соддадил жилмайиб гапиришлари унга хуш келарди.

Умар бир куни, агар уйланса, аёлига албатта машина ҳайдашни ўргатиб, уни ўз ёнига олмоқчи эканлигини айтди.

— Биласизми, мухбирлар келиб ишни суриштирган пайт: «Мен мунча тонна тердим, аёлим мунча терди, хуллас, оиламиз бўйича фалон тонна пахта топширдик», деб жавоб берсанг... Газетада икковинг ёнма-ён туриб тушган сурат босилса... Битта уйда иккита қаҳрамон бўлса-ю, иккови бир эшикдан кириб-чиққанини, бирга юрганини кўриб, ҳамманинг ҳаваси келса... Бу, албатта, орзу! Лекин, мен дунёда бундан каттароқ бахтни билмайман...

Зумрад Умар тўғрисида ўйлайдиган бўлиб қолди.

У бир куни пахта тераётиб, қоматини ростлади; олис

уфқларга хаёлчан тикилиб, ёнидаги эгатда пахта тераётган дугонасини чақирди:

— Хосият!.. Менга қара, Хосият...

Хосият дугонаси нега қўққисдан чақирганига тушунолмай, анграйиб қаради:

— Нима бўлди?..

— Бу ёққа қара...

Хосият унинг ёнига келди.

— Нима дейсан?..

Зумрад боши айланган одамдай, пахта жойланган қоп устига бўшашиб ўтирди. Хосият тоби қочди деб ўйладими, ёнига ўтириб, уни маҳкам қучди.

— Зумрад... ў, Зумрад...

— Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ, қўрқма!— Хосиятнинг тинчитди Зумрад.— Сенга бир нарсани айтмоқчи эдим, шунга чақирдим... Сен менинг феълимни яхши биласан. Мен «етимча» бўлганим бекор гап. Мен анча эрка ўсганман! Ҳеч қачон бировнинг оғзига қараб кун кўролмайман. Ўзим ўйлаб, ўзим хоҳлаган ишни қилиб кета бераман... Бу феълим билан кимгадир тегиб, бахтсиз бўлишим мумкин деб қўрқяпман... Биламан, фақат битта одам бор, ўша билан бахтимни топишим мумкин-ку, лекин унинг менга муносабати маълум эмас...

Зумрад мени бекорга ишдан қолдирди деб Хосиятнинг аччиғи келдими, қовоғини уйиб, чеккага қаради. Зумрад эса ваҳм-қўрқув аралашган сирли, сеҳрли ҳолатда оҳиста пичирлади:

— Мен, жинни, уни яхши кўриб қолдим...

— Камолни айтяпсанми?.. Кимни-и?.. — сўради Хосият яқин кишиларга хос заҳарсиз зарда оҳангида.

— Ўша... «капитан» бор-ку...

— Мунча сенинг муҳаббатинг кўп!— бу сафар жиддий койинди Хосият.— Олдин Камол бор эди. Энди буниси чиқди.

Зумрад азбаройи ўрганган уйни тарк этишга қўрққанидан, ўзига Камол керак деб ўйлагани-ю, ўз ҳиссиётини ўзи ҳам билмасдан, хато қилганини айтди.

Хосият, Камолга муносабатинг муҳаббат бўлмасдан, бунга муносабатинг муҳаббат эканлигини қаердан биласан, деб сўради.

Зумрад «Камолни яхши кўраман», деб юрганида нуқул изтироб чеккани, қийналганини эслади.

— Ҳозир кайфиятим бутунлай бошқача!— деди у.—

Яхши кўриш алам эмас экан... бахт экан!.. Бунга энди тушунапман... Кўнглим шундай ёруғки, худди бағримда катта бир дарё лим-лим оқяпти-ю, сувнинг устида ой нурлари жимирлаб турибди... Бирданига йиғлагим келади. Лекин, бу хафачиликдан эмас. Бошқача бўлиб қолганим ўзимга ёқиб, таъсирланиб кетганимдан... Нимагадир мана шу далани, ҳамма одамларни, ҳар бир гиёҳ, ҳар бир тирик жонни алоҳида бағримга босмоқчи бўламан. Шундай хурсандманки!.. Хурсандлигим ичимга сиғмаганидан, кўзларимга ёш тўлади... Сен бировни яхши кўрмагансан, Хосият. Сен буни билмайсан...

Хосият, афтидан, Зумраднинг сўнгги сўзларидан ранжиди.

— Бировни яхши кўришга бизга йўл бўлсин! Муҳаббат фақат сени деб туғилган дунёда...

У ўрнидан туриб кетишга чоғланди. Зумрад уни туришга қўймади. Дугонасини қаттиқ қучиб ўпди.

— Вой уялмайсанми!.. Сенга нима бало бўлди?!

Зумрад, бағридан Хосият юлқиниб қочгунича, уни қўйиб юбормади...

* * *

Пахта планлари бажарилиб, пахтакорлар байрам тараддудини кўра бошлаган кунларда Зумрад билан Умарнинг тўйи ўтди...

Тўй кунини ҳовлига шаҳардан ташриф буюрган созандалар кириб келди. Кичиккина соқол қўйган, қорача, сурнайни кўп чалганиданми, лунжи андак шишган чол ҳовлига биринчи бўлиб қадам қўйди. Унинг изидан иккита узун ёғоч оёқ кўтариб, бақалоқ йиғит ва доира, бир латта тугун, бир чарм халта кўтариб, қизил кийган нозиккина болатой кўринди.

Созандалар «тўй қуллуқ бўлсин», деб қўйишди-да, ўрик остидаги сўрига ўтиб ўтиришди. Чол фотиҳага қўл очиб, келин-куёвга саодат, осойишта турмуш, қўша-қўша фарзанд тилади. Сўнг, бақалоқ йиғит сўридан тушиб, сўри учиди оёқларини осилтириб ўтирган нозиккина болага яқинлашди; сўрига тиркалган ҳалиги иккита узун ёғоч оёқни боланинг икки оёғига қайиш билан маҳкам боғлади.

Қизил кийган бола ёғоч оёқда тик турди. Бақалоқ йиғит латта тугунни очиб, тўртта қайроқ тошни унга олиб берди, ўзи бўлса, доирани қўлига олди.

Чол ҳам сурнайини кўтариб, ниҳоят, сўридан тушди.
Сурнай товушига чилдирма оҳанги қўшилди.

Қизил кийган бола қайроқ тошларни бир-бирига ши-
қирлатиб урганича, ўйинга тушди...

Қишлоқ болаларининг шодон қий-чуви остида созан-
далар томошаси ярим соатча давом этди. Кейин улар
яна сўридан жой олишди; чол яна фотиҳага қўл очиб,
келин-куёвга саодат, осойишта турмуш, қўша-қўша фар-
занд тилади.

Райҳон биби уйдан саватдай дастурхон кўтариб чиқ-
ди. Созандалар ўзларига ўроғлиқ ҳолда инъом қилинган
дастурхонни чарм халтага солиб, ўринларидан туришди.

— Тўй устига тўй бўла берсин, биз хизмат қила бе-
райлик. Омин!— деди чол.

Созандаларни дарвозагача кузатган Райҳон биби-
нинг кўзлари ёшга тўлди.

— О, тўйгаям одам йиғлайдими!— уни койиди эрга-
шиб чиққан Мақсад биби.

Тўй кечаси ҳовлига одам ёғилди.

Бир ёндаги майдончада иккита дош қозонга ўчоқ
кавланди, каттакон самовар қўйилди; чеккага кўҳна бир
гилам ташлаб, устига кўрпача ёзилди. «Зумрад учун биз
хизмат қиламиз»,— деган Мутавалли бобо, Саъди
амаки, Зариф акалар шу ерда ўтириб, вақт-вақти би-
лан сув келтириш, чой ташишга ёрдам бериб турдилар.

Куёв томондан бир енгил машина, бир автобус ва бир
юк машинаси келди.

Куёвни ёру жўралари «Тўйлар муборак» ашуласи
билан ҳовлига олиб кирдилар, айвон томонга — давра
тўрига олиб ўтдилар.

Оқ кийган, бошига ҳам оқ ҳарир ташлаган Зумрадни
аёллар Райҳон бибининг уйдан етаклаб чиқишди. Ке-
линнинг икки томонида шам кўтарган иккита кампир.
Бир қадам олдинда элу элатнинг удумини билган Мунав-
вар биби худди қадимий номаларга ўхшаб ўралган қо-
ғозни аста-аста очиб, минғирлаган товушда ундаги ёзув-
ни оҳангга солди:

— Келин минан куёв шаънига салом айтурмиз..

Зумраднинг дугоналари — Хосият, Лобар, Гулнора,
Олия, Раҳималар унинг бошидан удумга кўра басма-
бас танга ва қанду қурс сочиб боришди.

Аёллар келинни куёвнинг ёнига ўтирғизишди. Келин-
нинг дугоналари унинг ёнидан қатор жой олишди.

Тўйни куёв билан келган колхоз марказидаги мактабнинг адабиёт муаллими очди. Қадаҳлар жаранглади.

Тун ярмидан оққунича базм давом этди.

Сўнг, келиннинг юклари бир машинага ортилди. Келин-куёвни машинага ўтиргизиб, одамлар автобусга тиқилишди.

Машиналардан «па-паб»лаган овоз чиқди-да, улар оҳиста силжиб, худди уммондаги кемалар сингари чироқлари йилтираганча Чамандан узоқлашди.

— Худойим, кетди. Буям кетди...

Райҳон биби шундай пичирлади; унинг кўзларидан мўлдир-мўлдир ёш оқди.

— О, тўйгаям одам йиғлайдими!— уни койиди яна Мақсад биби.

— Ҳе-е, яхши тўй бўлди,— деди уларнинг ёнига келиб қолган Саъди амаки кампирга далда оҳангида.

Бир чеккада ўйчан турган Зариф ака тантанали оҳангда Саъди амакининг гапини тасдиқлади:

— Яхши тўй бўлди!

* * *

Зумрад гарчи, «тўй устида кўзимга фақат Қосим кўринмасин», деган бўлса ҳамки, ул-бул харид қилиш мақсадида Камол энг аввал Қосимга учраркан, уни мулозамат юзасидан тўйга чақирди.

Қосим тўйга чақирмасликлари мумкинлигини билгану, ичида шундан қўрқиб тургандай, Камолнинг таклифидан яйраб кетди. У бўйнини қисиб, ингичка елкаларини андак кўтарганича, қўлларини бир-бирига ишқалади-да, фақат розилик бериб қолмай, ҳаттоки хизматга тайёр эканлигини ҳам билдирди:

— Мен тўйнинг ёғ-ғуручи, ун-шакарини тўғрилаб бераман, оғайни. Яқин атроф қишлоқлардан танишбилишни тўйга айтаман. Бухородан Акбарни, раҳматлик бобога қадрдон бўлган чолу кампирларни ўзим таклиф қиламан. Зумраднинг шаҳарда юрган синфдошларини... Хуллас, бир қозога исми шарифлари-ю, адресларини ёзиб берсанг, бўлди...

Қосим, ўз ваъдасига биноан, тўйда чиндан хизмат қилди.

У тўй кунида ҳам Камолнинг ёнида камарбаста туриб, югур-югур, бутун ташвиш, бутун юмушга хонадоннинг яқин кишисидай беминнат аралашди.

Камол шундай кунда Қосимнинг Зумрадга кек сақлаб бирон ишдан бош бурмагани, Зумраднинг қош-қовоғига ҳам қарамай, тўйхонадан оёқ узмаганини кўриб, кўнглида ундан мамнун бўлди.

Тўйдан ўн кунча ўтгач, бир оқшом уйга яна Қосим келди-ю, Камол у билан сўрида ўша-ўша, болаликдаги қадрдони сингари гина-кудуратсиз суҳбатлашиб ўтирди.

— Зумрад кетиб, хонадон ҳувиллаб қолди...

Камолнинг бу гапи ҳақиқат эди. Зумрад турган уйдаги тақир деворларда бўш михлар сўппайиб, уй худди ўғри урған мачитдай ҳувиллаб қолган эди. Бериги хонада бўлсин, ҳовли юзида, ошхонада, боғда — ҳар қандамда Зумраднинг кетгани сезилиб турар, турмушда олдинги саранжом-саришталик ҳам, файз ҳам қолмаганди.

— Энди, огайни, сен йигит киши бўлсанг... Кампир қариган...

— Тўғри айтасан,— деди Камол.— Зумрад юмушларга ўзини уришидан ташқари, кампирга мадор эди...

Камол шу куни эрталаб кўзлари ўнгида рўй берган ҳолатни эслади.

У, одатдагидан барвақт уйқудан туриб, ташқарига чиқди-да, челақ кўтарган Райҳон бибининг молхонадан ошхона томон оқсаб бораётганини кўрди. Кампирнинг оёғига нима бўлганини суриштира, кампир йиғламоқдан бери бўлиб, мол босиб олганини айтди. Сут соғаман деб жафо чеккан Райҳон биби, ярим соат ўтар ўтмас, яна бир жафога учради. Камол кўйлагиғи жимлашиб кетганини айтиши билан, умрида қўлига дазмол олмаган кампир дарров дазмолни олиб келди. Аммо, у дазмол босмай туриб, бир қўлининг бешала бармоғини ҳам бирваракай куйдирди.

— Кампирга қийин бўлди...

— Албатта кампирга қийин-да... Сен ҳозиргача уйланмасанг...

Уйланиш ҳақидаги гап Камолга Олияни эслатди.

У Олияни эслади-ю, ўзининг Қосим билан гина-кудуратсиз, қадрдонлар сингари суҳбатлашиб ўтирганидан гаши келди. Олияни таниганидан буён Қосим билан ўртада ўтган бутун кўнгилсиз гаплар энди бирданига унинг ёдига тушди.

— Йигит киши битта хотин олиб қўймаса бўлмай-

ди... Қишлоқда қиз кўп... Чертиб-чертиб, биттасини танлаш керак...

Камолнинг қулоқларига деярли гап кирмасди.

У Қосимнинг уйланиш ҳақида нималарнидир гапирётганини ҳис этар, аммо нималар деяётганига яхши тушунмасди.

Камол, олдинлар бу йигит уйланишдан кўпроқ ҳали-бери уйланмасликни маслаҳат бериб юргани-ю, кўпинча бу борада ҳафсаласиз гаплашганини эслади. Уни Қосимнинг сўнгги пайтларда ўз тақдирига куйиб-пишиб аралашаётгани таажжубга солди; назарида, Қосим нима учундир ўзини тезроқ уйланишга, уйланганда ҳам Олияга эмас, қишлоқдаги «кўп қизлар»дан биронтасига уйланишга қистаётгандай бўлиб кўринди.

— Кел, шу тўғрида гаплашмайлик...

Камолга уйланиш ҳақидаги сўзлар, албатта, Олияга бориб тақаладигандай бўлиб туюлди-да, Қосимни шундай тўхтатди.

У нотинч хаёлларнинг меваси бўлган мавзуларда сўз очиб, осойиш ўрнига ғашлик орттирганидан кейин, Қосим билан қандай мавзуда, нимани гаплашишини ҳам билолмай қолди.

Қосимнинг эса, нафаси гўё кесилди. У бошқа бир мавзуда гап бошлаб, суҳбатни қизитадиганга ўхшамас, афтидан, Камолнинг уйланиши-ю, бу хонадондаги ҳозирги аҳволдан бўлак нарса Қосимни қизиқтирмасди.

Қосим бўйинини андак ичга тортиб, елкаларини қисганича, кичкина, ожиз, қандайдир ғариб қиёфада ўтирар, аммо кўзлари одатдагидан ҳам ортиқ кибор ва совуқ боқарди.

Камол сўнгги пайтларда ўз-ўзини алдаб, Қосим билан ҳар қалай яхши муносабатда бўлишга уринаётганини, аслида, даштдаги суҳбатдан кейин, Қосимдан бутунлай кўнгли қолгани-ю, унга энди ҳеч қандай яқинлиги йўқлигини ҳис этди.

У умрида биринчи марта кўрпа тепишиб улғайган, йиллар давомида нону туз бўлган икки ўртоқ ўртасида суҳбат учун гап топилмаслиги мумкинлигини кўрди.

Қосим ҳам шуни ҳис этдими, ўрндан қўзғалди:

— Майли, оғайни, мен кетдим...

Камол уни дарвозагача кузатиб қўйди.

— Майли... келиб тур...

— Узинг боргин, огайни... Мен кечқурунлари уйдаман...

Камол индамади.

Қосим бошини маъноли тебратиб қўйиб, ўзини катта одам қилиб кўрсатишга уринган ўсмирдай, виқор билан дарвозадан йироқлашди.

Камол Қосимнинг Зумрадга кек сақламасдан тўйга хизмат қилганини яна эслади, нима сабабдан Қосим тўйдан қуруқ қолишга қўрққанини билгиси келди... Билолмади.

У фақат Қосимнинг Зумрадни ёқтирмаслигини биларди. У, Зумрадни қўйиб, Қосим ўзини қачонлар ёқтириб-ёқтирмагани-ю, ҳозир яхши ёки ёмон кўриши тўғрисида ўйлай бошлади.

Камолнинг хаёлини бундай гаплар чулғади:

«Қосим ҳеч қачон бировни қаттиқ қадрлагани ёки бировдан кескин юз ўгиргани йўқ. У ҳеч кимни яхши ҳам кўрмайди, ёмон ҳам кўрмайди. Ўлай агар, шундай!..»

* * *

Олия қишлоқдаги одамлардан, айниқса, Раҳматовдан: «Шаҳарлик экансиз... қишлоқ иши сизга оғирлик қиляпти...»— деган гапни эшитишдан қўрқарди. Шунинг учун куз кунларида кутубхонани гўёки далага кўчирди.

Олиянинг бу даврда Камол билан кўп кўришишга имкони бўлмади. Камол ҳам ўз навбатида қишлоқ ишидан чеккада қўл қовуштириб турмаганидан, улар бир-бирларини фақатгина соғиниб юришди.

Қиш нафаси уфуриб, фарзанд кўрган онадай ранги кетган, маъюс бир чирой даврига кирган заминни яна оппоқ қор қоплади...

Камол Олия билан осойишта кўришиб, оқшомдан кеч тунгача етаклашиб юрди.

— Қаранг, ҳув қорайиб турган дарахт қорда ўтирган одамга ўхшаяпти... Худди саҳрода юриб-юриб чарчагану тош устида ўтириб, бир оз дам олаётгандек...

Олиянинг беғубор юзида болаларча содда жиддийат акс этар, унинг катта, ёруғ, мулойим кўзлари атрофга беозор қизиқиш билан тикиларди. Оқ жундан қалпоқ, оқ пальто кийган Олия гўёки мана шу қорлиқ бағри-

да яралган қор маликасини эслатар, унинг гаплари ҳам оламни энди кўрганидан, ҳамма нарсага қизиқаётган мана шу маликанинг содда хаёллари бўлиб туюларди.

— Қор тоза ёғди-да. Эрта эрталабгача ёғса керак, осмон оқариб ётибди...

Олия, ўзини бир ерга уриб, ерни негадир чўқишга тушган, бир юксакка кўтарилиб, нотинч қағиллаётган қора қарғаларни ўйчан кузатди.

— Қарғалар қор йўғида қағилласа, қор сўраяпти, дейдилар. Қор ёғаётганида нимага мунча қағиллар экан, а?! Булбул эмаски, сайраяпти-ю, ўз овозига ўзи ҳам маҳлиё, десанг...

— Ким билсин, балки буларгаям ўз овози ёқар... «Қарга қағ этади, ўз вақтини чоғ этади», деган гап бор-ку...

— Ким билсин...

Олия атрофга беозор қизиқиш билан тикилар, ҳар дамда гўёки, «у ҳам қизиқяптими, йуқми» дегандай, Камолнинг юз-кўзига зимдан қараб кўярди.

«Биров, наҳотки, шу гўдакдан айб излашга ҳақли бўлса!— ўйлади Камол Олиянинг қўлини маҳкам тутиб, кафтида қаттиқ сиқаркан.— У, балки, мунча содда, мунча бегуноҳ эканини бошқалар билишмас!»

— Қишлоқдан узоққа кетиб қолдик,— деди Олия ногоҳ тўхтаб.— Қаранг, қишлоқ биттагина ҳовлига ўхшаб кўриняпти.

— Юринг, қайтамиз бўлмаса.

— Жиннидай ҳар куни даштга қараб юрганимиз-юрган... Бир гапни айтайми?!.

— Айтинг...

— Мен сиз билан шундай юришга хурсандману лекин юрагим бир оз ғаш. Биби якка ўзлари уйда сизни пойлаб ўтирадилар...

Улар ингичка сўқмоқдан қўлма-қўл ушлашиб, қорга оёқлари бота-бота қишлоққа қараб келишар, қишлоқ чиндан ҳам узоқдан биттагина ҳовлига ўхшар, бу ҳовли бағрида биргина чироқ милтилларди. Камол гарчи қишлоқ кўчаси қийшиқ бўлиб, ҳозир узоқдан бутун қишлоқ кўринаётгани-ю, ёнган чироқ кимники эканлиги маълум эмаслигини билса-да, унга ўз ҳовлилари ва фақат Райҳон бибининг ўчмаган чироғи кўзга ташлашиб тургандай туюлди.

— Мени кампир, албатта, пойлайдилар. Лекин, сизни қанча вақт кўрмадим, қишда сизга бир оз тўйиб қарайин... Ҳозирлар уйда турайдиганим билан, бари бир, ўтирбўлмайман...

— Биби, эҳтимол, сизга индамайдилар, лекин мени у киши қарғасалар керак. Мен қарғишдан қўрқаман.

— Кампир ҳеч кимни қарғамайдилар.

— Сизни кеч юришингиз у кишига бари бир азоб, бу азобга мен сабабчи... Ўзи, мен сизни тинч қўйишим керак...

Камол Олиянинг елкаларни қучиб, уни бағрига маҳкам босди:

— Э, мени сиз тинч қўймабсизми!..

— Сиз... Сиз... Ҳар гапга битта «сиз»... Яхшиси, мен сизни «сиз» дейман, лекин сиз мени «сен» денг. Майлими?!.

— Йўқ. Мен сизни «сен» деёлмайман!..

— Ростдан яхши кўрсангиз, «сен» денг. Мени хафа бўлади деб ўйламанг...

— Сиз бари бир хафа бўласиз.. Мен сени хафа қилолмайман, жоним...

— Хафа бўлмадим... Мана, энди биладан, мени ростдан яхши кўрасиз...

Олия йигитнинг елкаларини қаттиқ қучди.

— Сиз тоза совуқ едингиз,— деди у.— Жудаям озгинсиз, дарров жонингизга совуқ ўтади...

— Мен совуқ емадим. Унча совуқ эмас...

Улар қишлоқ кўчасига қадам қўйдилар.

Олия тўхтаб, йигитнинг елкаларидаги қорни сидирди.

— Сиз уйга кинг... Мен ўзим кетаман.

— Бу ёғи, бари бир, икки-уч қадам... Юра беринг... Юр энди.

Улар қутидайгина ҳовличанинг пахса девори олдида тўхтадилар. Бу ҳовли қутидайгина бўлса ҳамки, қачондир ички-ташқига ажратиб ташланган, ҳовлининг ичкари қисмидаги уйчада Мунаввар биби турар, дарвозахонадаги уйча Олияга теккан эди.

— Уйга қайтинг энди. Бибига ҳалиям жабр бўлди... Ўзингиз ҳам тоза совуқ едингиз...

— Мени сиз озгина иситинг, кейин кетаман... Озгина иситгин...— бир «сиз»сираб, бир «сен»сираб қизга қўллариини тутди йигит. У, Райҳон биби индамаса ҳам-

ки, ниҳоятда азобда қолганини ҳис этар, аммо Олия билан сира хайрлашгиси йўқ эди.

Олия йигитнинг қўлларини нозик, кучсиз қўлчалари билан зўр бериб силай бошлади. Унинг қўлчалари нозик, кучсиз эканлиги, болаларча содда жиддият акс этган бир ҳолатда йигитни мамнун этишга зўр бериб уриниши Камолга хуш келди-ю, қалбини қайноқ эҳтиросга тўлдирди.

У Олияни қучиб, юз-кўзларидан ўпди.

— Қўйинг... энди уйга қайтинг...

Унга қизнинг овози узоқдан келаётгандай, Олия кераги ҳам, фойдаси ҳам бўлмаган гапни айтаётгандай туюлди. У бехосдан хаёлига келган гапни эркин-бемалол айтди:

— Мен сен билан уйга кириб бир оз исинай, кейин кетаман...

— Ўзингизнинг уйингиз узоқ эмас-ку. Шундай гапнинг нима кераги бор?

— Йўқ десанг, хафа бўламан.

— Хафа бўлманг-да!..

— Бари бир, хафа бўламан...

Олия Камолнинг олдида ўзи нималар учундир гуноҳкордай бўйинини қисиб, бошини букди:

— ...Лекин, дарров кетасиз, майлими?! Бўлмаса, мен сизни ёмон кўраман...

— Сен мени ҳеч вақт ёмон кўрмайсан...

— Шундай гапга кирмасангиз, бир куни ёмон кўраман-да...

Камол қизни елкаларидан қучиб пахса девор ёнидан муюлишга етаклаб келди, бурилиб, дарвозага томон бошлади.

Дарвоза ғийқиллаб очилди.

Улар пастаккина уй остонасига келдилар.

Олия жунжикиб-қўнишиб эшикни очди.

— Кириг...

Камол қоронғи хонага кирди. Деразадан хирагина ёруғлик тушар, уйда ҳеч нарсани кўриб бўлмасди.

Олия уни қўлидан тутганича ичкарига етаклади, қандайдир курсига ўтқизди.

Ҳовлидан шип-шип оёқ шарпаси ва минғирлаган шикаста товуш келди:

— Олияхон, бу санми, бачам?!.

Олия эшикка ошиқди.

— Мен, бибижон. Бир оз ҳавони айландим... Энди ухлайман...

— Майли, дамингни ол, бачам... Дарвоза очилганига мани хаёлим қочди...

Мунаввар бибининг шарпаси тинди.

Камолнинг юзига ҳарорат урилди. У қорайиб турган девор печка ёнида ўтирганини энди фаҳмлади, уйдаги жиҳозларни ҳам аниқ кўра бошлади. Хона тўрида устига оқ чойшаб ташланган каравот, ўртада япасқи бир стол, икки курси, печка ёнида яна бир курси. Хона пойгаҳида қандайдир шкаф, унинг устида қора бир чамадон, бетартиб ташланган газета-журналлар.

Олия шкаф эшигини сассиз очиб, пальтоси, қалпоғини илиб қўйди. Сўнг, қора куйлак устидан оқ жемпер кийиб, сочини бошига турмаклаган қиз Камолга яқинлашди, уни енгидан тутганича ўрндан турғизди-да, пальтосини ечиб, япасқи стол олдидаги курсилардан бири устига қўйди, телпагини олиб девордаги миҳга илди. Кейин, печка ёнидаги иккинчи курсини йигитнинг олдига олиб қўйди-да, оҳиста ўтириб, йигитнинг қўлларини кафтига олди, койиш оҳангида пичирлади:

— Ўзингиз доим одамлар маломатидан гапирасиз. Ҳозир одамлар сизни кўрса, нима дейди энди?!

Камол «чиндан ҳам судралиб кирганим яхши бўлмади», деб ўйлади. У темир панжара тутилган деразага фаромуш қараб, ҳозироқ ҳовлидан чиқиб кетса, ўлгур дарвоза ғийқиллаши, ёши қайтганига қарамай, қулоқдан қолмаган Мунаввар биби югуриб чиқиши мумкинлигини ҳис этди.

— Бир оз ўтирасиз бу ёғи. Кампирнинг кўзи илинсин... Аввалдан айтдим-а, шундай гапни қўйинг деб!— Олия Камолни анчагача койиб ўтирди-ю, ниҳоят, Камолнинг руҳи чўкканини кўрдими, бирдан мулоғим гапга ўтди:— Биладан, менинг ёнимдан кетгингиз келмади, сизда гуноҳ йўқ... Уйига бир кирсам, сиғдирмади, деб ўйламанг, бу қишлоқда менинг сиздан бўлак кимим бор?! Қани, кундузи бўлса, кейин мен қишлоқда ёлғиз юрган қиз бола бўлмасаму, ҳамма одамлар бировнинг ишига аралашмайдиган, ҳар кимни ҳурмат қилиб, унинг турмушини энг аввал ўзига қўйиб берадиган бўлишса! Қани, ўшандай бўлиб, тортинмай келсангизу мен ҳам сизни тортинмай уйга қўйсам... Қишлоқда менинг сиздан бўлак ҳеч кимим йўқ...

Камол Олияга курсини яқинроқ суриб ўтирди. Қизнинг бошини елкасига беозор босиб, унинг юз-кўзларини мулојим сийпалади.

— Майли, сиз ўтиб ухланг, мен секингина кетаман...

Олия индамади. Камол уни суяб ўрнидан турди.

Олия ҳорғинлик билан бошидаги тўғнағичларни стол устига йиғиб қўйди. Оқ жемперини ечиб, бўш стулга кийдирди.

У кундузи қор бағрида қор маликасига ўхшаган бўлса, энди қора сочлари елкаларида тўлқин-тўлқин ётган, қора кийган тун маликаси эди.

Камол, ўзича, сўнг бор қизни қучиб ўпди, сочларини силади.

— Илтимос... кетинг энди...

Камол ўз эркалашидан қониқмади, Олияни қучиб кўтарди, айлантирди, ўринга беозор қўйди.

— Кетинг энди... Кетмасангиз хафа бўламан...

Камол каравот қиррасига ўтириб, Олияни яна эркалади. Олия асабий ҳолда ўзини йиғитнинг бағридан тортди.

— Тегма-анг!.. Боринг-е...

Камол туннинг ўтиб қолгани, Райҳон биби сабри чидамай, эҳтимолки қўни-қўшнига чиққан, ўзини қидиришга ҳам тушган бўлиши мумкинлигини биларди. Аммо, ҳозир олдин ҳеч қачон туйилмаган ҳаяжон кўксини тўлдирганидан, шу дамда кампирнинг қанчалик нотинч эканини сезса ҳамки, ўрнидан қимир этмаганди.

У гўёки ҳиссиёт тўлқинларида қирғоқдан йироққа суригандай ва Олиянинг кескинлигидан қирғоққа қайтиб келгандай бўлди.

Олия ўринда бошини энкайтириб, маҳзун ўтирар, сочлари икки ёқдан юзига тушган, у ёш боладай негадир ҳиқиллаб йиғлар, ҳар дамда кўзларини қўлининг орқаси билан артиб, узуқ-узуқ нафас тортарди-да, яна йиғларди.

Камолнинг юрак-бағри эзилди.

У Олиянинг, умуман, аёл зотининг худбинлик, ваҳшийлик нишонаси бўлган шафқатсиз муносабатлар учун яралмаганини, ўзи ҳозир қизга нисбатан шундай муносабатда бўлганини ҳис этди.

— Жоним... Мени биттагина жоним... Йиғлама... Йиғлама, ҳайми!!

У бир қўли билан Олияни елкасидан беозор тутиб, уни оҳиста силкиди.

— Бошқа ҳеч қачон бундай ёмон муомала қилмайман... Йиғлама... жоним!..

У қизнинг кўзларидаги ёшни кафти билан арта бошлади.

Олиянинг бокиралигига ишончданми, одамий яқинликданми ёки ёнида Олия борлигига ифтихору ғурурданми, йигитнинг кўнгли беихтиёр тўлиб кетди. У қизнинг елкасига бошини суяди, шу пайт юзига, лабларига кўзларидан иссиқ ёш қуйила бошлади...

* * *

Камол ҳовлига қайтиб, дарвозани сассиз очди-ю, уйда чироқ милтираётганини кўрди.

У даҳлизга кириб оёғидаги дағал туфлини ошиқмай ечди. Пальтоси, телпагини миҳга илиб, очиқ эшикдан ичкарига мўралади.

Райҳон биби хона тўрида оёқларини сандалга суқиб, чўнқайиб ўтирар, тўзғиган сочларидан юзига соя тушган, кўзларини кўриб бўлмасди.

Камол уйга кирди. Қарахт ўтирган кампир қимир этмади. У гўёки сандалга бир ўтирганича қотиб қолганга ўхшарди. Камол хона тўридаги чорпоя устида тахланиб турган кўрпалардан олиб, орқа девор этагига ўрин солди; кампирга ортиқ кўз ташлашдан ҳайиқиб, ўринга секин кирди-да, бошига кўрпанга тортди.

У кўз очганида, деразада қуёш ёнар, ташқарида кечаги қор ярақлаб ётарди...

Уйга кампир кириб дастурхон ёзди ва яна дарров ташқарига чиқиб кетди.

Камол даҳлиздаги қумғонда сув қолмаганини кўриб, ювинишга сув олгани ошхонага борди, Райҳон биби бошига ақалли бир парча латта ҳам ўралмаган, сочлари ёздагидек елкаларида ёйилган ҳолатда ошхонадаги сулacha лабида чўнқайиб ўтирганини кўрди. Кампирнинг кўзлари аламли, юзи тахтадай жонсиз, ҳаракатсиз, унинг тиззаларига босилган қўллари худди тошбақа косасидай ғадир-будур, кўкимтир, қорамтир тусга кирганди.

Райҳон биби ўғлига қиё ҳам боқмади.

У, афтидан, қаттиқ ранжиган, рангу рўйига қараганда, тунн бўйи мижжа қоқмаган, ўзини бадбахт ҳис этиб, фожиавий қиёфага кирганга ўхшарди.

Камол кампирнинг ёнидан журъатсиз ўтиб, каттакон ёғоч чўмич билан хумдан қумғонга сув солди; кампирнинг ёнидан яна журъатсиз ўтиб, ташқарига чиқди. У кампирнинг кўнглидаги аразни, аламни шунчаки узр-мазур қилиб ювиш имконсиз эканлигини, кампирга кечиккани учун бирон баҳона кўрсатишнинг эса иложи йўқлигини сезиб, юрагида ўзининг журъатсиз, жасоратсиз эканлигидан изтироб чекди. У даҳлизда ювинди; уйга кириб, дастурхон бошида чўнқайди. Қорни очиққанидан қулдираётганига қарамай, тамоғидан бир бурда нон, бир қултум чой зўр-базўр ўтди. У: «Беш-олти кун уйдан бутунлай чиқмайман, шундай қилиб кампирнинг кўнглидаги аразни, аламни ювиб ташлайман»,— деб ўйлади. Ўрнидан қўзғалиб, уй қизидай кўрпа-тўшакни тартибга солди, дастурхонни йиғиштириб, чойнак-пиёлани жой-жойига қўйди. Сўнг, даҳлиздан супургини олиб уйни супурди, ташқарига чиқиб молхонага борди; сизирларга пичан солди, сув берди.

Камол онасининг кўнглини топгиси келиб, кечгача рўзғорнинг кўзга кўринмас икир-чикир юмушларига ўзини урди. Бироқ, кампир юмшайвермади. Ошхонадан уйга қайтиб, худди тундагидай хона тўрида сандалга оёғини суқиб, чўнқайганича қимир этмай ўтираверди; Камолга иши ҳам бўлмади.

Пешиндан кейин қуёш юзини яна булут тутиб, эрий бошлаган қор қайта музлади. Ер бағрини юракни сиқиб юборадиган кундузги қоронғилик қоплай бошлади.

Камолнинг Олияни кўргиси, болаларча содда жиддият акс этган юзи, катта, беғубор, ёруғ кўзларига тикилгиси келди. У апил-тапил кийиниб, кампирга ҳам қарамай, эшикка ошиқди.

Кампир баногоҳ тирилди:

— Сан яна кетасанми, балам?! Сан мундай юрганнингга, ақалли, мандан уёлмайсанми?!

Камол кампирнинг баногоҳ тирилганини кўриб, ўзини йўқотди:

— Э, она, мен фақат кўчани озгина айланиб...

Райҳон биби қўлини ерга тираб, ўрнидан турди.

— Сан қаерга кетсанг манам бораман...

Камол эшик оғзида турганича қотиб қолди.

Райҳон биби Олияни биринчи кўрганида унга мамнуният билан қараган бўлса, иккинчи марта Зумраднинг тўйи кечасида қўриб, унга нисбатан кўнгли норозилик ҳиссига тўлди.

Келин билан куёв давра тўридан жой олиб, қадаҳлар жаранглаганидан кейин, тўй қизиди.

Райондан келган хонанда йигитлар давра ўртасига чиқиб, рақсбоп енгил ашулаларни айта бошлашди. Маҳмуд деган йигит ўйинга тушди. У даврани икки-уч айланиб, келиннинг ёнида ўтирган қизларга яқинлашди ва тўғри Олиянинг қўлини тутиб, уни ўйинга тортди. Олия нозу фироқ қилмади. Унинг, қўлларини қанотдай силкиб, бармоқларини қирсиллатганича эркин ўйнаганидан хонандалар жонланишди. Улар илжайиб-ишшайиб «Кўзингдан» деган ашулани олишди.

Бухорода «созанда» деган сўзни, асосан, «чолғучи» эмас, кўпроқ «отарчи» маъносида тушунишади. Райҳон биби ҳам «созанда» сўзини шундай маънода тушунарди. «Иби, ман буни туппа-тузук қиз десам, бу созанда экан-ку!»— минғирлади кампир Олиянинг шундай катта даврада бемалол рақсга тушганидан бўғилиб.

Райҳон бибининг Олияни келин қилишга порозилиги мана шу тўй воқеасидан сўнг икки ҳисса ошди.

Зумрад хонадон билан хайрлашиб, кампир ўғли билан ёлғиз қолгач, ўғлининг юриш-туриши уни олдингидан ортиқ ташвишга сола бошлади. У Камолнинг уйга мунтазам кеч қайтаётганини кўриб, бир куни Камолга билдирмасдан кутубхонага бормоқчи бўлди. Узинча, ўғлининг бошини айлантирган қиз билан уришиб, қизнинг юзларини тиндалашга, сочларини юлишга қарор қилди.

Райҳон биби ўз қарори бўйича бир куни чиндан ҳам рўмолини бошига ташлаб, кутубхонага йўл олди.

Олия, кекса кишининг ёш боладай кутубхонага бошдан қўрқа-пуса мўралаб, сўнг имиллаб киришини биринчи кўраётгани учундир, аввал кампирга, «бу кишининг нима иши бор экан?» дегандай ҳайрат билан қаради. Бироқ, кампир ичкарига кириб келгач, уни таниб, ўридан турди. Илдам юриб, салом берди-да, ўтиришга таклиф қилди.

— Шаҳарда кўп кўрганман, бибижон, рус кампирлари, бобойлари доим кутубхонага кириб, китоб танлаб

юришадн...— кулди Олия.— Лекин, бизда онахон, ота-хонлар вақтида ўқиёлмаган, кутубхонага ҳам киришмайди... Бу қишлоқда сиз биринчи бўлдингиз, бибижон...

Райҳон биби бу гапга совуқ жавоб қайтарди:

— Бизни бесавод қолганимиз ўзимизга сандан кўпроқ маълум... Сан бунни айтиб, бизни устимиздан кулма!..

Кампир Олиянинг юз-кўзида кексаларга беҳурмат қарашдан асар йўқлигини, унинг самимий кулиб, самимий гапирганини кўра туриб, жўрттага шундай деди. Кампир қизнинг сапчиб кетиши, жанжалга имконият яратиб беришини истарди. Аммо, Олия жанжалга имконият яратиб бермади.

— Мен сиздан кулиб, эсимни ебманми, бибижон!.. Мен фақат сизни кўриб, жудаям хурсанд бўлдим...

Райҳон биби, «сенга кўзим учиб тургани йўқ эди», деган мазмунда гапириб, яна қизнинг қитиғига тегишни ўйлади. У, магазинга харид қилгани келган эдим, йўл устида шу даргоҳни кўриб ўтайин, деб бошимни суқдим, холос, сингари гапларни айтди.

Олия кампирдан гўёки ўпкалади:

— Сиз мени кўришга келдингиз десам, магазин билан бу даргоҳдан гапирасиз-а, бибижон!.. Ёлгондан бўлсаям, сени кўришга келдим, қизим, демайсизми!..

Райҳон биби Олиянинг самимий ва бунинг устига, бир оз синиқ оҳангда гапирганини кўриб, ўзини йўқотди. Унга бу қиз ҳозир ёлғизлик ҳиссидан нечундир сиқилаётгандай бўлиб кўринди. Усмон бобо вафотидан кейин ёлғизликни сезиб, Зумрад хонадондан кетгач, ўзини тамоман ёлғиз ҳис этган кампирнинг юраги ачишди.

У Олиянинг гапини тинглаб, ўзинча: «Бу қизнинг ҳам менга ўхшаган кекса бир онаси бордир; у муштипар онани, она эса, ундан ҳам кўпроқ қизини соғиниб юргандир!» — деб ўйлади. Кампирнинг юрагида оналик ҳиссиёти чайқалди. У умрида ҳеч қачон бировнинг юзларини тимдалаб, сочларини юлиш қўлидан келмагани, шу дамда ёвуз бўлиб, юзи бу қадар латиф, кўзлари бу қадар ёруғ бир қизга ваҳший ташланиш қўлидан келмаслигини ҳис этди.

Райҳон биби Олиянинг кутубхонада там-там бир ҳолатда ўтиришини тасаввур қилган, ўзининг битта гапига иккита жавоб беришини кутганди. Ушандай бўлган

тақдирда, кампирнинг ҳар қалай Олия билан уришиб кетиши ҳам ҳеч гап эмасди. Бироқ, кампир ўзига тик қараган кишига тик қарай олар, аммо. бўйнини эгиб турган одамга қўл кўтаришга ҳеч қачон одатланмаган эди.

Кампир ич-ичида ҳамон ўғлини бўлажак келиндан рашк қилар, қизғанарди. Бироқ, энди қону жонидаги рашку қизғанишни босиб, ўғлини тезроқ уйлантиргиси келди. У, ўғлим кимга бўлса-да, уйланса бас, тезроқ келин туширмасам бўлмайди, деб ўйлади. Унга ўғлини жадал уйлантириб, орзу-ҳавасни кўрмаса, уч-тўрт куш орасида умри шами бехосдан лип этиб сўнадигандай, аксинча, ўғли уйланса-ю, дунёга фарзанд келса, ўзининг ҳаёти ҳам давом этиб, умри умуман боқий бўлиб қоладигандай туюлди.

Райҳон биби Олияга тикилиб, кўнглида унга нисбатан ажиб яқинликни туйди. Қизни бағрига олгиси, эркалагиси келди. Худди шу асно кампирнинг кўнглидан: «Мен сени келин қилишни хоҳлайман-ку, лекин сенга буни қандай билдириб, Камолга қандай айтайин!»— деган гаплар ўтди. У Олияга хаёлан бундай мурожаат ҳам қилди: «Манга келин бўла қол!.. Ман сани ўз бағримда кўрмай туриб ўлиб кетишдан қўрқаман!.. Шундай бўлиши мумкин, балам. Инсон умри бебақо!.. Ман бундан жудаям қўрқаман!..»

Райҳон бибининг кўз олдини туман босгандай бўлди. У Олияни бир нафасга унутди-ю, туман бағрида енгил буғ кўтарилаётган мис тоғорани, баданига сув текканидан нотинчланиб, ярим юмуқ кўзларини янада қисганича ожизгина йиғламсираб турган яланғоч, оппоқ чақалоқни кўрди. Бу чақалоқнинг ўзига нақадар азиз эканлигини тасаввур қилиб, кампирнинг нафаси бўғзига тикилди. Фақатгина Камол эмас, Ҳасан билан Ҳусаннинг ниҳоллик пайтида қуриган ҳаёти ҳам мана шу норасиданинг қону жонида давом этадигандай бўлиб туюлди унга.

— Ман келишга келдим, балам!— деди у.— Энди сан ўзинг бизни ҳавлига бор...

— Бораман, бибижон,— ваъда берди Олия.— Албатта, бир бораман...

— Бир эмас, кўп келгин... Биз одамга ошиқ, балам...

Кампир қалбидаги бутун ҳарорат, кўнглидаги бутун илтижони оддийгина бир ҳаракатга жамлади — Олиянинг тиззасида ётган нозиккина қўли устига ўзининг

меҳнатда тарс-тарс ёрилиб кетган дағал қўлини оҳиста қўйди.

— Майли, ман кетай, балам... Локин, сан, гоҳо бизни ҳавлига келишни ёдингдан чиқорма...

Райҳон биби кўчада бораркан, унга бошдан-охир ўзи Олиядан бекорга норози бўлиб юргандай кўринди-да, хайриятки уришмадик, деб ўйлади. Шу дамда кампир учун Олия шаҳарлик эканлигининг аҳамияти йўқ, қизнинг ота-онаси ўзига номаълум одамлар эканлиги ҳам уни қизиқтирмасди. Олия билан Қамол бир-бирини қадрлаб, иккиси бирга бахтли бўлса кифоя эди.

* * *

Қамол уч-тўрт кун Райҳон бибининг юз-кўзига қаради.

У, ниҳоят эзилиб кетди; кампир индаса индар, индамаса индамас деб, кўчага чиқди-да, тўғри Олиянинг ҳузурига борди.

Кутубхонага киргани заҳоти, ҳар сафаргидек, гўзал бир табиат бунёдининг катта, беғубор, содда кўзларига тўқнашди.

Олия йигитдан кўзларини олиб қочди. У ўрнидан кўзгалди-ю, йигитга ҳамон тик қарамай, тахта тўсиқнинг четидаги эшикчани очди. Сўнг, бери томонга ўтиб, девор этагида қатор турган курсилардан бирини дераза олдига олиб қўйди.

Қамол курсига ўтиб ўтирди. Олия, одатдагидай, иккинчи курсини унга рўбарў қўйиб ўтирмади. У бекинмачоқ ўйнаган болаларга ўхшаб, ўзини йигитнинг соясига олди.

Қамол қизнинг ўз соясига нафасини ютиб, қимир этмасдан турганини ҳис этди.

Олия бирдан йигитнинг бошига энгашди. У йигитнинг бошини қучди-да, эркаланиб, унинг бўйнига икки тарафдан муздай қафтларини босди:

— Сизни бўғиш керак!..

Қамол қизни сўнгги кўришувда хафа қилгани-ю, устига-устак, уч-тўрт кун ғойиб бўлганини ўйлаб, хижолат чекди.

— Бўғинг... Мен рози...

— Кўнглим бўлмайди-да!..

Камол қизнинг қўлларини тутиб, навбатма-навбат лабларига, юз, кўзларига босди.

— Жоним... Чиройлигим...

Олия йигитнинг қўлларидан бирини тутиб, кафтини очди; дарз кетган шишадай серчизиқ кафтига, сўнг эса бармоқларига қаради:

— Бармоқларингиз узун-узун... Шаҳарлик бўлсангиз, балки, пианино чалармидингиз!.. Чалмасангиз ҳам одамлар: «Пианино чаласизми?» деб сўрашарди. Чунки, пианино чаладиганларнинг бармоғи шундай узун-узун бўлади....

«Шаҳарлик бўлсангиз...» деган гапдан Камолнинг кўнглига ғашлик тушди. У ўзини шаҳарлик бўлмагани учун бир оз камситилгандай ҳис этди.

Шаҳар билан қишлоқ ўртасида қандайдир тафовут борлиги-ю, Олия билан ўзини мана шу тафовут қачондир биргина дарёнинг икки қирғоғига ажратиб қўйиши мумкинлиги йигитнинг хаёлига келмаганди.

— Қогонда юрган пайтингиз сизларда пианино бор-миди?!

— Борликка бор эди-ку, лекин уни биров чалганини кўрганам йўқ...

Камол Олияни ёлғон гапиряпти деб ўйлади.

Унга пианинодан таралган оҳанг остида бу қиз кўп марта ашула хиргойи қилиб, кўп марта рақсга тушгандай, ҳозир ўзига дилраболик кўрсатган санам ўшанда кимларгадир ҳамдамлик кўрсатгандай бўлиб туюлди. Ўзи эса бировнинг усти бошини топиб кийган фаҳму фаросати кам бир одамга ўхшаб кўринди-да, қўлини асабнят билан Олиянинг қўлидан тортиб олди.

Олия Камолнинг кайфияти бузилганини сездими, уни четлаб, орқа девор этагидаги курсилардан бирига бориб ўтирди:

— Сизга нима бўлди?! Бирон гап бўлдимми?!

— Йўқ... Менга ҳеч нима бўлгани йўқ...

Олия ўрнидан енгил қўзғалиб, тахта тўсиқдан эшиккача нари-бери юра бошлади.

Камол ҳам ўрнидан турди. У гўёки ўзи ўтирган курси билан Олиянинг нари-бери эркин қадам ташлашига халал беришидан ҳайиққандай, курсини дераза олдига олиб қўйди. Сўнг, кафтларини курси суянчиғига босганча, совуқ гуя ўйган ойнадан ташқарига қаради. Худди кеча ва олдинги кунларидаги сингари ҳамон қор

ёғар, хира ойнада оппоқ оламдан бўлак ҳеч нарса кўзга ташланмасди.

Йигит ўз соясида тагин Олиянинг пайдо бўлганини сезд.

— «Шаҳарлик бўлсангиз...» деганим сизга оғир ботдими?!

Камол индамади.

Олия иккала мушти билан ногора қоққандай, йигитнинг орқасига ура бошлади:

— Жинни... девона... тентак...

Камол ўгирилиб, қизни бўйнидан қучди.

— Қалдирғочи-им!.. Камалагим!..

Олия бу гапга рози бўлмагандай, эркалик билан бошини чайқади:

— Ўзингиз қалдирғоч!.. Ўзингиз кама-лак!..

У бирдан ўзини йигитнинг бағридан бўшатди:

— Биров келиб қолса, нима дейди!.. Бу сизга уйингиз эмас-ку...— Шундай деб, тахта тўсиқдан нари томонга ўтиб кетди.

У бошини ўйчан букиб ўтирди-да, бир оздан кейин, Камолга сўз қотди:

— Шу Хосият жудаям қурумсоқ қиз-да!.. Ҳавасим келиб, битта нарсани бир кунгинага сўрасам, бермади...

— Нима нарсани?!

— А, битта нарса-да...

Камолнинг ёришган кўнглига қайтиб ғашлик тушди. У, «Олия нарсани яхши кўради»,— деган гап хаёлидан ўтиб, қизга қаради.

Олиянинг кўксига Қосим билан Зумраднинг уришиб қолганига сабаб бўлган медальон-соат ярқираб турмасайди, Камол ҳозир, эҳтимолки, қизнинг гапларига бепарво қарармиди!..

Камолнинг кўнглига заҳар зарраси бўлиб томган шубҳа энди илондай бошини кўтарди.

— Мен бир гапга тушунмайман... Сиз Хосият билан яқин дугона бўлсангиз, нима учун уни ёмонлайсиз?! Агар яқин дугона бўлмасангиз, нима учун у билан апоқ-чапоқ юрасиз? Ахир, Зумрад кетганидан буён икковларинг олдингидан ҳам зиёд қалин-ку...

— Мен Хосиятни ёмонлаганим йўқ. Фақат, ундан сизга озгина шикоят қилдим... Кейин, биласизми, одам бировга дўст ёки дугона бўлса, бу, демак, ўша одамнинг айбини кўрмайди дегани эмас!.. Инсоннинг кўзи очиқ...

Айбини инсон дарров кўради... Оқни — оқ, қорапни — қора демасдан яшаб бўладими!..

— Тўғри-ку... Лекин унчалик тўғри эмас!— деди Камол мулойим.— Бировга дўст ёки дугона бўлган киши, унинг айбини ҳеч вақт, ҳеч кимга очмаслиги керак... Биров бировга ёқмаса, дўст ёки дугона бўлишнинг ҳожати ҳам йўқ...

Олия йигитнинг фикрига қўшилмади:

— Сиз кўп ўйламасдан гапиряпсиз... Масалан, сизнинг жўрангиз Қосимни олайлик... Қосим фаришта эмас. Лекин, сиз ундан қачон бутунлай юз ўгирибсиз!..

— Тўғри-ку... Лекин, унчалик тўғри эмас!— деди яна мулойим Камол.— Мен, аввало, ҳеч вақт, ҳеч кимга Қосимдан бирон оғиз ёмон гап айтмадим... Ундан нимагадир норози бўлсам, жўралигимиз ҳақи, гапим ичимда... ..Қайси вақт, агар, Қосимдан шикоятга келсам, билингики, у билан бутунлай кўришмай, гаплашмай кетаман...

Олия йигитга эътироз билдирди:

— Одамни фазилати-ю қусурлари билан бирга тапиш керак... Дунёда фазилатдан маҳрум одамлар бўлмаганидай, нуқсонсиз одамлар ҳам бўлмайди...

— Ким билсин... эҳтимол... Сизга олдин ҳам айтганман, мен бировни ёмон десам, қаттиқ ёмон кўраман. Яхши десам, жонимни беришга тайёрман... Қосимга келсак, охириги вақтлар унга ўзим ўргангандай муомала қилолмаяпман... Ҳаётим мени шундай бир шароитга солди... Лекин битта гап аниқ: менинг Қосимга муносабатим бундай бўлиб қола бермайди. Қосимни бугун бўлмаса — эртага, ёки нари, ёки бери томонга ўтказиб юборсам керак...

Олия йигитнинг фикрини бари бир тасдиқламади:

— Мени кечирингу. нима бўлсаям, сиз кўп ўйламасдан гапиряпсиз... Бировдан юз ўгириб, ҳеч нимага эришиб бўлмайди... Нуқсонга қарши туриб, фазилатни қадрлаган маъқул...

Камол шаҳар ҳақида гап чиққанида, «тафовут» хаёлига келганини эслади. Унга шу дамда гўёки Қосим биргина дарёнинг қоқ ўртасида туриб, Олия билан ўзини икки қирғоққа ажратиб чиқаётгандай бўлиб кўринди. Олия билан муносабати бобида Қосимнинг бошда-охири икки ўртада қандайдир қотиб турганини ўйлаб, кўнгли оғриди.

У Олия билан ўзи ҳаётга икки хил қараб, икки хил фикр юритишгани ошкор бўлганидан изтироб чекиб, бир-бирига жондош икки одам ўртасида бундай руҳий ажралиш рўй бериши мумкинлигидан норози эди.

Камол тахта тўсиққа кескин яқинлашди:

— Олия, жоним, илтимос... Қогонга кета қол... Сен бу ерда бўлсанг, мен сенсиз туролмайман... Тўғриси, сен билан бахтли бўлишимизга ҳам мен унчалик ишонмайман... Ҳар кимга ўз тупроғи яхши эмасми?!

Олия аввал йиғитга бақрайиб қаради. Сўнг, ўйчан, маҳзун жилмайди:

— Сиз билан мен иккита тупроқдан бўлдикми!.. Бизнинг тупроғимиз битта!.. Қизиқ... Менга колхоз катталари «кетмагин, қизим», деб ёлворгандай гапиради-ю, сизнинг «кет» дейишга қандай тилинғиз борди?! Мен ўзимга ўзим хўжайинман, деб юрсам, дунёда бошқа гаплар ҳам бор экан... Сиз мени ҳечам яхши кўрмайсиз!..

— Яхши кўришдан гапирма!— деди Камол.

Унга ўзи бу қизни биринчи севган одам эмасдай, қизни ўзидан олдин кимдир, албатта, яхши кўргану ўзидан кейин ҳам яхши кўрадигандай бўлиб туюлди. У, асаби таранглашганидан, хаёлига келган гапларини Олияга рўйирост айтди.

Олиянинг ёруғ кўзлари аламли ярқиради.

— Сиздан олдин ҳам яхши кўрган, тўғри!— деди у.— Уқишга кетишимдан олдин, Қогонда, бир йиғит мени жинни бўлиб яхши кўрган...

Камол бу гапни Олия ўзини куйдириш учун айтяптими, иқроқ тариқасида гапиряптими, билолмади.

— Боргин ўша яхши кўрганиннга... илтимос...

Олия тирсақларини столга босди-да, бошини чангаллади:

— Сиз қандай бераҳм одамсиз!.. Сиз мени ҳечам яхши кўрмайсиз!..

— Яхши кўрмайман... Тўғри!.. Мен сени яхши кўрмайман!..

Олия бошини кўтариб, йиғитга қаради. Унинг кўзлари аламли ярқирар, жиққа ёш эди.

Камол қизга тик қарашдан қочди. У кескин ўгирилиб, асабиятдан андак титраганича, чиқиб кетди.

Ҳамон лап-лап қор ёғарди. Зимистон совуғи Камолнинг суяк-суягидан ўтиб кетди. Аёз кўзларини ачиштирди.

Қамол бир кеча-кундузни уйдан чиқмай, азоб билан ўтказди.

У, Олиянинг ўз изнига қарабми, ўпқаланибми, нима бўлса ҳам қишлоқдан шу кеча-кундуздаёқ ғойиб бўлишини истар, бу қиз агарда қишлоқдан кетса, руҳи енгил тортадигандай туюларди. У Олиянинг содда, эркин жилмайиб, қандайдир ажи-бужи кишилар олдида ўтирганини тасаввур қилар, Олияга нисбатанми, ўзи умрида кўрмаган ўша кишиларга нисбатанми, кўнглида нафрат чайқалар, бу нафратни кимга, нимага сочарини билолмай, дам сайин хуноби ошарди. У ўзини гўёки эшиксиз, деразасиз хонага тушиб қолгандай ҳис этар, қайсидир деворни қулатиб чиқишни ўйлар, назарида, Олия ҳам қўлга яқин, ҳам юпқа девор бўлиб кўринарди-да, қайта-қайта, «шу деворни қулатишдан бўлак иложим йўқ», деган фикрга келарди. Кўнгилсиз тасаввур, нафрат, совуқ ва оғир хаёллар унга фақат шу кеча-кундуз азоб бермаган, сирасини айтганда, кўпдан буён ором бермасди.

Қамол, иккинчи томондан, Мунаввар бибининг дарвозаси оғзида юк машинаси кўндаланг турганини, ашқол-дашқолларини машинага ортган Олия уйдан қора чамадонини кўтариб чиқаётганини ҳам тасаввур қилар, бу тасаввурдан кўнглига қўрқув тушарди. У, ҳаётидаги ягона илинжи, ягона қувончидан айрилишни истамас, Олиянинг қайсарлик қилиб Когонга кетмасдан, қайсидир қишлоқларда саргардон юриши мумкинлигини ўйлар, қиз бола ва умуман аёл кишига ақалли биронта ҳимоячи нақадар кераклиги хаёлига келиб, йўлга чиқиши муқаррар бўлиб кўринган қизни тезда йўлдан қайтаришга жазм этарди.

Қамол қону жонида ётган бир-бирига зид ҳиссиётлардан қайси бирига бўйсуниб, кўнглидаги бир-бирига зид товушлардан қайси бирига қулоқ солишни билмас, иккала ҳиссиёт, иккала товушнинг ҳам итоаткор қули, маъюс бандиси эди...

Кун қорайди...

Тун алламаҳалга борди...

Қамол кўнглидаги қўрқувдан тинчини тополмай кўчага чиқди ва музлаган қор устида сирпаниб, қоқиниб, Мунаввар бибининг ҳовлисига яқинлашди.

Олиянинг деразасида чироқ ёнар, қор устида бир даста ёғду хирагина порларди. Деразани кўча томондан яхлит темир панжара тутган, деразанинг қоқ ярмини оқ сурпдан тикилган парда қоплаган эди.

Камол Олиянинг оқ парда, мана шу темир панжара ортида беғам, бепарво, эҳтимолки, китоб ўқиб ёки бирон юмушга куйманиб ўтирган бўлиши кераклигини ўйлади. Унга Олия ўз изнига беписанд қарагандай, қишлоқдан кетишни хаёлига ҳам келтирмагандай бўлиб туюлди-да, иккинчи ҳиссиёт, иккинчи товуш қистовида бу ёққа ошиққан йигитнинг кўнглида биринчи ҳиссиёт, биринчи товуш қайтадан тирилди. У кўнглисиз тасаввур, нафрат, совуқ ва оғир хаёллардан титраб-қақшади. Шу дамдаёқ дарвозани қарсиллатиб очгиси, Олия ўтирган уй эшигини ҳам шундай очиб, Олияга: «Қани, юкларингни ҳозироқ йиг, эртагаёқ Когонга кетасан!»— дегиси келди. У яна бир хаёлида деразани тақиллатиб қўя қолиш, Олия деразадан қарагач, қатъий оҳангда ҳалиги гапларни айтиш фикрига борди.

Камол яхлит темир панжара тутилган деразанинг нари ёғи-бери ёғига ўтди. Дарвозага шиддаткор қадам ҳам қўйди.

У шу аснода ўйлаган ишини амалга ошириши ҳеч гап эмасди. Олдиндан Олиянинг йиғлаши ва: «Сиз қандай бераҳм одамсиз, сиз мени ҳечам яхши кўрмайсиз»,— дейишини тасаввур қилди. Аммо, бу — йигитнинг кўнглини юмшата олмас, унинг гувиллаб-гулдирашига монелик кўрсата олмасди.

Камол фақат Мунаввар бибидан ҳайиқди. У, Мунаввар бибининг ичкари ҳовлидан югуриб чиқиши мумкинлигини ўйлади. Тўю ҳашамларда кайвони бўлиб, катта-кичikka онадай қаттиқ-тизиқ гапириб кетаверишга ўрганган кампирнинг бурушиқ юзи, сим-сиёҳ кўзлари Камолнинг хаёлида жонланди. У, Мунаввар бибининг енгларини шимариб, ёғочдай қуруқ, ориқ қўлларини ҳавода ўйнатиши, яланг кўйлакда чиққанидан совуқда қалтираб, ўзининг ёқасидан тутишини хаёлига келтирди. У, кампирнинг нималар дейиши мумкинлигини ҳам шу дамда ўзича тахмин қилди: «Иккита хотин ўтирган ҳовлига сан бу қаро тун нима деб келасан?! Санга шарму ҳаё борми? Сан босмачими ёки немисми?! Санга отаиш шу тарбияни берганми?! Ҳе, афтинг қуриб, аёғинга куйдирги чиқсин!...»

Қамол Мунаввар бибидан ҳайиқди.

У, тунни ўтказиб, эртага кундузи Олия билан, албатта, кўришишга, аммо шу дамда ўйлаганидек, шафқатсиз бўлиб, қатъий оҳангда гаплашишга қарор қилди...

* * *

Зумраднинг тўйдан кейин Райҳон биби хонадонида куёв салом ва келин чорлов сингари расму русумлар ҳам ўтган, энди бу хонадонда кўп кунлардан буён на Зумрад, на Умарнинг қораси кўринганди...

Умар қорга бурканиб кириб келди.

У эрталабдан қарийб кечгача ўз уйдагидай ёзилиб-бемалол ўтирди.

Райҳон биби ош дамлади. Қамол боғ эшиги ёнидаги айвон уйчадан қишга олиб қолинган қовундан келтириб сўйди.

Умар Зумраддан деярли оғиз очмади.

— Зумрад сиз билан бирга келса бўлмайдимми!.. Унга сиз мани соғинганимни айтинг, поччо...

Қампирнинг бу гапига жавобан, Умар чайналиб: «Бибижон, ҳозир ер ёмон, шунга Зумрадхон ичкаридан чиқмаябди!»— дегандай бўлди.

Қамолга куёв бола важ кўрсатгандай туюлди. Умарга қараб, йигитнинг кўзларида нечундир ғуссами, инжишми ётганини пайқади Қамол ва бу, Зумрад тўғрисида қандайдир кўнгилсиз гапни яшириб ўтирибди, деб ўйлади.

Йўқ, Қамол Умарнинг ҳолатини аниқ ўқинмаган экан.

Райҳон биби ошхонага идиш-товоқни ювгани чиқиб кетганида, Қамолга Умар юрагини очди:

— Зумрадхон тўрт ойлик ўқишга кетди... Бизга ўхшаб, механизатор бўлади... Бу жудаям яхши гап!.. Бу ўзи менинг орзум эди...

Умар уялганми, қисинганми одамдай ерга вазмин қаради. Сўнг, у яна икки оғиз гап қилди:

— Бибига индамаган маъқул... Чунки, шуниям ўйлаб юриб, бекорга хаёллари қочмасин...

Қамол энди Умарнинг кўзларида муҳаббат соғинчи, ҳижрон изтиробини акс этганини аниқ ўқиди...

Умарни кузатиб, уйда она-бола ўз-ўзларича хаелга чўмиб ўтиришаркан, эшик секингина тақиллади. Қамол,

дарвоза очиқ қолгандир, қўни-қўшнидан биронтаси келган бўлса керак, деб ўйлади.

— Кири-инг...

Эшик оҳиста гижирлаб очилди.

— Ассалом...

Остонада Олия турарди. У оқ жун қалпоқ, оқ пальто кийган — оппоқ қор маликаси эди.

Райҳон биби қўлини ерга тираб ўрнидан апил-тапил турди:

— Иби, сан бизни ҳавлига келайкансан, ман остонага чиқиб ўтирмайманми!.. Сани бўйинга ман ўзим садқа бўлай...

Кампир, токи Олия ўтиб ўтирмагунича, тинчини топмади. Камол, уйга чақирилмаган қўноқ келгандай, Олияга рўйхуш бермай, қуруққина саломлашди. Олия ҳам Камолга ҳеч қачон иши бўлмаган одамдай, ўзини унга нисбатан лоқайд-бепарво тутди.

Райҳон биби меҳмонни нима биландир хурсанд қилгиси келиб, ўзини ҳар томонга ура бшлади.

— Бибижон, бир нафас ўтиринг,— деди Олия.

У, кампир ўтиргач, қишлоқдан кетмоқчи эканлиги, хайрлашишга кирганини айтди.

— Иби, сан қаерга кетасан?! Сани биз кетишга қўймаймиз-да!..

— Аввалдан Когонга борсам бўларди. Онам вафот этиб, отам уйлангани учун, Когонга эмас, бу қишлоққа келдим... Когонга ҳозир ҳам унча оёғим тортмаяпти... Тўғриси, яқин қишлоқлардан бошқа биронтасига кетсам керак...

Камол Олия билан энг яқин суҳбатдош, сирдош сингарии юриб, қизнинг ҳаёти, кўнглидаги ҳамма гаплардан воқиф бўлолмаганини сизди. Олиянинг Когон ҳақидаги гапи Камол учун бутунлай янгилик эди.

— Иби, сани биз кетишга қўймаймиз-да... Сан нимага кетаман дейсан, муни манга аввало тушунтир...

Олия қишлоқдан нима учун кетмоқчи эканлигини кампирга тушунтирмади.

— Мен бу ерда анча юрдим, бибижон... Раҳмат!— деди Олия.— Кетаман-ку, лекин, бибижон, менга бу қишлоқ қадрдон бўлиб қола беради... Мен сизларни бир умр эслайман...

Олия кампир билан хайрлашиб, Камолга ҳам бошини силкиди.

У чиқиб кетгач, Райҳон биби кўзига ёш олди.

Қамолнинг юрагига гулгула тушди. Бир кўчага чиқиб, бир уйга қайтиб, шомни ғарибондан алламаҳалгача ўзини қўярга жой тополмай юрди.

Унга бу кеча уйқу ҳам бегона бўлди...

* * *

Қамол эртаси кунни Олия билан кўришди.

У кутубхона эшигидан ичкарига кирди-ю, бехосдан Қосимнинг шу ерда эканини, дераза олдида оёқларини кериб, виқор тўкиб турганини кўрди.

Олия... Олия эса, тахта тўсиқ ортида негадир бўйинини қисиб ўтирар, қизнинг катта, бегубор кўзлари даҳшатга тушгандай бақрайган эди.

Қамол эшикни ёпди, бироқ эшик олдида турганича туриб қолди.

— Гап қайтарма! Азалдан мени гапим битта бўлган. Маъқулми?! Йўқ десанг, менга бари бир, ўзингга қийин бўлади...

Қамол, Қосимнинг тўнғиллаши-ю, сенсираши Олияга эмас, ўзига ҳақоратдай тегаётганини ҳис этди.

— Уйлаб кўринг, кишига шундай муомалангиз яхшими?! Шу сизга муносибми?!

— Бўлди. Гап битта!

— Мени, албатта, кечирасизлар, лекин ўзи нима жанжал!— чеккада ортиқ турулмади Қамол.

Олиянинг маъсум чеҳраси, бегуноҳ, содда кўзларида шундай бир изтироб акс этдики, Қамолнинг юраги қиндан чиқаёзди.

— Бу киши мендан уйни бўшатишимни сўраяптилар,— деди Олия.— Мен ҳозир нима қилишимга ҳайронман... Қишлоқдан кетмоқчи эдим. Раҳматов кетишга қўймаяптилар. Раҳматовдан менга уй топиб беришларини сўрашим мумкин-ку, лекин. тайёр уй дарров қаерда!.. Раҳматовнинг гапларига ҳам қарамай, Қогонми, бошқа бирон ёққа кетаман, майли... фақат, нима қилай, уйни ҳозироқ бўшатиш бари бир қўлимдан келмайди...

Қамол Олиянинг олдида ўзини гуноҳкор сизди. У, Олиянинг Қогонга — онаси вафот этиб, отаси биров билан оила қурган Қогонга сира боргиси йўқлигини, қизга бу нақадар оғир эканлигини билмай туриб, кечагина

қизни «Когонга кетгин», деб қистаганини эслади-да, ўзига-ўзи чиндан ҳам бераҳм одам бўлиб кўринди. Унга бундан ҳам кўпроқ, Олияга уй устида Қосим зуғум қилаётган кунларда, дунёдан беҳабар юриб, уни қийнагани алам қилди.

Камол Олияга нисбатан кўнглидаги бутун ғашлик Қосимдан юққан мараз бўлиб, аини фурсатда, бутун вужудидан шу маразнинг ғубори чиқиб кетаётганини ҳис этди. Унга, умрида муҳаббатдан бенасиб Қосимнинг ўзи билан Олияга адоватли муносабати борлиги ошкор бўлди. У беихтиёр жанжалга аралашди.

— Сен бир вақт Олияга шу уйни топиб берибсан, бунга раҳмат!— деди Камол.— Лекин, бу ёғи уйнинг ихтиёри фақат Мунаввар бибида. Олияни, бибидан бўлак ҳеч ким, менимча, уйдан чиқаролмайди...

— Сен бу гапга аралашма, оғайни. Бу можарони сенга ҳеч қандай алоқаси бўлмагач, орага суқилиб нима қиласан?!

— Сен ҳамма гапга суқилиб юрасан-ку. Мен умримда бир марта суқилсам, зиён қилмас...

— Сиз бибининг ҳовлисига нима учун хўжайинлик қиласиз, тушунмайман...— ғамгин шивирлади Олия.

— Аввало, ҳовли бибиники эмас, меники. Мунаввар бибига менинг отам бу ҳовлини бериб қўйган. Бунинг устига, мен сенга айтдим, қишлоққа менинг қариндошларим келмоқчи, уларга жой керак! Яхшилик қилиб топширган уйимни мendan бутунлай тортиб олмоқчимсан?! Уй бўш эди, бердим, керак бўлди, оламан... Яхшиликни билмаган одам экансан-ку...

— Э, шундай демайсанми!— юмшади Камол.— Майли, ҳовли сеники бўлса-ю, уй энди ўзингга керак бўлса, жанжалга ҳожат йўқ. Олияга сўраб-суриштириб, бошқа жой топармиз. Сен фақат мунча қизишмасдан, уч-тўрт кун сабр қил...

— Мен энди бир кун ҳам сабр қилмайман. Гап тамом!

— Одам қизишган пайт «ҳозироқ юкингни кўтар», деб бировга айта бериши мумкин. Лекин, дарров юкни кўтариш осон иш эмас. Майли, ҳеч сабринг бўлмасаям, эртага кечгача муҳлат бер...

— Сен, яхшиси, аралашма, оғайни. Гапга суқилган одамни жиним ёқтирмайди... Азалдан менинг гапим битта бўлган...

— Эртага кечгача ҳеч нарса қилмайди.
— Менинг сенга гапим йўқ, оғайни. Сенга алоқаси бўлмаган нарсага аралашма.

Камолнинг жони ҳалқумига келиб тиқилди.

У, дераза олдида ҳамон кичкина гавдасига мос келмаган кибру виқор билан оёқларини кериб, жингалак соч бошини баланд кўтариб турган Қосимга қаттиқ, аламли қаради:

— Сўнгги пайтлар ёмон айнининг-да!

Қосим тугмалари ўтказилмаган енгил плашнинг ёқалариниғижимлаб турганича, Камолга беларво жавоб берди:

— Мендан айб қидирма!.. Маъқулми?!.

— Мен сендан айб қидириб, нима қиламан?! Сендан айб қидириб бўлмайди... Сен бунга арзимаёсан...

— Арзийдиган одамни қара-ю!..

Камол ҳозир шайтонга ҳай бериб қўя қолмаса, беихтиёр шердай отилиши, Қосимни ердан шиддаткор узиб, эшикдан ташқарига улоқтириши ҳеч гап эмаслигини сизди. Бу можаро оқибатида у, қишлоқда ҳар хил гап кўпайиши, бундан ўзи ёки Қосим эмас, Олиянинг куйиши мумкинлигини ўйлади.

Камол шайтонга ҳай берди.

У Қосимнинг хонада турганига ортиқ эътибор қилмай, тахта тўсиққа яқинлашди; кўкси билан тахтага суяниб, Олияни Қосимдан тўсди.

Қосимнинг қаттиқ, дағал, ҳиссиз қадамлар ташлаб эшикка йўналгани-ю, эшикни очиб, бир нафас остонада қотиб турганини, сўнг эса, ниманидир гўлдираб қўйгани-ю, эшикни қарсиллатиб ёнганни — ҳаммасини Камол зимдан сизди, аммо Қосимнинг бутун ҳаракати давомида, қимир этмади.

Олия бошини буккан, стол юзига оғир тикилиб ўтирар, унинг айри-айри нафас олаётгани сезилиб турарди.

— Олия, мени кечир... Мени кечир, жоним... Ҳаммаси учун мени кечиргин, жоним...

Олия индамади.

— Бу муттаҳамлик қиляпти. Лекин, сен хафа бўлма... Қишлоқда, жоним, уй қуриб қолгани йўқ... Топамиз...

Олия индамади.

— Майли, мен кетиб, бирон соатда қайтиб келаман... Жой топаману дарров кўч-кўлонни кўтарамиз...

Қамол тахтадан узилди-да, айтган гапине амалга оширмоқчи бўлиб, «хайр» деган маънода бошини сил-китди.

Олия бари бир индамади...

* * *

Осмон очиқ, кун қайтган, ердаги тупроққа қоришиб қорайган қор оёқ остида билчилларди.

Ҳозиргина бўйнидаги шарфни маҳкамроқ ўраб, пальтоси тугмаларини ўтказган Қамол, қайтиб ечди ва илиқ ҳаводан эркин нафас олгиси келиб, қоракўл телпагини ҳам манглайдан боши орқасига суриб қўйди.

Унинг ҳозироқ Олияни ғурбатдан, изтиробдан халос этгиси, шу йўсин айбини ювиб, қизнинг кўнглидаги ўзига нисбатан ранжни чиқаргиси келарди.

У ўнг ва сўл ёқдаги дарвозаларга бирма-бир кўз ташлади-да, қайси дарвозани тақиллатиб, кимдан ёрдам сўрашини билолмади. Йигит киши қиз боланинг ташвишига аралашгани одамларда ғалатиноқ таассурот қолдиришини ўйлаб, одамларнинг табиатида ҳамон йигит ва қизнинг муносабатига «бу бир ҳавойилик эмасми-кан?!» деган шубҳа билан қараш хислати борлигидан кўнглида ранжиди. У кимга учрамасин, ўша одамнинг аввал: «Сенинг бу қизга нима ишинг бору унинг учун сен нимага сарғайиб юрибсан?!» — дейишини, бундан кейин: «Бизни ўз муҳаббат можароларингга аралаштирма!» — деб рад жавоби беришини олдиндан тасаввур қилди. У гарчи шундай бўлиб-бўлмаслигини билмаса-да, шунга ичида инониб, биронта дарвозани тақиллатишга, кимгадир рўбарў бўлишга ботинмади.

У, кўча пойига тушиб, ўз ҳовлилари дарвозасига қаради. Бехосдан хаёлига Олияни ҳовлига кўчириб кела қолиш, Зумрад бўшатиб кетган уйга жойлаштириб қўйиш фикри келди. У хаёлига келган фикрдан жонланиб, кўнгли ёришган бир ҳолатда ҳовли остонасига ошиқди. Остонага етди-ю, беихтиёр тўхтаб қолди. Олия уларнинг ҳовлисига кўчиб келишни қабул қилармикан?!. Балки, элнинг кўзи олдида ўзи билан учрашиб юрган йигитнинг уйига тўғри кўчиб келишни орият деб билар! Балки, бу иш қизга икки ёшнинг танг аҳволдан қутилиш учунгина қовушиши бўлиб туюлару. кечагина «Когонга кетгин», деган Қамолнинг эндиги таклифи қизнинг кўнглини бат-

тар оғритар? Олиянинг тўй-ҳашамсиз ҳовлига кириши на унинг ўзига, на Камол, на Райҳон бибига обрў келтиради!..

Камол остонадан йироқлашди-да, ўзларидан икки том наридаги ҳовли дарвозаси қаршисида тўхтади. Дарвозанинг бир тавақаси қия очиқ эди. Камол тавақани ичкарига сурди-да, вазмин гижирлаган дарвозани ичкаридан ошиқмай ёпди.

Ҳовли саҳни бўм-бўш, тўрт томондаги катта-кичик эшик-деразалар бирдай берк эди.

— Бово! Ҳў, бово!

Чап қўлдаги уйчанинг эшиги гижирлаб очилди-да, остонада қора бахмал нимча кийган кичкинагина, чаққонгина Мақсад биби кўринди.

— Салом алайкум... Бово уйдами?!

— Бово уйга... Биноймисан?! Тўғри кира бермайсанми уйга, балам?! О, сан ўзимизни Камолбой-ку...

Камол чоққина уйчага кирди.

— Салом алайкум...

Сандал тўрида қош-соқоли қоп-қора, кўк бахмалдан тўрт қиррали бухор дўппи кийган Мутавалли бобо ҳорғин, мудроқ ўтирарди.

Камол пойгаҳда ботинкасини ечди, пальтоси, телпагини ошиқмай миҳга илди; юқорига ўтиб, чол билан қўл бериб кўришди.

— Қани, мана бу девор томонга ўтир. Биноймисан?! Камнамо бўлиб қолдинг?!.

— Э, бово, қишчилик... юрибмиз...

Мақсад биби Камолнинг осойишта ўтиб ўтирганни кўриб, уни бемалол ўтиришга келган деб ўйладими, калишини шипиллатиб, ошхонага чиқиб кетди.

— Афтинг паришон... Бирон гапга хафамисан?!

— Йўқ, бово, ҳаммаси жойида... Мен фақат бир гапни сиз билан маслаҳат қилишга келдим. Рости, бово, бунни сизга айтиш ҳам менга ноқулай... Олия деган бир қизимиз бор, Мунаввар бибининг ҳовлисида туради. Ўзи бечора, қишлоққа бир ёқдан келган... Шу Мунаввар бибининг ҳовлиси асли Қосимники экан, бу энди Олияга ҳовлидан чиқ деяпти, бово... Олияга бир жой керак... Шунга ҳозир мен гаранг...— Камол бу гапларни қўлидаги иссиқ коса тушиб кетишидан қўрқиб, дастурхонга томон жон ҳолатда юрган пазанда сингари додираб айтди. У ҳозиргача ўзига отасидай муомала қилган, кўп

касбу корни ўргатган чол «кўтар аравагни» деб юборса, бу гап фақат шу дамга эмас, бутун умрга татишини ўйлаб, Мутавалли бобонинг юз-кўзига, ҳаттоки, қарамади.

Ҳорғин, мудроқ ўтирган чол ҳадеганда гапга оғиз очмади.

— Рангу рўйингни кўриб, айтдим-а!— деди у ниҳоят.— Қани, тўхта, Мақсадга бир гапирайлик, ундан нима маслаҳат чиқайкин.

Мақсад биби чой кўтариб кирди.

— Мақсад, ўтир... Санга гап бор...

Кампир гўёки суҳбатда ўзи тўғрисида хунук бир гап чиққану. энди чол таъзирини бериб қўйишини ҳис этгандай, бошда Камолга, сўнг Мутавалли бобога ва яна Камолга кўзлари жавдираб қаради-да, сандалга маъюсгина ўтирди.

— Олияхонни биласан-а?! Шу қизимизга Камолбойни озгина кўнгли бор, ёшириб ўтирмайман... Камолбой кўнглига қараб иш тутса бир куни тўю тамошо қиламиз, буям ёширин гап эмас...

Камол, Мутавалли бобонинг хаёлга келмаган даромад гапидан хижолатга тушиб, бўйинини қисди ва бошини букиб, титроқ бармоқларини ўйнай бошлади.

Мутавалли бобо даромаддан кейин кампирга уй борасидаги гапни айтди.

— Би-и... Қосимга ҳамин жой зарил эканми?!— деди ўрнида нотинч ўтирган Мақсад биби. У Камолга, сўнг Мутавалли бобога ва яна Камолга энди куюнчак қаради. Чол ҳам, Камол ҳам ўзининг оғзига тикилиб, фикрига мунтазир турганини сездими, мамнун илжайди.— Биз худо берган тўртта қизни турмушга чиқордик,— деди у.— Бир ўғлимиз Тошкандга қолди, муниси, охиргиси, Асадбой, шу баҳор ўнга киради... Нима кўп, бизга жой кўп. Асадбой дарсини қилиб юрган печкали хонани дарров бўшатамиз, бу ёки бизни қошимизга ўтириб, ёки катта хонага чиқади... Шу печкали хона ҳам чоққина, ҳам тоза-озода... Олияхон келса, бошимиз устига... Хонани ман ҳозир йиғиштириб қўяман...

Камол масаланинг ҳал бўлганидан қувониб, чолу кампирга миннатдорчилик билдирди. Ўрнидан шошилиб, хурсанд қўзғалди.

— Шошма балам... О, қазонга озгина шўрбоча бор, ичиб кет!

— Бошқа пайт, биби... Мен ҳозир... — гўлдиради Камол.

У Мутавалли бобонинг уйидан тўғри Олиянинг ҳузурига келди. Олияга жой топилганини айтиб, ҳозироқ кўчиш мумкинлигини билдирди.

Иккаласи Олия турган гўшага келишди; уйни очиб, ичкарига киришди.

Камол, «мен парсаларни йиға бошлай» деб, шкаф олдига курси қўйди, шкаф устида ётган газета-журналларни тартибга сола бошлади. Олия эса, уйдан кетаётганини Мунаввар бибига айтиш учун ташқарига чиқди.

— У, бахайр... туш бу ёққа...

Камол Мунаввар бибининг амирона товушидан сесканиб кетди. Сўнг, кампирга салом берди-да, амрига итоат қилиб, курсидан тушди.

Мунаввар биби қора трикоддан ихчам камзул кийган, бошини қора рўмол билан танғиган эди. Унинг буришиқ юзи, қоп-қора кўзларида шундай қатъият, шундай мардона босиқ ғазаб бор эдики, Камол унинг авзойидан, ҳаттоки қўрқди. Олия эса, кампирнинг соясида туриб, унинг гоҳ бу елкаси, гоҳ у елкасидан Камолга ҳуркибгина қарар, гўёки йигит билан кампирни уриштириб қўйиб, нафас ютганича, уларни томоша қилгиси келганга ўшарди.

— Қани, сан манга айт-чи, бу қизнинг ихтиёрини санга ким берди-ю, мун сан қайси жойларга олиб кетман дейсан?!

— Э, бибижон, гап менда эмас... Бугун анча можаро бўлди, ҳаммаси шунга...

Мунаввар биби аввал масаланинг мағзини чақиб олиш кераклигини ҳис этдимиз, девор этагидаги курсига ўтирди.

Камол ўзи ҳалигина тушган курсининг орқасида тик турганича, кампирга бор гапни тушунтириб берди. У дадил гапирди, унга, кампир бутун можарони эшитгач, ўзининг ночор эканлигини сезиб, мунғайиб қоладигандай, Олиянинг кўчиб кетишидан бўлак чора йўқлигига тан берадигандай бўлиб туюлди. Мунаввар бибининг бўшашиб, гапни жимгина эшитаётгани ҳам шундан дарак бериб тургандай эди.

— Манга бир вақт шу ҳовлини Ражаббой олиб бергани тўғри!— деди кампир ниҳоят.— Локин, мун манга ўзининг ёнидан олиб бергани йўқ... Мани эрим минан

фарзандим урушга ўлди, бу ҳовли шуларга ўхшаб жангга кетган бир ота-ўғилники эди... Бу ёғи, ман агар, мана шу қизимнинг аҳволини билмасам, Қосим худони олиб келса бари бир, ҳовлига қўймасдим!— Кампир ўрнидан сакраб турди.— Санлар ҳеч нарсага тегма!— деди у.— Ман бориб билай, қани, бу бола Олияга хўжайинми, манга хўжайинми?!

Мунаввар биби эшикдан шамолдай чиқиб кетди.

Камол гапнинг бундай тус олишини билмаганидан ҳайратга тушди; ишнинг оқибатини кутиши кераклигини сезиб, олдида турган курсига ўтирди-да, бошини букди.

Олия ҳали кампир ўтирган курсидан жой олди. У Камолдан ранжиганини ҳамон кўнглида сақлаётгандир, бирон оғиз гапирмас, йигитга тик қарамасди.

Дам секин ўтар, лаҳзанинг дақиқага айланиши гўёки узоқ-узоқ фурсатларга тенг келарди.

Дарвозанинг ингичка ғийқиллаб очилгани эшитилди ва кўп ўтмай, хонага Мунаввар биби мағрур, мамнун ҳолатда кириб келди.

— Утиринг!

Олия кампирга жой бериб, ўзи пойгаҳга ўтди. Кампир курсига ҳорғин ўтирди.

— Сан бу ҳовлидан ҳеч ерга кетмайсан! Шу ҳовли ман минан саники!— Мунаввар биби Олияга ўзининг қатъий фикрини айтди. У нафасни ростлади. Сўнг, беҳосдан Камолга ҳамла қилди:— У, сан нимага ялпайиб ўтирибсан?! Сани ҳеч ким бу ёққа чоқиргани йўқ... Қани, дарбоза очиқ...

— Э, бибижон, ҳозир... кетаман...

Камол пальтоси билан телпагини тезгина кийди. Эшик оғзига борди-ю, Олияга қараб, кампирдан ўғринча илжайиб қўйди-да, ташқарига чиқди.

У, Олияга бошпана топмоқчи бўлиб, Мўтавалли бобони, Мақсад бибни бекорга овора қилганини ўйлади. Кеч қоронғиси тушиб, оёқ ости қайтадан музлаган шу лаҳзада чолу кампирга қайтиб учраши, уларни беором қилгани учун узр-маъзур қилиши кераклигини ҳис этди.

Чолу кампир унинг боягидай ёлғиз сўппайиб келганига ҳайрон қолишдими, анграиниб қарашди.

Камол бу сафар устини, оёғини ечмай, пойгаҳга омонат ўтирди-да, Олиянинг келолмаслигини айтди.

— О, ман уйни йиғиштириб қўйдим-ку. Олияхон бирон гапга биздан хафами ёки?!.— Мақсад биби ошни дамлаб қўйганида чақирган меҳмони келмаслигини эшитган одамдай ғамгин қиёфага кирди.

Камол чолу кампирга Мунаввар биби дунёни бузиб, Олияни олиб қолганини тушунтириб берди.

— Хафа бўлма... Сен Камолбойнинг тўйига хизмат қиласан!.. Олияхон жойига тинч ўтиргани маъқул, демайсанми?!.— гап қўшди Мутавалли бобо.— Кайвони тўғри иш қилибди...

Камол шу куни, ўзи билан Олия ўртасидаги муҳаббатга Қосимнинг адоватли муносабатини кўролмаслик нишонаси деб билди, агар Қосим менга чиндан дўст бўлса-ю, Олияга қачондир эзгуликни истаган бўлса, албатта, бундай қилмасди, деб ўйлади. У, Олия билан қизишиб баҳслашган кунда айтганидай, Қосимга номаълум муносабатдан аниқ муносабат йўлига ўтди. Қосим билан кўришмай юрди, рўпара келган фурсатда, гаплашмади. Бироқ, бу муносабат узоққа бормади. Қосим гўёки айбини бўйнига олган одамдай, Камолга биринчи салом бериб, ўзаро яхши муомалани сақлашга урингандай бўлди. Камол гарчи кўнглида Қосимнинг саломини, гапини нафрат билан қабул қилса-да, салом берган кишидан оддий саломни дариф тутиш мумкин эмаслигини ҳис этиб, бора-бора Қосим билан оддий бир танишдай расмий муомалада бўла бошлади.

Камол ердан қор кетишини ҳеч қачон бунчалар интиқ кутмаганди!

У баҳор кунларидан бирида Олия билан қовушишни ўйлар, тўй-томоша, фароғатли турмуш ҳақидаги ширин хаёллардан кўкси кўтарилиб яшарди.

Икки ёш кўл этакларида, дала-даштда армонсиз кезиб юришар, ўтган кўнглил ғашликлари унутилган, кўкни тутган катта-катта булутлар ҳам уларнинг бахтига соя ташлашга ожиз келадиганга ўхшарди...

Камол орзу қилган кунлар яқинлашди. Ернинг томирларига ҳарорат югуриб, тарновлардан шариллаб сув кела бошлади...

Камол бир куни Олияга болаликдан кўнглида мотоцикл олиш ҳаваси бўлиб, бу ҳавас ҳозирга қадар амалга ошмаганини айтди. У эртаси куни кечга томон Бунёдга бориб, Қувват бобони кўрмоқчи, баҳонада Вафо билан мотоцикл тўғрисида гаплашмоқчи эди. Шунинг

учун кечаси Олиянинг уйи деразасига бир қараб кетиши муқаррар эканлигини билдирди.

— Кўришмаганга яраша,— деди Камол,— ақалли чироғингизни бир кўриб кетмасам, кўнглим тинчмайди...

— Овора бўлиб, деразага қараб юрмасангиз ҳам майли. Бир кун бир йил эмас-ку!— деди Олия...

Камол эртаси кунни Бунёддан ўзи олдин тахмин қилганича алламаҳалда эмас, эндигина тун чўкканида қайтди. У қишлоқ кўчасига келди-ю, тўғри Мунаввар бибининг ҳовлисига қараб юрди.

Олиянинг яхлит темир панжара тутилган деразасида чироқ кўринмади. Камол, «ҳали Олия уйга қайтмабди», деб ўйлади-да, қишлоқ кўчасидан янги иморатларга қараб юрди. Лекин, бир қаватли кутубхона биносига рўпара келди-ю, бу бинонинг деразасида ҳам чироқ ёнмаётганини кўрди. Шошилиб зинадан юқорига кўтарилди. Ажаб, эшикка гурзидай қулф солинган эди.

Камол телбаланиб изига қайтди. Олиянинг яхлит темир панжара тутилган деразасида ҳамон чироқ кўринмасди. Камол қизнинг қаерга, нима учун ғойиб бўлганини билолмай, эсини йўқотди. Кўнглига ғулғула тушиб, беихтиёр хаёли қочди.

* * *

Олиянинг ҳаммага бирдай ишониб, одамлардан қусур эмас, кўпроқ фазилат излаши, соддалиги ва қону жонида қусурларга мурасасиз қараш хислати йўқлигининг бошига бало бўлди.

У Когон шаҳарчасида ўтган болалигини — умри баҳорини унутолмас, ўша баҳорда қизнинг табиатида кўринган бутун ранглар муайян бир шаклу шамойилга кирганди.

Когон шаҳарчасининг қоқ ўртасидан қатор темир излар ўтиб, шаҳарчани иккига бўлиб ташлаган, бу ерда кундузлари ҳаёт қайнар, кечалари ҳам туннинг босиқ сукунатини поездларнинг пишиллаб-пишқириши, темир изларнинг тарақ-туруқ шовқини, машиналарнинг тариллаши ва умуман, ниҳоясиз сурон узлуксиз бузиб турарди. Бундан талай йиллар бурун эрталаб ва кечки пайтлар Бухоро шаҳар бекатидан Когонга уч-тўрт вагонли кичкина поезд қатнар, уни «Бухорка» ёки «поездча»

деб аташарди. Бу поезд ўрнида энди автобус қатнови пайдо бўлган, олис йўлларга кўприк вазифасини ўтагувчи Когон бекати бухороликлар учун «станция»га айлангану. йўллар неча марта кенгайиб, энди шаҳарчада сурон янада авжига минганди.

Олиянинг ота-онаси темир йўлда ишларди. Улар вазмин, дағал ва бужур тошлардан эътибор бериб қурилган бекат биноси олдидаги майдончага келиб уланган сердарахт, соя-салқин паст кўчада истиқомат қилишар, темир йўлсиз, суронсиз ҳаётни тасаввур этишлари қийин эди.

Олия болаликдан ота-онаси ишлаган бекатни кўриб, темир излардан тинимсиз ўтиб турган поездларга маҳлиё бўлди-да, уларга миниб, олис-олис сафарларда юришни жуда эрта орзу қилди. У болаликдан, кўпинча, дугоналари, дўстлари билан шаҳарча боғига — ўтмин замонада Бухоро амири ва Россия императорларини «дўстона учрашуви» ёки «мулоқоти» мўлжалида қурилган ҳашаматли қаср теграсидаги боққа бориб турарди. У, айниқса, мактабга эртарақ отланиб, наҳорда боққа ёлғиз кириб айланишни яхши кўрарди. Меъморчилик санъатининг фаройиб, хаёлий бир ёдгорлиги бўлган, нақшлари ранг-баранг товланиб, қуббалари сирли жимирлаган қаср ҳам, бу қаср эшиклариди соқчидай турган, бошига қадимий қиррадор фонус қўндирилган нозик устунчалар ҳам, қуюқ боғнинг ўзи ҳам — сокин саҳарда гўёки мудрарди. Шундай саҳарларда бу атрофда ўзаро ғўнғирлаб, ўйин майдончаларини супуриб-сидираётган паканагина бир чолу, повчагина бир кампирдан бўлак ҳеч ким кўринмасди. Боққа кирган Олия уюм дарахтлар остидаги скамейкага келиб ўтирар, поездларнинг пишқиришини ўйчан тинглаб, олис-олис сафарларга чиқишни ҳар кун янгидан орзу қиларди.

Шаҳарча маркази, асосан, темир йўлнинг нариги томонида эди.

Олия мактабга борганида, бозорни айланиш ёки катта магазинларни кўриш зарурати туғилганда, янги фильмни томоша қилиш хоҳиши пайдо бўлганда ҳар сафар темир йўл устидаги осма кўприкдан ўтарди. У юзлаб темир зиналардан аста-аста юқорига кўтарилар, нари ва бери томондан сим парда тutilган балад кўприкка етганида, болаларча орзиқиш, андак ғурур, андак ваҳм билан бир-бирига чирмашиб ётган изларга, одам ва юк

ташийдиган поездларга юқоридан узоқ-узоқ тикиларди. Сўнг, юзлаб темир зиналардан пастга тушиб, ўз юмушларини адо этар, уйга қайтиши керак бўлганида, тагин кўприкка кўтарилиб, тагин орзиқиш, ғурур, ваҳм билан пастга қарарди. У олис-олис сафарларга чиқишни орзу қилар, унга фақат шугина ҳаётидаги биринчи ва охири мақсад-муддао бўлиб туюларди...

Олия сафарга чиқадиган кунлар ҳам келди. У ўқиш баҳонасида ота-онасидан рози-ризаликни олиб, Тошкентга жўнади.

Қизни онасининг ўлими саросимага солди.

У отасининг раъйига қараб, ўқишни чала қолдирмади. Аммо, ўқишни битиргач, албатта Қогонга бораман, отамнинг пинжиги кираман, деб хаёл қилди.

Қогонга қадам қўйганида, отаси уйланганини кўрди.

Ота қизининг кўзига тик қараёлмади. Бироқ ўзини оқлашга ҳаракат қилди:

— Биз орзу-ҳавас ёшидан аллақачон ўтганмиз. Икки қария фақат зарурат юзасидан қовушдик, қизим... Одам қариганда ёлғизлик даҳшат нарса экан! Дунёда ҳар кимнинг иссиқ-совуғи бор... Қари одамлар бир-бирига суянмаса, кўпга бормасдан йиқилади...

Олия отасини айбламади. Лекин, бўйга етган қизнинг янги она олдида ўтириши нақадар оғир эканлигини ҳис этиб, Қогонда тургиси келмади. У Бухоро шаҳрига келди ва область газетасини кўздан кечириб ўтираркан, тўппа-тўғри бир ёқларга бош олиб кетаверишга қарор қилди.

Чаман қишлоғига қадам қўйган Олия шаҳарни кўрган, афтидан, ақлли, маърифатли Қосимни учратганига бошда чексиз қувонди. Шаҳарни кўрсин-кўрмасин, Қосимга нисбатан ақллироқ, маърифатлироқ, ниҳоятда олижаноб одамлар қишлоқда кўплигини билгандан кейин эса, унинг Қосим билан дўстликдан чекиниш даври бошланди.

Олиянинг бундай чекинишига Қосимнинг ўзи сабабчи бўлди.

Қосим қизнинг қўлини, елкасини тутуш, унга суйкалишга уриниб, шундай йўл тутушга ўзини ҳақли деб билишини намойиш қила бошлади. У Олияга ўзининг хатти-ҳаракатини ёқади, деб ўйлаётганга ўхшар, қизнинг силташларини нозу фироқ деб қабул қилаётгани кўрниниб турарди.

Олия Қосимнинг машинасида бир гал универсал мағазинга бориб қайтганидан сўнг, бу йигит билан умуман кўчага чиқиш, узоқ суҳбатлашишдан кескин бош тортди. Ушанда улар бир оз низолашиб ҳам қолишди. Қосим магазиндан қайтишда қизил «Москвич»ни йўл чеккасида тўхтатиб, чўнтагидан сигарета чиқарди-да, асабий гурт чақди.

— Сенга уй-жой топиб, сени шу қишлоқда олиб қолган одам мен бўламан-а?! — деди у бошини орқага виқор билан ташлаб, папирос тутатаркан.

Олия қишлоққа келиб, бу йигит таклиф қилган кулбага кирганида, унинг ўзи қачондир миннат оҳангида гапириши мумкинлигини ўйламаганди. У бутун қишлоқ кишилари орасида Қосимга энг аввал суянгани-ю, биргина шу йигитга Когонга бориши қийинлигини айтганига ўкинди.

— Сиз нимага бу гапларни гапиряпсиз?! Уй керак бўлса, бўшатиб берай, лекин сиздан иккинчи бу гапларни эшитмайин...

Қосим Олиянинг Камол билан танишиб қолгани-ю, кўча-кўйда кезганидан норози эканлигини айтди.

Олия қачондир бу йигит ўзига отахондай йўл-йўриқ кўрсатмоқчи бўлиши, хўжайинлик қилиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. У қишлоққа қадам қўйганида, тўғри колхоз идорасига кириб, ҳамма масалани рўйрост ҳал қилмагани, Қосим кўрсатган жойга эргашиб бораверганига энди қаттиқ пушаймон бўлди.

— Мен сизга ҳисоб беришим шарт эмас,— деди Олия.— Лекин, билгингиз келибди, айтай, Камолнинг менга муносабати яхши, мен ҳам у кишини ҳурмат қиламан... Сизнинг бу тўғрида гапиришингиз уят бўлади...

— Менга гап ўргатма!— бўш келмади Қосим.— Мен сенга эзмаланиб ўтирмайман. Агар бундан кейин ёнингда биронта йигитни кўрсам, ўзингга ёмон бўлади. Гап тамом!..

— Тушунмадим, сизнинг менга бундай муомала қилишга нима ҳақингиз бор?! Мени олдиндан таниб, менга уй топиб берганингиз учун шундай муомала қиляпсизми?! Қизиқ... Отангиз бригадир бўлган эканлар, у киши, ҳамманинг менга иши тушади деб, одамларга шундай муомала қилганми ёки?!

— Гўрда ётган одамга тил теккизма!.. Мен сенга уй учун гапирётганим йўқ... Мени сенга хўжайинлик қил-

япти деб ҳам ўйлама. Мен фақат сени яхши кўраман...

— Камол дўстингиз билан менинг муносабатимни била туриб, шундай гап қилишга уялмайсизми?!

— Камол сенинг битта тирноғингга арзймайди... Мен бўлса, хотинимни ҳайдаб, сенга уланаман...

Олия Қосимнинг бошда яхшилик қилиши бесабаб бўлмагани, унда қандайдир ёвуз мақсад-муддао яширишиб ётганини энди фаҳмлади.

— Кечирасиз... одамнинг оғриб турган яраси устига мушт тушириш яхши эмаслигини биламан. Лекин, ҳозир сиз мени шунга мажбур қилдингиз... Саҳнада артист бўлмай, ҳаётда артистлик қилиясиз. Камолга муомалангиз худди шундай. Менга муомалангиз... Мен сизга ҳеч қачон гап ўргатмайман. Фақат, бир гапни айтиб қўяй. Саҳнадаги ўйин — шараф! Ҳаётда бўлса, бундай ўйин чиройли чиқмаскан...

— Мендан айб қидирма. Бўлди!..

— Бўлди десангиз, бўлди-да... Ҳайданг машинани...

Улар қишлоққа қайтиб келишди.

Олия машинадан тушганидан кейин, Қосимга тили учуда турган гапни айтди:

— Мендан хафа бўлманг... Агар дўст бўлиб қолайлик десангиз, бошқа ҳеч вақт бугунгидай сўзлашмайлик...

Қосим индамади. Индамагани унинг Олия айтган фикрларга қўшилгани эмасди. Олия ўша кундан сўнг, бу йигитдан қанчалик кўпроқ юз бурса, Қосим, аксинча, шунчалик кўпроқ унинг изидан тушди. У маврид топиб кутубхонага кирар, тахта тўсиқдан ичкарига ўтиб, Олиянинг қўллари, елкаларидан тутмоқчи бўлар, жавонлар орасида бемалол айланиб, қўполлик билан китобларнинг тартибини жўрттага бузарди. У китобларни баъзан гўёки қўлидан тушириб юборган одамдай ерга ташлар, уларни шалдиратиб варақларди.

Олия ўзини Камолнинг пинжига ургиси, юзага тўла қалқмаган ёвузликдан Камолнинг ҳимоясига сиғиниб халос бўлгиси келарди. Бироқ, иккинчи томондан, у Камолда қатъият етишмаётганини кўриб эзилар, йигитга ортиқча суйкалиб, унинг инон-ихтиёрига зид йўлни тутишдан ор қиларди.

Йўқ, Олия Камолсиз илож топди.

У, бир куни Қосим кутубхонага киргани заҳоти эшикка дадил юриб, Раҳматовга учрамоқчи, парткомга Қо-

симнинг ножўя хатти-ҳаракатларидан шикоят қилмоқчи эканлигини айтди. Қосим бўйинини қисганича, Олиядан олдинроқ кўчага чиқиб кетди.

Олия ўзи билан Қосим ўртасида узоқ давом этган кўнгилсиз гаплардан Камолга ҳеч қачон оғиз очмади. Камолдан ўзи учун курашишни талаб қилаётгандай бўлиб кўринишни истамагани-ю, Камолга ортиқча озор бергиси келмагани бунга сабаб бўлди.

Олия Раҳматовни ўртага солмоқчи бўлганидан кейин, Қосим кўп ўтмай, уй тўғрисидаги можарони кўтарди.

Можаро яна Олиянинг фойдасига ҳал бўлди.

Қосим энди бутунлай мағлуб келганини тан олгандай, узоқ фурсат жим бўлиб кетди ва бехосдан, Камол мотоцикл ташвишида Бунёдга кетган кун, кутубхонага қадам қўйди.

Олия рўпарасида Қосимнинг бехосдан пайдо бўлгани-ю, кўзлари чарақлаб, шодон жилмайиб турганини кўрди-да, унинг ўртада ўтган қанча совуқ гаплардан кейин, нега бундай ҳолатда кириб келганига ҳайрон бўлди.

Қосим рангсиз катак қўйлак кийиб, энгларини шимарган, қора кўзойнакни қўлида энгил ўйнар, гавдасига нисбатан катта, вазмин бошини мағрур кўтариб, худди гуноҳлардан пок бўлган киши сингари эркин, содда жилмайиб турарди. У ҳозир фақатгина ёмон тарбия кўрганидан умрида кўп жўяли ва ножўя ишларни баб-баравар қилган, аслида кўнгли беғубор, эрка ўсган танти ўсмирларга ўхшарди.

— Салом алайкум... Яхшимисан?!

— Раҳмат...

— Мен бугун сен билан бир оз юракдан гаплашиш учун келдим. Ўтган ишга салавот. Ўтган гапларни эсламайлик... Биласанми, бугун мен учун байрам. Бухоро театри «Гамлет»ни қўйибди, шуни кўрдим. Менга ҳар қалай ёқди. Лекин, ростини айтсам, артист бўлганимда Гамлетни ўзим ўйнардим. Ахир, бу пьесани мен бошдан-оёқ ёд биламан, кейин мен ўзимча Гамлетни бу артистлардан кўпроқ яхши кўраман... Ҳар қалай, мен уни Муҳаммаджон Рафиқовдан ёмон ўйнамасдим!..

— Билмадим-ку, лекин, менимча, четдан доим шундай кўринади...

— Мен ўзимни мақташ учун гапирибманми!.. Мақтанадиган бўлсам, бемалол айтишим мумкин, мен Гамлетни анча дуруст ўйнаган бўлардим...

— Эҳтимол...

— Юр, бир оз ҳавога чиқиб гаплашайлик, хона дим, юрагим сиқилиб кетди...

— Шу ерда гаплашганимиз маъқул...

— Юр энди... Бугун уйдан машинани олиб чиқмадим, пиёда айланамиз...

— Йўқ, мен Камолдан бошқа одам билан чиқиб айланмайман...

— Қўйсанг-чи, бекор гапларни... Йигит билан қиз дўстона шундай айланмасин, деган гап кимдан чиққан! Биз ҳаммамиз ҳам, аввало, одаммиз-ку!.. Нима, менга ишонмайсанми?!

Олия индамади.

— Бу ерда нафас олиш қийин. Устига, менинг чекким келяпти, чексам, ҳаво баттар димиқади, чекиш мумкин ҳам эмас... Уйга кетадиган вақтинг ҳам бўлди, ярим соат айланамизу. уйингга кетасан...

Олия иккиланди.

У, бир томондан, ўртада ўтган кўп совуқ гапларни эслаб, Қосимнинг самимиятига ишонмади. Аммо, иккинчи томондан, болалик йиллари очиқ кўнгилли йигит-қизлар даврасида эркин юргани-ю, бу ерда Камолнинг раъйига қараб «ичкари»да яшаётгандай ҳолатга тушганини, бизнинг замонда бундай яшаб бўлмаслигини ўйлади. Фақат бугина эмас. Олия қишлоқда кимдир ўзига, Камолга ғаним бўлиб қолаверишини истамади. Агар ҳозир ўртадаги адоват ғуборини артмаса, узоқ йиллар Камолнинг ҳам, ўзининг ҳам, Қосимнинг ҳам таъби кирланган ойнадай хира бўлиб қоладигандай туюлди унга.

Олия ўрнидан турди. Қосим билан ташқарига чиқиб, эшикка қулф солди...

* * *

Олиянинг ғойиб бўлганини кўрган Камол, бошда, «балки, у Мунаввар бибининг қошида ўтиргандир. Балки, қизлардан биронтаси уйига олиб кетгандир...» деган хаёлларга борди; шу хаёллардан ўзига таскин қидирди. Бироқ, ўзини ўзи алдаётгандай бўлиб туюлди-да, шундай бўлиши мумкинлигига ақли бовар қилмади. Кейин хаёлига: «Олия олдинги гина-кудурат билан бирон томонга бутунлай кетиб қолмадимикан?!» — деган гаплар келди. Бироқ, қатъий «кетгин» деган чоқда ёки уй устида можаро чиққанида қишлоқдан кетгиси келмаган Олиянинг

бекордан-бекор бирон томонга кетиб қолишига ҳам кўнглида ишонмади.

У, шунда, ўзи Олияга кеча: «Ақалли чироғингизни бир кўриб кетмасам, кўнглим тинчимайди»,— деганини эслади ва Олиянинг хайрлашиш олдидан айтган гапи қулоқларида такрор янгради:

— Овора бўлиб деразага қараб юрмасангиз ҳам майли. Бир кун бир йил эмас-ку!

Унга кеча оддий бўлиб кўринган бу гап энди бошқача таъсир қилди. Аввало «овора бўлиб» деган сўзлар гашига тегди. Сўнг, назарида, Олия «келолмайман» деган гапни мамнун ҳолатда қабул қилиб, бугун: «Камол бари бир йўқ-ку!» деган хаёлда ким биландир эркин сайрга чиққандай бўлиб кўринди. У қутубхонага қатнайдиغان Латиф, Чаққонбой, Башар, Маҳмуд сингари қишлоқ йигитларини эслади; Маҳмуд бир куни далада, одамлар орасида Олиянинг номини тилга олиб «ажойиб қиз», дегани-ю, эзмаланиб, «ўзимни опам», деб қўйгани ёдига тушди-да, гаши келди.

Камолнинг кўнглида ётган эски шубҳа илони жилпанглаб, яна бошини кўтарди. У, жони оғриб, қишлоқ кўчасида нари-берига нотинч юрганича, Олиянинг қайси соатда, қаердан бўлмасин, пайдо бўлишини кута бошлади ва асабий ҳолатда ҳар дам, ҳар замон Мунаввар бибининг дарвозаси-ю, Олиянинг яхлит темир панжара тутилган деразасига қарай бошлади.

Тун қоронғи эди. Бир-биридан узоқ ўрнатилган симёғочлардан айримларида хирагина чироқ ёнар, айримларида буткул ёнмас, бир умр нимадандир норизо бўлган зикна кўл пашшалари тинимсиз ёнғиллаганча ним қоронғи кўчада кезиб, гашига тегишарди.

Камол бир гал Мунаввар бибининг ҳовлисига яқин келганида, кўча бошида кимнингдир қораси кўринди.

Қора яқинлаша бошлади. Унинг гавдаси увоққина, боши гавдасига нисбатан вазмин, сочлари жингалак эди.

Камол Қосимни таниб, Олиянинг остонасида асабий тентираб юрганидан уялди. Қосим ичида кулиши мумкин! Ҳеч бўлмаганда, мен олдин айтмабмидим бу қиздан кечишни, мана, кунинг пойлоқчилик қилишга қолибди, ўл бу кунингдан, деб ўйлаши мумкин!

Камолга гарчи Олияни кутиб турганини Қосимдан яширишнинг фойдаси йўқлиги маълум бўлса-да, у ўзини

гўё шунчаки кўчада кетаётгандай қилиб кўрсатишга тиришди.

— Салом алайкум... Яхшимисан, оғайни?!

— Э, дуруст...

Қамол, Қосим магазинда кечроққача ўтиргану, энди уйга қайтпти, деб ўйлади.

— Уйгами?!

— Ҳа, уйга, оғайни...

— Мен ҳам бир оз айланиб...

— Яхши-и...

Қамолга ҳозир, икки оддий танишга айланган икки эски қадрдоннинг гапи қисқагина бўлгани хуш келди. Уялганидан тезроқ нари кетди, аммо Қосимнинг шарпаси тингач, унинг ўзи ҳам кўча пойига қараб юрди. Мутавалли бобонинг ҳовлисига келиб яна орқага ўгирилди-да, юқорига қараб кета бошлади.

Бу сафар ҳам кўча бошида кимнингдир қораси кўринди.

Қора яқинлаша бошлади. Бу — нозиккина аёл қома-ти эди. Сочи бошига баланд турмакланган, енгил оқ крепдешин кийган. Олия!

Олия дарвоза олдидан тўғри пахса девор панасига ўтди.

Қамол қизнинг ёнига келди. Олия нечундир бе-мажол ҳамда қандайдир паришон ва қўрқувданми, негадир бир оз титраётгандай кўринди.

— Нима бўлди, а?!

Олия «ҳеч нима» дегандай, бошини икки ёнга тебратди, аммо шу лаҳзада кўзлари, ёшданми, ярқираб кетди. Қамол қандайдир кўнгилсиз воқеа рўй берганини сезиб, безовталанди.

— Гапирмайсанми! Нима бўлди?!

Олия ногаҳон ўзини Қамолнинг бағрига урди ва қаттиқ титрай бошлади. Қамол уни бағридан асабий узди.

— Гапирмайсанми?!

Олия ҳўнграб йиглаб юборди.

— Сиз энди мени яхши кўрмайсиз!..— деди у йиғи аралаш.— Энди ҳеч қачон яхши кўрмайсиз!.. Биламан, бари бир энди яхши кўрмайсиз...

Қамол Олиянинг ҳолатидан эсини йўқотиб, даҳшатга тушди.

Олия Қосим дўстона гаплашмоқчи бўлиб ёнига келга-

ни-ю, озгина гаплашишга таклиф қилгани, аммо далага чиққанларидан ва кеч қоронғиси туша бошлаганидан кейин, йўлини тўсиб, қучоқламоқчи, ўпмоқчи бўлганини айтди.

Камолнинг жони ҳалқумига тикилди.

— Сен нимага у билан айланишга чиқасан?!

— Мен уни одам деб ўйлабман-да... Аввал тўғри гаплашди, ўтган ишга салавот деди, ишонсам, охири орқамдан ярим соат қувиб юрди. Базўр қочиб қутулдим...

— Айлантириб урмайсанми бундай!

— Мен уни қандай ураман!.. Умримда бировга қўл кўтарибманми!..

Камолнинг қалбида аёвсиз бир ғазаб уйғонди. Бу ғазабни — Қосимни кечириб, дарров ишонган, охири боладай қўрқиб қочган, Қосимни парчалаб ташлаёлмаган Олиянинг бошига тўкиб, ҳозир ҳалқумига тикилган жонига ором бергиси келди:

— Кет уйга... Кет деяпман...

Олия бошини букиб, осий сингари ундан маъносиз узоқлашди.

Камол аламга, ғазабга тўлиб, уйга қайтди.

У туни бўйи мижжа қоқмай, ўринда илон чаққандай тўлганиб чиқди. У Қосимни доим оқлаб, унга ишонгани учун, табиатан мулойим, беозор, қатъиятсиз бўлгани учун, энг аввал ўзини кечиролмасди.

«Муттаҳам, бизнинг ишонувчан бўлганимиздан фойдаланиб юрган экан!— ўйларди Камол.— Бундайларга одамлар ишончи доим қўл келади. Бундайлар бизнинг ҳеч кимга кескин муомала қилмаслигимизни билади. Шундан, менга гап ўргатма, мендан айб қидирма, деб бизнинг ўз гапимизни ёқамиздан узиб олади-ю, бўйнимизга шаппа ёпиштиради! Кейин, ўзини олижаноб одамдай мағрур тутиб юраверади!..»

Камол Акбар ва Қосим билан латтадан тикилган олақуроқ папкани елкага осиб, қорлар, ёмғирларда узун, ингичка сўқмоқлардан мактабга қатнаган кунларини эслади. Ушандан буён кўп сувлар оқиб ўтди. Ушанда бир-бирига ўхшаган, ҳаётга бирдай ёруғ, умидвор кўз билан қараган норасидалар, йиллар ортда қолгач, наҳотки бир-бирига ўхшамаган, ҳаётга турлича кўз билан қарайдиган кишиларга айланган бўлса?!

Камол, Олияга ўзи билан Қосим икки хил муддао

йўлида муносабатда бўлишгани-ю, тўқнаш келишганини, бошда, ўзини чеккага секингина суришга уринган Қосим, охир-оқибатда очиқ ғанимга айланганини англади.

У, Қосимнинг ҳали йўлда ўзига учраб, беғараз кишидай салом-алик қилиб ўтганини эслади-да, бу йигит панада хиёнат қилиб, ўзи билан пинак бузмай қандай гаплашиб кета олганига ҳайрон қолди...

Қамол кун кўкариб, хўроз қичқирганида ўрнидан турди. Ювиниб, кийинди. Кўчага чиқди...

Тонг ёришаётган қишлоқ кўчасида ҳали ҳеч ким кўринмас, дарвозалар берк, фақат саҳархез чолу кампирларнинг кўчага қаратилган битта-яримта деразасида чироқ милтилларди. Очиқибми, бирон шарпадан нотинчланибми уйғонган итлар гоҳ дашт ёқда, гоҳ шаҳар тарафда калта вовиллар, уларнинг ҳуриши даканг хўрозларнинг қичқирғини авжига кўтарарди.

Қамол тўғри манглайида чироқ ёнаётган икки тавақали қизил дарвозанинг олдига келиб, унинг бир тавақаси бағрида жойлашган эшикчани тақиллатди.

Ичкаридан «ҳув» деган овоз келди.

Сўнг, дарча очилди.

Қосим Қамолни кўриб, уйқуси бузилганидан жаҳли чиққандай, бехос тумтайди.

— Нима дейсан?!

— Чиқ ташқарига, гапим бор...

Қосим ташқарига чиқди.

— Кеча Олиянинг ёнига нимага бординг?!

Қосимнинг қонсиз юзи тиришиб, кўзлари совуқ ярқиради:

— Нима, мени сўроқ қиялсанми, оғайни?! Кеча сен ҳам уйи олдида юргандинг, мен сендан бирон гап сўрамадим-ку...

— Сен ҳали мен билан ҳақ талашяпсанми?!

— Гап ҳақ талашинида эмас... Кўриб турибман, Олия сенга ўзини оқлаб, мени қоралаган. Ҳолбуки, сен билмайсан, унинг ўзи...

Қамол Қосимни бўғзидан тутиб, икки юзига икки тарсаки тортди-да, уни даст кўтариб, дарвоза тавақаси бағрида жойлашган эшикчадан ичкарига улоқтирди.

У нзига вазмин қайтаркан, қўлларини ёзиб, кафтларига, бармоқларига қаради. Қўллари булғангандай, қўлларини тезроқ ювиши керакдай бўлиб туюлди унга.

Райхон бибининг кўп йиллик орзуси ушаладиган сониялар келди.

Бир куни уларнинг ҳовлисига кўк духоба кийиб, зангор рўмол ўраган Мақсад биби қадам қўйди-да, уйни йиғишга овора бўлган Райхон бибини қисташга тушди:

— Дарравгина устингизга тоза бир либос кийинг... Ман савчиликка борайлук деб, келдим...

— Камолбойга сарупо кам...— минғирлади Райхон биби.

— О, ман айтгандан кейин, мунча ўтирманг охир... Ҳамин ёлгон гапга чи зарурат?! Камолбойга сарупо аллакай муҳайё...

— Гапни тўғриси, Камолбой манга бари бир хотун олмайман, деган!..

— Би-и... Ман у кишини рози қилмасам, сизгинага гапириб юрмайдим...

Райхон биби довдираб қолди.

— Кимга борайлук дейсиз?!

— О, жойингиздан аввал туринг, қани.

Райхон биби гапнинг рост эканлигига энди ишониб, ўрнидан қўзғалди.

У гуллари олачалпоқ, кенг, узун кўйлак устидан юпқа матодан тикилган шундай кенг, узун зангор кўйлакни кийиб, пахмайиб, елкаларида тўзиб ётган сочларига тарақ урди ва бошига ҳам зангор дуррани танғиб, худди Мақсад бибидай намойишга кирди.

— Иби, нону патир ёпмай, қандоқ борамиз! Мангинага эс йўқ,— деди у бирдан бўшашиб.

— Нону патирни ман ёпдим... О, ман сизгинага машаққат бўлмасун дейман-да...

Ниҳоят, кампирлар кўчага чиқишди.

Улар дастурхонга бўлажак келинга «кўз ҳақи» деб, кўйлаклик атлас, зардўз дўппи, нону патир, қанду курсини ўраб, тўғри Мунаввар бибининг ҳовлисига келишди.

Мунаввар биби чой дамлади, қозон осди.

У, меҳмонлар нимага келишганини яхши билса ҳамки, ярим косадан шўрва ичиб, яна чойга ўтгунларича ишдамади ва охири ўзини гап билмаганга солиб, меҳмонларга кибор сўз қотди:

— Мани уйимга мундай келишларингга, албатта, бир гап бор... Хўш, хизмат?!.

Мақсад биби Камол билан Олиянинг бир-бирига майлу рағбати борлигини айтиб, Олияга «харидор» бўлиб энг аввал бу хонадонга келишганини, Мунаввар биби тўйга розилик берган тақдирда, фақатгина унинг бошчилигида Когонга бормоқчи эканликларини билдирди.

Мунаввар биби позу фироқ қилди:

— Ман қизимни ҳеч кимга бермайман. Бир оз юрсун, манга оғирлиги тегмайди...

Мақсад биби Камолнинг ақлли, ишчан, камтар йигит эканлигини эслатди. Мунаввар биби Олиянинг на фаҳму фаросатда, на ҳусну тароватда биронта қиздан кам эмаслиги-ю, меҳнаткашликда ҳам қишлоқ қизларидан қолишмаслигини айтди.

Меҳмонлар кайвонини алдаб-сулдаб, кўндиришди...

Когонга бориб, Олиянинг отасидан ҳам розилик олинач, тўйга тарадуд бошланди.

Камолнинг кўнглида баёнсиз бир нохушлик бор эди. Бу нохушлик тўй бошланган кунда ҳам унинг кўнглини тарк этмади.

Тўйхонага қадам қўйганлардан кимдир, бехос: «Қосим жўрангиз кўринмайди»,— деб сўрар, кимдир: «Нонни кўпроқ ёпиш керак. Ҳозир ун Қосимнинг магазинида бор!»— деб маслаҳат берарди.

Камол ўзининг сиру асроридан кўпчилик беҳабар эканлиги-ю, ҳаммани хабардор қилишнинг кераги ҳам йўқлигини билар, аммо ҳар қалай, ўз уйида, ўз тўйи устида шу йигитнинг номи тилга олинишини истамас, одамлар эса, бепарво гапириб, унинг юрагини билмасдан оғритишарди...

Тўйдан бир кун бурун Зумрад билан Умар келди.

— Менга уч кунга жавоб сўрадилар бу киши,— деди Зумрад эрига ишора қилиб.— Ҳовлига бошимизни суқдигу дарров бу томонга ошиқдик...

— Зумрадхоннинг ўқишлари оғир. Ўзимиз ҳам камдан-кам кўрамиз,— деди Умар.— Ўқишлари битса, янгидан тўй қиладиганга ўхшаб турибмиз...

Камол Зумрад билан Умарнинг бир-бирига тенг эҳтироми, меҳру оқибатини кўриб, уларнинг муносабатига ҳаваси келди...

Чап қўлдаги уйда тўрт киши ўтиришарди. Райҳон биби нон тахлар, кексаларга эрталабки ош учун Камолнинг ўзи савзи тўғрар, йўлда ҳориб келган Зумрад билан Умар чой ичишарди.

Райҳон бибини Мақсад биби деразадан чақириб кетди.

Унинг изидан Умар ҳам «ўтин ёриш, сув ташнишга ўхшаган ишлар кўпдир», деб. ташқарига чиқди.

Камол Зумрад билан ёлғиз қолди.

Зумрад, худди пайт пойлаб ўтиргандай, шу дамда йигит қалбининг оғриётган ерига наштар санчди:

— Бу, Қосим ошнайнз кўринмайди. Менинг тўйимга, хоҳламасам ҳам келиб, катта-кичикни сансираб юрган эди-ку. Сизга нимага келмайди?!

— Э, биз уришиб қолдик,— деди Камол гуноҳкордай синиқ товушда.

— Биринчи жўрангиз-ку Қосим. Уришманг эди!— таънакор гапиришни қўймади Зумрад.— Нимага уришасиз у билан?!

— У менгаям, Олиягаям анча ёмонлик қилди... Олияга ҳаттоки шилқимлик қилгани ҳам бўлди...

Зумрад ҳадеганда қайтиб гапга оғиз очмади. У Камолга ортиқча озор берганини сездими, Камолнинг алами тошаётганини кўриб таъсирландими, эрка-аразли ҳолатдан ўйчан ҳолатга кирди.

— Эҳ, менга шу Қосим шилқимлик қилмаганига куяман. Биласизми, уни шундай ёқасидан бўғиб олардиму тугундай тагимга қўйиб ўтирардим! Мен уришган бир пайтим сизнинг у билан жўра бўлганингизни ўйлаб, сизнинг юзингиз учун ўчакишиб юрмаганман!..— Зумрад жим бўлди ва ногоҳ қаҳқаҳлаб эркин кулди.— Бир куни ўқишдан группа бўлиб Бухорога бордик. Театрга кириб, қизлар билан олдинга ўтсак, бизга яқин бир жойда шу Қосим ўтирибди. Жўртгага ёнимдаги қизларга қизик гаплар айтиб бера бошладим. Кейин, ҳаммамиз гуриллаб кула бошладик. Қосим биз томонга қаради, мени кўрди-ю, бўзариб, олдимиздан қочди. Шундай қилиб, кулги билан уни ҳайдаб юбордим...— Зумрад ўйланиб қолди ва энди унинг ўтли, ўткир кўзларида, бўлиқ, офтобда пишган қип-қизил юзида мардона бир шиддат акс этди.— Менга қаранг, агар майли десангиз, мен эртага магазинга бир кириб, Олия опа учун Қосимчани янчиб келишим мумкин. У мenden ичида қўрқади, шундан мени асли ёмон кўрарди...

— Э, қўйинг-е!.. Сиз нима қиласиз аралашиб?!

— У сиз билан Олия опага яна бир вақт ёмонлик қилмасин, дейман-да. Битта қишлоқда турсангиз...

Камол хаёлга чўмди.

«Қани шу йигитни кўрмасам қишлоқда!— ўйлади у.— Балки, кўнглим ёруғ бўлармиди!.. Йўқ, гап фақат бизнинг қишлоқда эмас-ку...»

Камол Зумрадга босиқ, мулойим гапирди:

— Сиз нима қиласиз аралашиб?! Керак бўлса, мен ўзим унга бас келаман... Гап фақат Қосимда ёки у билан таллашишда эмас!.. Мен бошқа гапни ўйлаяпман. Қарилар, одам тағиш қийин, дейди, шу тўғри экан!.. Мен кейинги пайтда одамни бир оз танийдиган бўлдим...

Зумрад Камолнинг фикрини кўнглида маъқулладими, уни баҳсга тортмади.

Камолнинг кўнглидаги бутун нохушлик, тўй оқшомида гуж аёл, оқ келин либоси кийган Олияни дарвозадан бошлаб кирганда аста-аста тарқай бошлади...

Олия Камолнинг кўнглидаги нохушликни тўйдан кейинги илк куллардаёқ бутунлай тарқатиб юборди.

У, Камол билан ёлғиз қолганида, маъсум чеҳрасида болаларча содда жиддият акс этиб, сирли шивирлади:

— Мен умримда сизга фақат битта ёлғон гапирдим. Шуни қайтиб оламан... Ўқишга кетишимдан олдин Когонда мени бир йигит жинни бўлиб яхши кўрган, деганим ёдингизда борми?! Мени ҳеч ким яхши кўргани йўқ... Биров сиздай жинни бўлиб яхши кўрса, ёнига югуриб бормасмидим!.. Сизга айтган ўша гапим ёлғон...

У Райҳон биби билан ҳам тезда тил топишиб кетди.

Райҳон биби кўп ўтмай ипак қурти олди.

У, ўзи айвонга чиқиб, катта хонани қурт боқишга берди.

Кампир Олияни етаклаб юриб, келинчакка нима учун сўкчак ердан баландроқда тахт қилингани-ю, нима учун қурт барг орасига бир текисда сочиб ташланиши ва нима учун челакака чўғ солиб сўкчак остига қўйиш кераклигини тушунтирди.

— Ман сизга инанк¹ соғишниям ўргатаман,— деди Райҳон биби Олияга.— Ўт ўришниям, полизга қандай ишлашниям... Ман сизга ҳаммасини ўргатаман. Қишлоққа иш билмаган одам дар² қолади. Сиз мани бошимдан кейин дар қолманг-да...

¹ «Сигир», демоқчи, қадим турк сўзи, Бухоро шеваси.

² «Ночор, ноилж», демоқчи, Бухоро шеваси.

Камоллар хонадони тўю-томоша ўтказган кунда Қосимнинг уйи гўёки яна бир карра азахонага айланди.

Қосим эрталабдан магазинни очиб, одатдагидек, харидор пойлади. Аммо, келган харидорлар нуқул Камол билан Олиянинг тўйдан гапиришаётганини кўриб, эзилиб кетди; магазин эшигига қулф солиб, уйига қайтди.

Уйда негадир Раъно ясаниб, қизчасини ҳам кийинтирган, афтидан, қаёққадир кетишга отланганди.

— Нима гап, Раъно? Тинчликми?— сўради Қосим.

— Биз тўйга бормоқчи эдик,— деди Раъно. Кейин, бундай гап қилди:— Сиз бир умр тўйга ҳам, томошага ҳам ёлғиз борасиз. Мен-ку майли, бечора бола ақалли ўз қишлоғимизда ўтаётган тўйни кўрмаса...

— Йўқ, Раъно, тўйга бормайсизлар,— деди Қосим.

— Нима учун?

— Бормайсизлар! Гап тамом!— деди Қосим.

— Қишлоқда ҳамма одамлар борган тўйга биз нима учун бормас эканмиз?! Нима, биз одам эмасми?!.

— Мен ҳам бормайман... Мен Камол билан уришиб қолганман.

— Сизнинг ихтиёрингиз ўзингизда. Лекин, биз бари бир борамиз,— деди Раъно.— Бизни ҳам ёки отангизга ўхшаб қамаб қўясизми?! Қаманг!..

— Гапни кўпайтирма! Бормайсан дедимми, бормайсан!— қизишди Қосим.

Раъно қизчаси қўлидан тутиб, эшик оғзида турганди. У қизчанинг қўлини қўйиб, пойгаҳда ётган каттакон сандиқ устига омонат ўтира қолди: кўзлари ёшга тўлди. Йўқ, Раъно ҳар қачонги сингари шу билан тинчиб, устибошини ечмади. У кўп ўтмай ўрнидан қўзғалиб, яна, паришон кўйга тушган қизчаси қўлидан тутди.

— Майли, биз тўйга бормаймиз. Майли!— деди Раъно.— Лекин, мен отамнинг уйига кетаман... тўйдим...

У қизчасини судраганича, уйдан чиқди-кетди.

Пойгаҳда ётган сандиқ устига энди Қосим омонат ўтирди. Бир оз гарангсиб ўтирди-ю, кейин ўрнидан сапчиди, ташқарига чиқиб, дарвозани кенг очди, машинани кўчага ҳайдади.

Қосим қишлоқдан анча нарида қизчасини судраб бораётган Раънога етиб олди. Қизчанинг оёқларини ака-

лак-шакалак босиб онаси билан судралаётганига эътибор берди-да, кўнгли алланечук бўлди.

У машинани тўхтатди.

— Раъно! Раъно-о!..

Раъно майлсиз тўхтаб, Қосимга маъюс қаради.

Қосим қизчасини қўлига олди: Раънодан машинага ўтира қолишини сўради.

— Мен ўзим сизларни элтиб қўяман,— деди у.— Отанг уйида уч-тўрт кун дам олгин, мен рози. Кейин, ўзим сизларни яна олиб қайтаман...

Қосим хотини, қизчасини машинага ўтирғизди, уларни ўзи қайночасининг уйига олиб борди, қолдирди.

Бунёд қшлоғидан машинани дашт томон ҳайдаб, дашт бағрида машинани узоқ ғизиллатиб юрди, даштни айланди у. Фақат ёввойи ўтлар эмас, бу ерда тикан ҳам табиатнинг саховатидан баҳраманд бўлиб, қизғиш, сарғиш гуллар очишини умрида кўп кузатганди. Бироқ, тиканнинг чиройли гуллашини шу куни илк марта кўраётган кишидек, кўнглида қандайдир севинчни туйди.

Қосим Қамоллар уйида тўй бўлаётгани, ўзининг эса тўйга боролмаслигини ўйлади. Лаҳза ичида, қишлоққа қайтиб, тўйхонага дадил киргиси, Қамолдан, Олиядан астойдил узр сўрагиси келди. «Мен унчалик ёмон одам ҳам эмасман!— кечди хаёлидан.— Менинг одамларга яхши олижаноб муносабатда бўлиш қўлимдан келади!..» Йўқ, Қосим худди шу лаҳза ичида ўзини энди Қамол ҳам Олия ҳам кечирмаслигини, ҳеч қачон кечирмаслигини ҳис этди. Қосим бунга ортиқча огринмади. У ўзининг эзгулик ва ёвузликка йиллар давомида баробар таслим бўлгани, беқўним юрганидан, изтироб чекди. «Мен нима учун бундай аросатда яшайман?! Нима учун?!— ўйлади Қосим.— Нима учун?!»

У аламини, азобланишни хуш кўрмас, истамасди. Хаёлида бехосдан айланган саволга, шундан, узоқ жавоб излаб ўтирмади. Машинани дашт бағридан тезгина катта йўлга олиб чиқди Қосим. Театрда томоша кўришга қарор қилиб машинада Бухорога қараб жўнади...

ХОТИМА

Биз ҳикоя қилган воқеалардан сўнг, орадан яна уч йил ўтди.

Олдинги йили Камол билан Олия Райҳон бибини тупроққа қўйишди.

Кампир Олиянинг кўзи ёригани-ю, ўғил кўрганидан роса қувонди. У чақалоқнинг чилласи чиққунича, она-болага парвона бўлди — атала қайнатиш, тухум пишириб, устига гармдори сепган ҳолда Олияга тутиш дейсизми, болани чўмилтириб, уни ўраб қўйиш дейсизми, ҳаммасини ўзи қилди. Ниҳоят, чилласи чиққан чақалоқни бешикка белашди, бешик бошида, Бухоро одатига кўра, ёнғоқ чақиб, бешик устига яхши ниятда келтирилган матоларни ташлаб қўйишди-ю, Райҳон биби умрида бир марта чарчаганидан шикоят қилди.

Кампир тўшакка ётганича, қайтиб турмади.

Камол онасининг бошига сўнгги нафасда энгашиб, унинг кўзларида биргина гапни ўқиди:

«Ман сизларни энди кимга қолдириб кетаман!..»

* * *

— Магазинга бориб келасизми?! Гугурт йўқ, совун...
Олиянинг гапи ўғилчаси Ботирни ўйнатиб ўтирган Камолнинг хаёлини бўлди.

— Майли, бораман...

У этигини кийди-да, айвонга чиқиб, мотоциклни етаклаганча, дарвозага йўналди.

Қамол мотоциклни кўчада тариллатди ва лаҳза ўтмай, қишлоқ ортидаги катта анҳорнинг узун, ингичка кўпригини бир лопиллатиб, колхоз марказига етиб олди.

— Салом алайкум, Вафо ака.

Бир даста сариқ қоғозга қараб чўт қоқаётган Вафо бошини кўтарди.

— Ассалому алайкум... Биноий юрибсизми, укажон, бақувватмисиз?! Шаҳарда ўқишлар яхши кетяптими?!.

— Шукур, ака... Уқишга сиртдан қатнаяман. Хонадоним тинч, ишларим ҳам ёмон эмас... Ўзингиз тузукми?! Бово тузук юрибдиларми?!

— Мен-ку милтиқчадай, лекин бовога маза йўқ. Тунов кунни чорбоққа чиқиб, боз йиқилдилар, бово... Шу қарин одамлар ўзи бир-бирига елка суяб яшайканми, дейман, ҳамин Усмон бобо дунёдан кетганга тўққиз йил бўлибди-ю, бизнинг бобо на у кишини ёдидан чиқорган, на олдингидай қоматини кўтарган. Ҳар йили чорбоққа бир марта йиқиладилар бово...

— Ғам қилманг, тузук бўлиб кетадилар, ака...

Вафо ўрнидан қўзғалиб чўт ва олдидаги сариқ қоғозни тахта остига қўйди.

— Хўш, укажон, ман сизни хизматингизга...

— Гугурт олмоқчи эдим, совун бўлса... Қанду қурсдан ҳам беринг...

Вафо оёқ остидаги қутидан сиқимлаб гугурт олиб, тахта устига тўкди. Кейин, юпқа қоғозга совун ўраб қўйди-ю, тарозида қанд-курс торта бошлади.

Қамол ўзининг Қосим билан муносабатини узоқ кишилардан биргина Вафога айтиб берган, тўғрироғи, магазинга кириб туриш доимий зарурат бўлиб, идора олдидаги магазинга унинг мунтазам қатнашга тушганини кўрган Вафонинг ўзи гап суриштиргану бутун воқеани билиб олган эди.

— Шу, укажон, магазин сизга жабр бўлди-да!— деди у тарози олдида туриб.

— Жабрлик жойи йўқ, ака. Пат-пат тагимда...

— Айтасиз-да... Мен бир гапни ўйлайман. Ҳозир, шукур, жангу жадал вақти ённки бошга қандай бўлмасин бир фалокат тушган давр эмас. Шундай кунда бир одам уч-тўрт қути гугурт учун овора бўлса, ҳамин ёмон гап-да...

— Нима қилай, ака, Қосимга юзма-юз келишни хоҳламасам...

— Сизга айб йўқ... Мен сизга аввалдан айтиб юрайдим-ку, бу Қосим ёмон, паст одам... Сизни шунча йўлга овра қилган ўшанга айб...

— Э, қўйинг, ўшани гапирмайлик, ака, турмуш уники, ўтгани ўтди, қолгани тагин ўзига ҳавола...

Вафо гапни ортиқ давом эттирмади.

— Халта-палта олиб келмадийизми, укажон?!

— Э, менинг эсимни қаранг...

— Майли, ўзим ҳаммасини бирон нарсага ўраб бераман...

Вафо каттароқ қоғоз қидириб, токчаларга кўз югуртирди... Бир токчада газета тўпланиб ётарди. Вафо битта газетани олиб, уни ёзди.

Камол тушида кўрмаган, хаёлига келтирмаган ғаройиб ҳол рўй берди. У четдан газетага шунчаки қаради-ю, катта, қора ҳарфларда «Зумрад» деган ёзувга кўзи тушди.

— Э, тўхтанг, ака... Бу янги газетами?!

— Йўқ, эски...

— Янгига ўхшайди... Буни менга шундай беринг, ака, бизнинг Зумрадни ёзибди, чоғи...

Вафо газетани Камолга бериб, токчадан бошқасини олди.

Камол газетани очиб, «Зумрад» деб ёзилган ерига ҳаяжон билан тикилди.

«Зумрад» деган ёзув юқорисида «Илғор механизатор аёлларимиз» деган сўзлар бўлиб, остида «очерк» деган сўз бор эди.

Камол биринчи сатрга қараб «Чаман қишлоғида...» деган сўзларни ўқиди. У ҳамон ҳаяжони босилмай, ошиққан бир кўйда, очеркни кўздан кечири бошлади ва энг сўнгги қаторда Акбар Мақсудов деган имзони кўрди.

Камол Акбарни эслади. Бир кунлар «Зумрад Акбарни яхши кўради», деб ўйлагани ёдига тушди-да, ўзи ўша пайтлар ниҳоятда гўл бўлгандай туюлди.

У айни фурсатда Зумрад билан Умарнинг икки зангори кемага миниб, далада ёнма-ён юзаётганини тасаввур қилди-ю, юрагини ёруғлик чулғади.

Камол газетани буклаб, чўнтагига солди.

— Каттакон раҳмат, ака...

У харид қилган нарсаларини кўтариб магазиндан чиқди-да, қўлидаги юкни мотоциклнинг орқа томонидаги тўр сим остига босиб, мотоциклни тариллатди.

Қамол Чаман қишлоғи яқинидаги катта анҳорнинг узун, ингичка кўпригини лопиллатиб, анҳордан нари томонга ўтгач, мотоциклини бир дамга тўхтатди.

У бир чеккадан Чаман қишлоғига кўз ташлади ва худди бугун байрам келгандай, ўзини хуррам, бахтиёр сизди.

Дала-дашт кўм-кўк, ер янги ўт билан қопланган эди.

Хув, узоқдаги ипдай сўқмоқда бир тўп қишлоқ йигитчалари боришар, улар халқнинг қачондир баҳорда тўқиган ёнгил қўшиғини, овозларини барала қўйиб даладашт узра янгратишарди:

Қизлар бородур шўрага,
Ман ҳам борман шўрага...

1970—1974 йиллар

На узбекском языке

Аман Мухтаров

ВЕТЕР ВРЕМЕНИ

Р о м а н

Редактор М. Бобоев

Рассом В. Попов

Расмлар редактори А. Кива

Техн. редактор Н. Жўраева

Корректор Ш. Собирова

Босмахонага берилди 26/1-76 й. Босишга рухсат этилди 10/V-76 й. Формат 84x108¹/₃₂.
Босма л. 6,25. Шартли босма л. 10,5. Нашр л. 10,784. Тиражи 60000. Р 09489.
Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 218 — 75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 3 қўсмага босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1976 йил. Заказ № 331. Баҳоси 44 т.

Мухторов О.

Йиллар шамоли. Роман. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти,
1976 ©

200 б.

Омон Мухторовнинг шеър ва ҳикоя тўпламларини ўқиган бўлсангиз керак. Энди у йирик жанрга қўл уриб қишлоқдаги тенгдошлари ҳаётидан роман ёзди, Ушбу романи диққатингизга ҳавола қиляпмиз.

Мухтаров А. Ветер времени. Роман.

Уз2